

BEELDENGALERIJ

UIT DE

KERKGESCHIEDENIS.

DOOR

P. VAN DER VEEN EN H. F. REIJNVAAN.

TIEL,

D. MIJS,

1878.

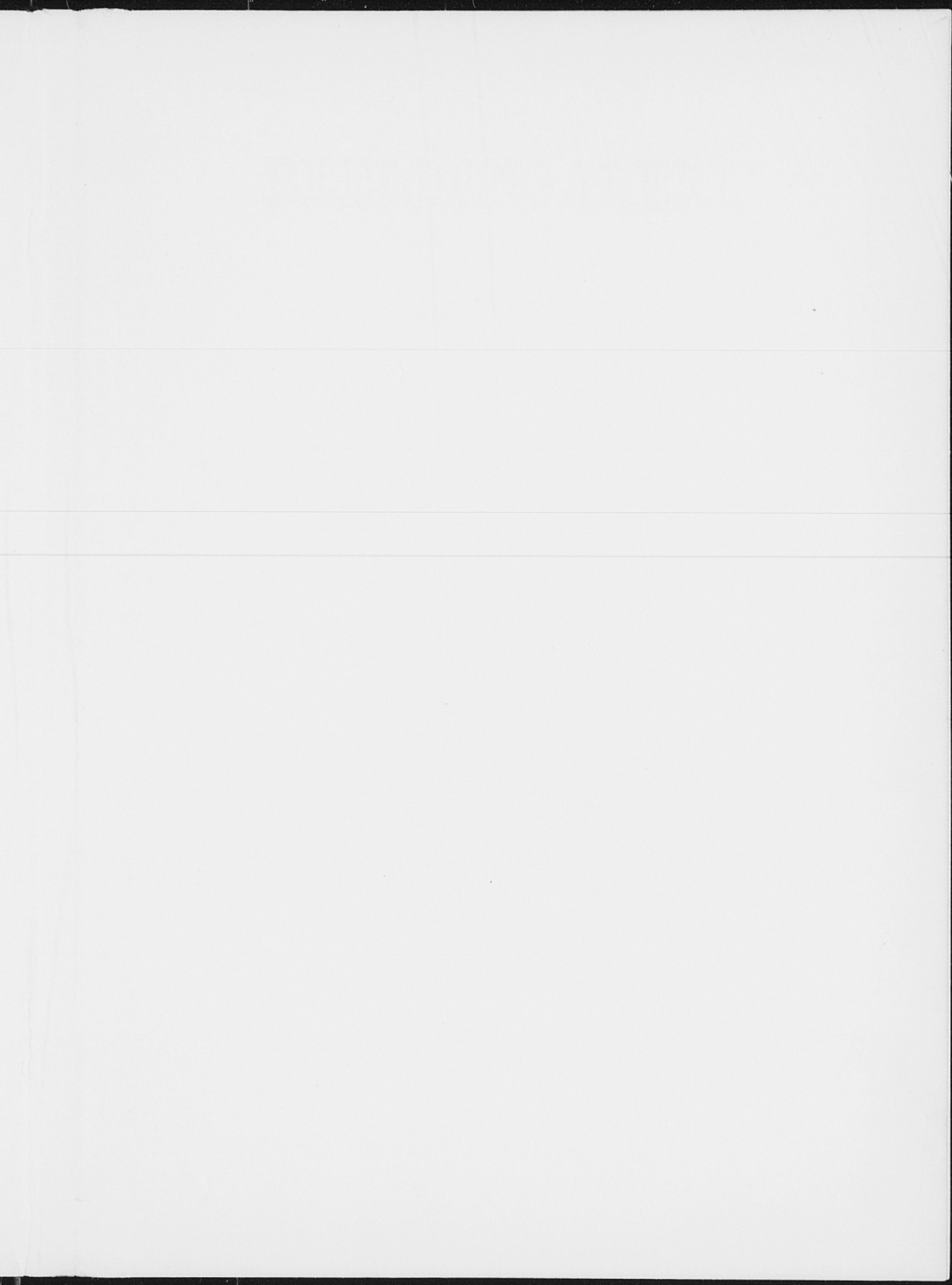
76-233

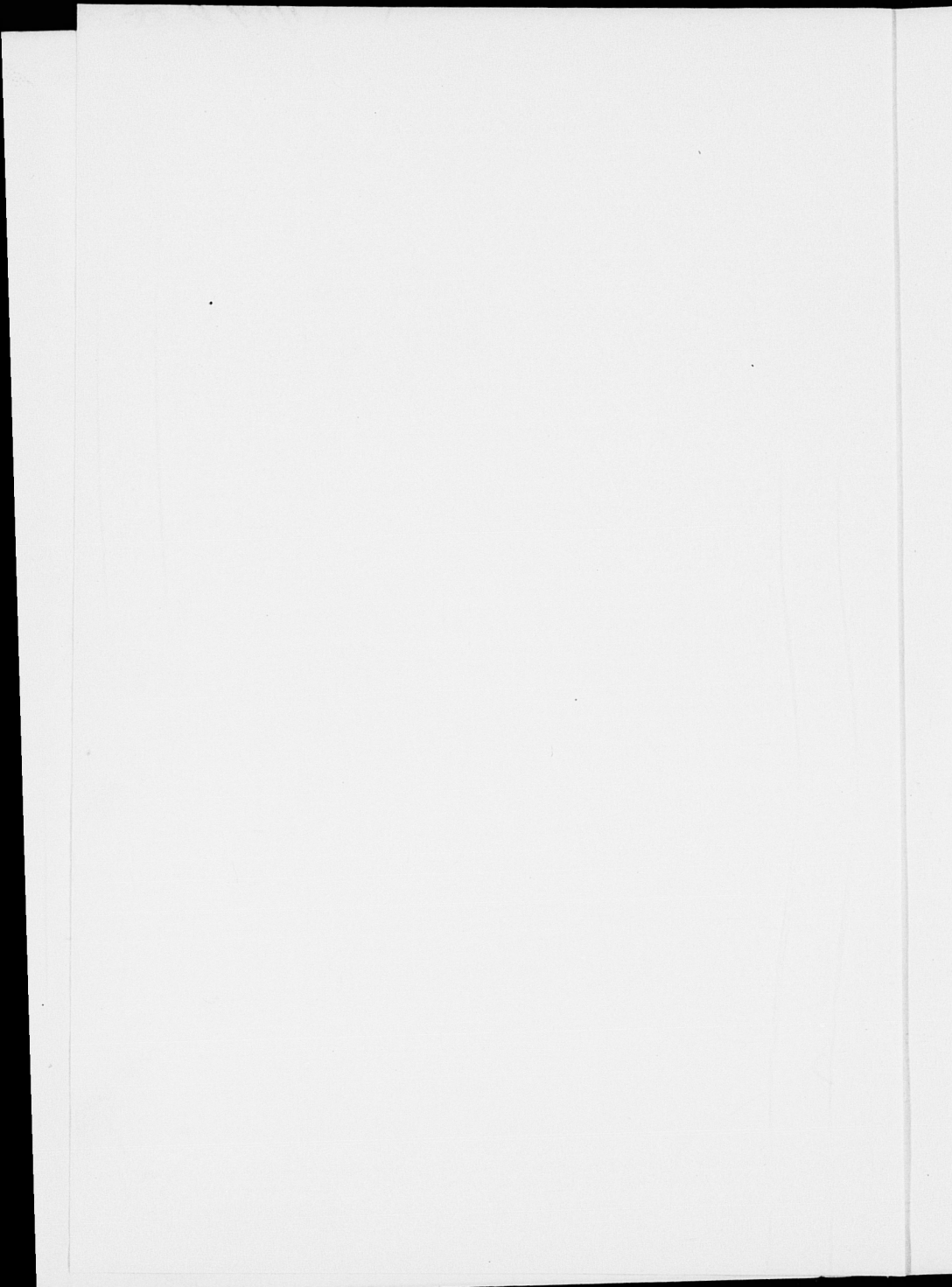
37

55

Kast 437

Pl. G N°. 55

BEELDENGALERIJ

UIT DE

KERKGESCHIEDENIS.

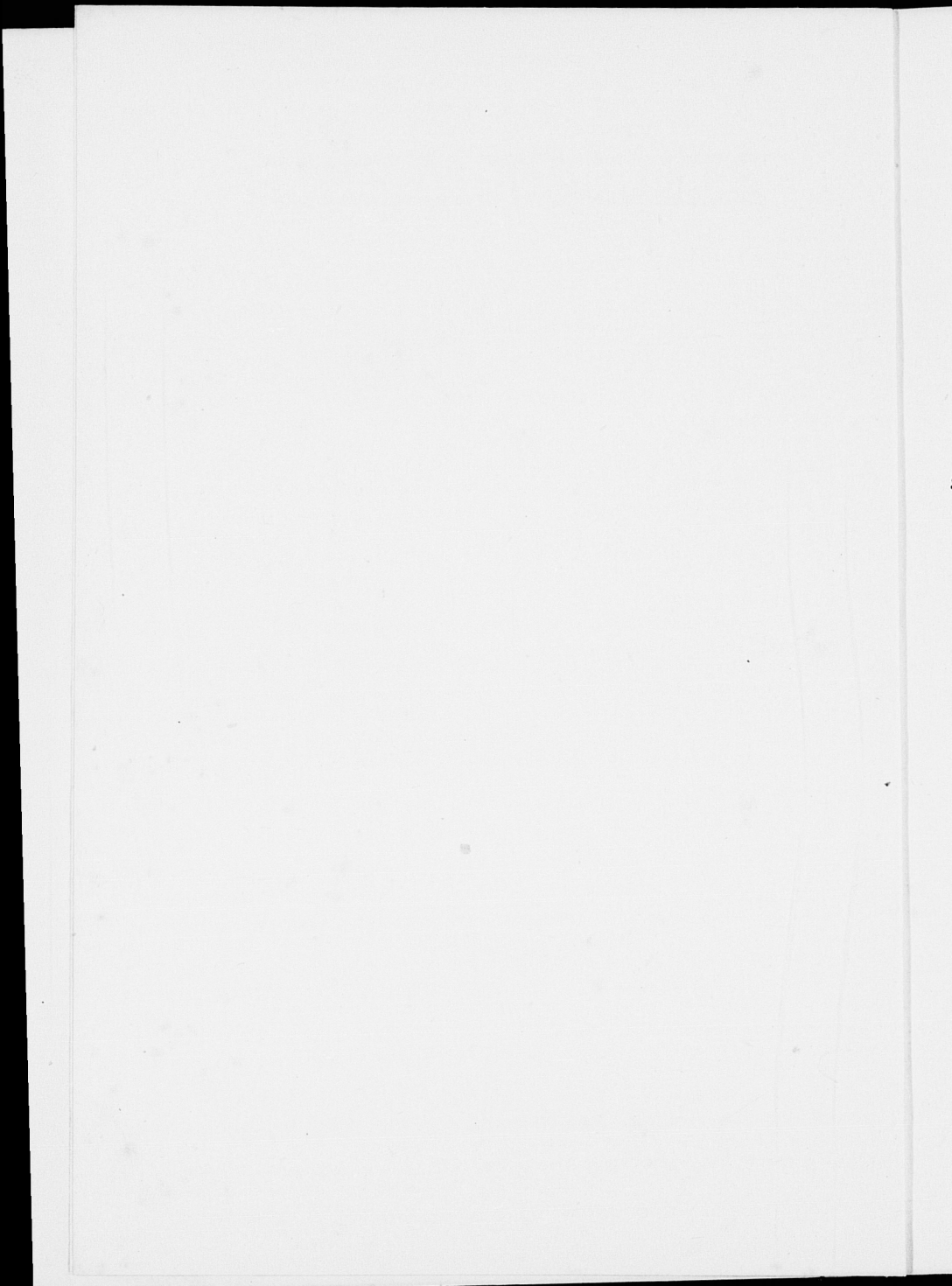
DOOR

P. VAN DER VEEN EN H. F. REIJNVAAN.

TIEL. — D. MIJS. — 1878.

VOORREDE.

»Dic cur hic? Geef rekenschap!» Aldus zal misschien deze of gene tot ons boekje spreken. Opdat het alsdan niet sprakeloos zij, willen wij het een antwoord meegeven.

Wat ons tot de samenstelling van dit werkje bewoog was het feit, dat het groote publiek, en hierbij denken wij niet slechts aan de onontwikkelde menigte, maar ook wel degelijk aan den beschaafden stand, op kerkhistorisch gebied al te zeer vreemdeling is. Wel kent men de namen der grootste heroën, die op dit terrein hebben gestreden; wel heeft men nu en dan eens gehoord van Gansfort en van Erasmus, van Bekker en van Spener, van Schleiermacher en van Strauss, doch dit is ook alles. Wat zij eigenlijk hebben verricht, waaraan zij hun roem danken, dit is voor verreweg de meesten een diep geheim.

Menigeen voelt deze tekortkoming en zou zich gaarne van een en ander wat beter op de hoogte stellen, indien het maar niet zooveel tijd roofde en als er maar goede (geen geleerde) bronnen waren. Zeker, er zijn verscheidene populaire kerkgeschiedenissen: wij denken bijv. aan Leipoldt, Kurtz, Werner e. a., doch dezen schenken eigenlijk niet wat men vraagt. Men wil geen extract uit de kerkhistorie, want dit geeft te veel en te weinig, aangezien het tal van feiten mededeelt waarin men minder belang stelt, en aan den anderen kant, bij de teekening

der voornaamste personen te beknopt is. Men verlangt levensschetsen, opdat men bij het hooren van dezen of dien naam aanstands wete, welke de verdiensten zijn desgenen, die hem droeg.

Om nu denzulken tegemoet te komen, bieden wij hun ons nederig boekje ter kennismaking aan. Het is, dit vergete men niet! slechts een proeve. Hadden wij iets anders bedoeld, tal van namen, welke thans worden gemist, zooals die van Savanarola, Pascal, Lavater e. a., zouden niet mogen ontbreken. Blijkt het aan zijn doel te beantwoorden, dan kan het later uitgebreid worden. —

Dat het ook bij het katechetisch onderwijs goede dienste kan bewijzen, zal wel niet vermeld behoeven te worden. —

Vinde het zijn weg! Kome het in veler handen!

ZIERIKZEE, }
KERKWERVE, } Juni 1878.

P. VAN DER VEEN.
H. F. REIJNVAAN.

I N H O U D.

	Bladz.
POLYKARPUS	1
JUSTIJN DE MARTELAAR	4
ORIGENES	7
CYPRIANUS	10
KONSTANTIJN DE GROOTE	13
ATHANASIUS	17
AMBROSIUS	20
CHRYSOSTOMUS	23
AUGUSTINUS	27
KLUIZENAARS EN MONNIKEN	33
GREGORIUS DE GROOTE	37
MOHAMMED	42
BONIFACIUS	48
GREGORIUS VII	52
ANSELMUS	56
BERNARD VAN CLAIRVAUX	60
PETRUS WALDUS	64
DOMINIKUS EN DE DOMINIKANEN	66
JOHN DE WYCKLIFFE	71
GEERT GROOTE	76

	Bladz.
JOHANNES HUSS	80
WESSEL GANSFORT	86
DESIDERIUS ERASMUS	90
LUTHER	96
ZWINGLI	108
KALVIJN	113
JOHANNES PISTORIUS	119
MENNO SIMONS	123
ARMINIUS EN DE REMONSTRANTEN . . .	128
IGNATIUS DE LOYOLA	135
BALTHASAR BEKKER	142
SPENER	149
SCHLEIERMACHER	153
FERDINAND CHRISTIAAN BAUR	163
THEODORE PARKER	170
DAVID FRIEDRICH STRAUSS	178

POLYKARPUS.

Polykarpus bekleedt in de kerkgeschiedenis een plaats onder de »Apostolische Vaders», zooals de Christenleeraars der eerste eeuw genoemd en waarvan vele voor leerlingen der Apostelen gehouden werden. Onder deze staan in de voorste rijen: Barnabas, de reisgenoot van Paulus, Hermas, Klemens, Bisschop van Rome, Ignatius, Bisschop van Antiochie, Polykarpus, Bisschop van Smyrna en Papias, Bisschop van Hierapolis. Van hunne personen en schriften is weinig met zekerheid bekend. Dit geldt dus ook van den man, wiens naam wij aan het hoofd van dit opstel hebben geplaatst. De legende verhaalt wel het een en ander van hem, doch de geschiedenis bevestigt zeer weinig dienaangaande. Wat wij van hem *weten* is het volgende.

Hij werd in de tweede helft der eerste eeuw in Klein-Azië geboren, is Bisschop van Smyrna geweest en heeft veel invloed op zijne tijdgenooten uitgeoefend. Dit laatste blijkt vooral uit de reis naar Rome, welke hij ongeveer 160 ondernam, om met Anicetus, het Hoofd der aldaar gevestigde christenen, eenige kerkelijke aangelegenheden te bespreken, waaronder het vraagstuk over de paascheestviering een eerste plaats innam.

De zaak was deze. De Klein-Aziatische christenen bereidden den paaschdich op den veertienden dag der maand Nisan, uitgaande van de veronderstelling, dat ook Jesus op dien dag het paaschlam had gegeten. Bovendien beriepen zij zich op den Apostel Johannes, die hen hierin was voorgegaan. De overige christenen daarentegen hielden zich niet aan dien veertienden, maar nuttigden het paaschmaal den eerst daaraan volgende Zondag. Zij waren van oordeel dat Jesus, wel verre van op dien datum het paascheest gevierd te hebben, juist toen gestorven was, een gebeur-

tenis, die weinig aanleiding gaf tot blijmoedige stemming. Daartoe was de Zondag, de dag der opstanding, beter geschikt.

Zoo was er dus verschil. Om nu te trachten hierin overeenstemming te brengen tusschen de Klein-Aziatische en de Westersche christenen, reisde Polykarpus naar Rome. Zijne onderhandelingen met den Romeinschen ambtgenoot hadden echter geen gunstig gevolg, daar beiden hun eigen meening bleven volhouden, zoodat zij ten slotte met ongedane zaken, maar in vrede van elkander scheidden.

Een dertig jaren later kwam hetzelfde vraagstuk op nieuw bij de Hoofden der Kerk in behandeling, doch thans had het een minder rustigen afloop, waarbij de tegenstanders van Polykarpus triomfeerden.

Deze zelf had intusschen in 166 den marteldood reeds ondergaan.

Zietdaar, in korte trekken, wat wij met eenige zekerheid van Smyrna's beroemden Kerkvoogd kunnen zeggen, daar een der hoofdbronnen, zekere brief aan de gemeente te Filippi, dien sommigen als zijn werk beschouwen, is gebleken van andere hand te wezen. Wat er nog meer, hem aangaande, wordt verhaald, deelen wij u thans mede, waarbij wij echter niet uit het oog mogen verliezen, dat wij hier niet met welgestaafde *geschiedenis* te doen hebben. —

In een heiden-christelijke familie geboren, werd hij door den Apostel Johannes onderwezen en door dezen tot Bisschop van Smyrna aangesteld, terwijl hij op zijne beurt de leermeester werd van den later beroemden Bisschop Ireneus.

Te Rome ontmoette hij op zekeren dag zijn vroegeren vriend Marcion, die thans kettersche leeringen aanhing. Deze kwam hem tegemoet, met de vraag: »Kent gij mij nog?» doch ontving het minder beleefde antwoord: »Ik herken den eerstgeborene des Satans.»

Het meest weet men te vertellen van 's Bisschops marteldood. De kerkgeschiedschrijver Eusebius geeft daarvan een uitgebreid verhaal, ontleend aan een zendbrief, uit naam der gemeente te Smyrna aan die te Filomelium in Frygie geschreven.

Het komt ongeveer op het volgende neer.

De
den d
merk
legen
zijn s
een
afgep
kome
steld
die l
overh
die
Bisso
van
zij zi
mers
wier
De
solda
Proc
zegg
Doel
gedi
ik d
N
om
dreij
vero
T
aang
slach
dit
en v
tere
een

De heidenen en joden te Smyrna verlangden, tuk op bloed, den dood des zesentachtigjarigen Bisschops. Zoodra deze dit bemerkte, vluchtte hij, op aanraden zijner vrienden, naar een nabijgelegen landhuis en toog vervolgens nog een eind verder. Doch zijn schuilplaats werd ontdekt, ten gevolge der aanwijzingen van een slaaf, wien men, door allerlei pijnigingen, het geheim had afgeperst. Nu dacht de grijsaard dan ook niet meer aan ontkomen, hoewel dit niet onmogelijk zou geweest zijn, maar stelde zich, na een ernstig gebed, in handen der soldaten, die hem naar de stad voerden. Onderweg ontmoette men twee overheidspersonen, den Tetrarch Herodes en diens vader Nicetas, die in een wagen voorbijreden. Zij hielden stil, namen den Bisschop in hun rijtuig en zochten hem te bewegen tot afzwering van zijn geloof. In ronde woorden gaf hij hun te verstaan dat zij zich die moeite gerust konden besparen, waarop zijn beschermers zoo woedend werden dat zij den grijsaard uit hun wagen wierpen en verder reden.

De tocht naar Smyrna werd nu voortgezet en dra waren de soldaten met hun gevangene in de renbaan aangekomen. De Proconsul zocht hem tot verloochening zijns geloofs te brengen, zeggende: »Laster Christus! Zweer Hem af en ik zal u vrijlaten!» Doch het antwoord luidde: »Zesentachtig jaar heb ik Hem gediend en nimmer heeft Hij mij enig leed gedaan. Hoe kan ik dan den Koning, die mij verlost heeft, lasteren!»

Na herhaalde vergeefsche pogingen van de zijde des rechters om den gevangene, hetzij door goede woorden, hetzij door bedreigingen, tot andere gedachten te brengen, werd hij ten slotte veroordeeld om verbrand te worden.

Terstond wordt van alle kanten, uit bad- en werkplaatsen, hout aangedragen, en weldra is de mutserd gebouwd. Men wil het slachtoffer aan den paal vastnagelen, doch, op zijn verzoek wordt dit nagelaten. Hij bidt, terwijl het vuur wordt ontstoken. Rook en vlammen stijgen op . . . maar, in plaats van den grijsaard te verteren, vlechten zij zich boven zijn hoofd tot een krans en vormen een gloeienden muur rondom hem. Een krijgsknecht treedt toe

en stoot hem een zwaard in de borst. Het bloed dooft het vuur. Doch opdat de christenen zijn lichaam niet zullen bezitten, wordt de houtmijt op nieuw ontstoken en het lijk verbrand.

Zijne vrienden verzamelden zijne beenderen, begroeven ze en vierden jaarlijks, op zijn sterfdag, het geboortefeest van zijn nieuw, verheerlijkt leven.

JUSTIJN, DE MARTELAAR.

Flavius Justinus, bijgenaamd Martyr, ook wel de Filosoof, werd tegen het einde der eerste of in het begin der tweede eeuw te Flavia Neapolis, het oude Sichem, het tegenwoordige Nablus, geboren.

Zijn vader Priscus was, evenals zijn moeder, waarschijnlijk van Grieksche afkomst, zoodat hij een heidensche opvoeding kreeg. Er woele in hem echter een zucht naar kennis, vooral naar kennis van het wezen Gods, welke het vervallen heidendom dier dagen geenszins bevredigen kon. Zoo kwam hij er toe verschillende wijsgeerige scholen te bezoeken. Een Stoïcijn, een Peripateticus (volger van Aristoteles) en een Pythagorist telden hem achtereenvolgens onder hunne hoorders. Geen dezer wijsgeeren echter voldeed hem, daar niemand hunner zijn vragen voldoende beantwoorden, zijn dorst naar kennis van God verzadigen kon. Daarom wendt hij zich tot een anderen wijze en kiest een leerling van Plato tot zijn leidsman. Hier meent hij gevonden te hebben wat hij zoekt. Deze filosofie trekt hem aan en voldoet hem, totdat zeker voorval hem van heidensch wijsgeer tot volger van Jesus maakt.

»Op zekeren dag,» zoo verhaalt Justinus, »toen ik aan den zeekant wandelde, ontmoette ik een grijsaard, wiens eerwaardig voorkomen mijn aandacht trok. Spoedig geraakten wij in gesprek en, toen ik mijn zucht naar eenzame mijmeringen te kennen gaf, deed die achtenswaardige grijsaard mij het dwaze aller bespiegeling, zonder beoefening, gevoelen. Dit gaf aanlei-

ding, dat ik hem mijne begeerte om God te leeren kennen openbaarde en tevens uitvoerig over de voortreffelijkheid der wijsbegeerte sprak. De vreemdeling zocht mij nu, stap voor stap, van mijne dwaze bewondering van Plato en Pythagoras te genezen. Hij bewees mij dat de schriften der Hebreeuwsche profeten veel ouder zijn dan die van een der zoogenoemde wijsgeeren en leerde mij den aard en de gronden van het Christendom kennen."

Van dezen tijd af begon Justijn de profeten te bestudeeren en kwam weldra tot de omhelzing des Christendoms.

Het is evenwel de vraag of wij een en ander letterlijk mogen aannemen. Er zijn er, die meenen, dat Justijn in het verhaal van zijn onderwijs door verschillende filosofen, die geen van allen hem voldeden, en van zijne daarop gevolgde bekeering een plastische voorstelling heeft willen geven van deze waarheid: »De filosofie, zelfs de voortreffelijkste, is niet in staat de godsdienstige behoeften van den mensch te bevredigen."

Volgens deze beschouwing zou hij dus niet door het woord van een grijsaard, maar door eigen onderzoek, tot het inzicht van het onvoldoende aller filosofie zijn gekomen. De moed der christenen, die, hoewel van de zwartste misdaden beticht, toch gelaten den dood tegengingen, trok hem vooral aan en noopte hem tot het onderzoek van hun willen en streven, alsmede tot het bestudeeren des O. T., dat door de verhevenheid van zijn Godsbegrip en door zijne voorspellingen veel aantrekkelijks bevatte voor de zoekende geesten dier dagen.

Sedert ontbrandde er zulk een vuur in zijne ziel dat liefde voor de profeten en voor de vrienden des Nazareners uitsluitend zijn gemoed beheerschte.

Een kerkelijk ambt heeft Justinus nooit bekleed. Hij leidde een zwervend leven, doortrok het groote Romeinsche Rijk en verkondigde overal waar hij gelegenheid vond, hetzij door woord of geschrift, het christendom. Gedurende den laatsten tijd van zijn leven schijnt hij te Rome een school te hebben geopend. Hier ook werd hij, in 167, onder de regeering van Markus Aurelius, met een zestal zijner geloofsgenooten onthoofd.

Weinig mannen zijn door het nageslacht zoo geëerd als Justijn. Waaraan hij dit dankt? — Niet aan zijne geleerdheid, want, hoewel hij met vele filosofische stelsels had kennis gemaakt, was hij geenszins een diependenkende geest. Ook niet aan de uitnemendheid zijner geschriften, want, ofschoon latere Kerkvaders daarvan vaak hebben gebruik gemaakt en zij hier en daar niet zonder gloed zijn, vertoonen zij toch tal van gebreken, door onvolledigheid, verwarring, herhalingen en dergelijken. Maar hij dankt zijn roem aan zijn opofferend zendingsleven, aan zijn warme liefde voor het Christendom, aan zijn kloek kampen voor de waarheid, en niet het allerm minst aan zijn wijsgeerige beschouwing van het geloof, die den grond heeft gelegd voor een *christelijke theologie*.

Wat de hem toegekende geschriften aangaat, deze zijn vele en verlerlei. De meesten echter worden hem ten onrechte toegedicht of zijn geheel of gedeeltelijk verloren geraakt. Behouden zijn slechts drie apologetische hoofdwerken, waarin hij de waarheid des christendoms verdedigt. Zij zijn: 1°. *De groote apologie*, gericht tot Keizer Antoninus Pius en geschreven te Rome, waarin het onrechtvaardige van het vervolgen der onschuldige christenen in het licht gesteld en de waarheid van hunnen godsdienst aangetoond wordt. 2°. *De kleine apologie*, gericht tot den Romeinschen Senaat en ook te Rome geschreven. Zij brandmerkt de vervolging der christenen als het werk der demonen en geeft hier en daar eenige wenken over der christenen leer en leven. 3°. *Het gesprek met Tryfo*. Dit werk verhaalt ons hoe de schrijver te Efese in aanraking kwam met een uit Palestina gevluchten jood, die de Grieksche wijsbegeerte had leeren kennen en lief gekregen. Zij spreken samen en Justijn, die meestal aan het woord is, bewijst dat Jesus de Messias is en dat de tegenwerpingen der joden geen steek houden.

Het is de vraag of er ooit een jood Tryfo heeft bestaan en of het werk ons, in plaats van historie, niet een litterarische fictie geeft.

ORIGENES.

De man, die dezen naam droeg, werd in 185 te Alexandrië uit christen-ouders geboren en aldaar opgevoed. Zijn vader Leonidas legde den grond zijner wetenschappelijke ontwikkeling en maakte hem al vroeg vertrouwd met den bijbel, door hem daaruit stukken van buiten te laten leeren. Reeds spoedig vertoonden zich de voortreffelijke gaven van den knaap en zijn liefde voor den christelijken godsdienst. Toen Septimius Severus tegen de christenen woedde, smachtte hij naar de martelaarskroon, van welk dwaas verlangen zijn moeder hem echter terugbracht, maar toen zijn vader, ter wille van zijn geloof, in de gevangenis wordt geworpen, schrijft Origenes hem, zijn afval duchtende, dat hij toch getrouw zal blijven. En Leonidas bleef getrouw, doch betaalde zijn overtuiging met zijn bloed.

Door het geven van onderwijs voorziet de zoon nu in de behoeften van het vaderloos gezin. Tal van leerlingen scharen zich om den door zijne kennis beroemden man, die niet alleen door zijn geleerdheid, maar ook door zijn moed en zijn liefde den christenen ten zegen is. Als de vervolging woedt, bezoekt hij de gevangene christenen en blijft hun tot hun laatste oogenblik troostend nabij. Zooveel toewijding en zooveel opoffering trokken de aandacht van Bisschop Demetrius, die hem het katechetenambt opdraagt. Hij neemt het aan, doch, wijl er aan deze betrekking geen jaargeld is verbonden, ziet hij zich verplicht de zorg voor zijne familie aan de gemeente over te laten en door het kopieeren van handschriften in eigen onderhoud te voorzien. Om niet allen tijd tot zelfontwikkeling te missen, draagt hij een deel van zijn arbeid aan zijn vriend Herakles over en legt zich met de borst op de nieuw-Platonische wijsbegeerte toe, welke hij door Ammonius Sakkas en uit de geschriften van Klemens leerde kennen en die hij op het evangelie toepaste.

Toen hij later op reis naar Athene, door Palestina trekt, laat hij zich tot Presbyter wijden. Nauwelijks echter is hij in zijn vaderstad teruggekeerd of hij bespeurt dat ten gevolge daarvan de stemming jegens hem geheel is veranderd, zoo zelfs, dat hij het geraden acht heen te gaan. Demetrius verklaart zijn wijding voor onwettig en beweegt eenige Egyptische Bisschoppen hem van zijn ambt te ontsetten.

Van nu af is Palestina zijn vaderland. Hij keert niet naar Alexandrië terug, ook niet toen in het volgend jaar Demetrius gestorven en door Herakles, leerling en vriend van Origenes zelf, vervangen is. Hij blijft te Cesarea, zich aan exogetischen arbeid wijdende. Door godgeleerde voordrachten bevordert hij den bloei der aldaar gevestigde theologische school en weldra komt men van heinde en verre om zijne wijsheid te hooren. Onder deze hoorderen schaarde zich ook Gregorius Thaumaturgus, uit Kappadocie, op wien Origenes zulk een machtigen indruk maakte, dat hij zijn metgezel en volgeling werd.

De hem hier gegunde rust was echter maar van korten duur. Maximinus Trax, de moordenaar van Alexander Severus, keerde zijn haat tegen de gemeente, vooral tegen haar Hoofden. Origenes vluchtte daarom naar zijn vriend Firmilianus in Kappadocie, waar hij verborgen bleef tot na den dood des Keizers, toen hij weer naar Cesarea terugkeerde. Doch toen andermaal een vervolging onder Decius uitbrak, werd hij haar slachtoffer en stierf te Tyrus ten gevolge van ondergane mishandelingen, op zeventig-jarigen leeftijd. —

Een menigte geschriften getuigen van Origenes' geleerdheid, waaronder zijn homiliën een eerste plaats innemen. Onder zijn kritische werken munt vooral uit de »Hexapla,» een uitgave des O. T. in zes kolommen. De eerste daarvan geeft den Hebreuwschen tekst, de tweede denzelfden tekst met Grieksche letter, terwijl kolom 3 tot 6 verschillende Grieksche vertalingen bevatten. Aan dit werk heeft de arbeidzame man een groot deel zijns levens gewijd.

Van niet minder bekendheid is zijn apologetisch werk »Tegen

Celsus," een wijsgeer der Platonische school, die een hevigen aanval op het christendom had gedaan. Met verbazingwekkende geleerdheid wederlegt Origenes hem en stelt de waarheid des Christendoms in het licht. Dit werk telt acht boeken.

Voorts ontwikkelde deze kerkleeraar zijn godgeleerde denkbeelden nog in verscheidene andere geschriften.

Bekend is zijn voorliefde voor een allegorische of oneigenlijke schriftverklaring: een wijze van uitleggen, welke én toen én later tot de schromelijkste willekeur heeft aanleiding gegeven.

Merkwaardig ook is zijn leer omtrent de betrekking waarin de Zoon tot den Vader staat. Daar hij het denkbeeld van een *absoluten* God wil handhaven, stelt hij den Zoon beneden den Vader, doch houdt het er tevens voor, dat de Zoon *van eeuwigheid* (en niet op een bepaald tijdstip vóór de schepping) was gegenereerd. Hierom heeft men hem de grondlegger van het Arianisme genoemd, daar ook de Arianen leerden dat de Zoon ondergeschikt aan en gescheiden van den Vader was. *)

Deze opvatting bezorgde hem vele en bittere vijanden, doch ook ontbrak het hem niet aan warme, waardeerende vrienden. Hij heeft in de Kerk een machtigen invloed uitgeoefend. Menigmaal na zijn dood heeft men zich vóór of tegen hem en vóór of tegen zijn leer ten strijde toegerust.

Bij de behandeling van het leven van Chrysostomus zullen wij gelegenheid hebben hierop terug te komen.

*) Vgl. ons hoofdstuk "Athanasius."

CYPRIANUS.

Het was een steun en een zegen voor het Christendom, dat er, te midden van de vervolging der derde eeuw, leeraren opstonden, die door godsvrucht en standvastig geloof velen in hunne christelijke overtuiging versterkten.

Onder deze dient vooral Cyprianus genoemd te worden.

Niet zoozeer muntte hij uit door geleerdheid, — waarin hij onder meer verre overtroffen werd door Origenes — als wel door vroomheid en ernst, waarvan zijn geheele leven getuigenis geeft.

Thascius Cyprianus, leerling van den Kerkvader Tertullianus, was te Karthago leeraar in de welsprekendheid, toen hij door den Presbyter Cecilius, ten jare 246, tot het Christendom werd gebracht, waarvoor hij uit dankbaarheid later den bijnaam Cecilius aannam.

Daar hij rijk was en een meelijdend hart bezat, verkocht hij vele zijner landgoederen, om in staat te zijn de armen te steunen.

Weldra wijdt hij zich aan den geestelijken stand en zijn ijver is zoo groot, zijn wandel zoo vroom, dat hij reeds na twee jaar tot Bisschop van Karthago wordt verkozen. Ofschoon niet blind voor de moeilijkheden aan deze waardigheid verbonden, geeft hij toch ten slotte aan het algemeen verlangen toe en laat zich wijden.

Nauwelijks heeft hij eenige orde en tucht gebracht in zijne zedeloze gemeente, of de vervolging onder Decius breekt, met tot nog toe ongekende woede, los. De strenge tuchtmeester acht zich te Karthago niet meer veilig, wijl het in den cirkus verzamelde volk herhaaldelijk eischte, dat hij den leeuwen zou voor-
geworpen worden; daarom neemt hij de vlucht, overtuigd als hij is, dat hij door zijn leven, meer dan door zijn dood, der christelijke gemeente ten zegen kan wezen.

Twee jaren lang weet hij zich verborgen te houden, doch is

niettemin onvermoeid in den arbeid om door verschillende geschriften op de christen-gemeenten te werken.

Gedurende zijn afwezigheid waren er te Karthago evenals elders velen uit vreeze afvallig geworden van hun geloof. Reeds vóór zij nog werden beschuldigd, gingen zij al naar de markt, om den heidenschen goden te offeren, en dit deden niet slechts de leeken, maar ook de geestelijkheid. Het spreekt van zelf, dat dit den vromen Bisschop diep smartte, te meer, wijl velen der afvalligen zoo maar, zonder eenig bewijs van waarachtig berouw gegeven te hebben, alleen op hun verzoek, later door de Presbyters weder in de gemeenschap der Kerk werden opgenomen. Hiertegen komt hij dan ook met allen ernst in verzet. Hij wil, dat den afvalligen een proeftijd worde opgelegd en dat zij openlijk hun zonden zullen belijden.

Van deze gelegenheid weten vijf Presbyters, die reeds sedert zijne wijding hem vijandig waren, gebruik te maken, om de afvalligen tegen den Bisschop op te zetten en hen te bewegen hem niet meer als Hoofd der gemeente te erkennen. Door deze ontevreden wordt Cyprianus uitgeworpen en zekere Fortunatus in zijne plaats gekozen.

Weg was de vrede der gemeente, toen de Novatiaansche twisten, intusschen van Rome naar Karthago overgeplant, den fakkel der tweedracht nog meer aanbliezen.

De zaak was deze. De Presbyter Novatianus te Rome keurde elke wederopname van afvalligen in den schoot der Kerk ten strengste af. De Kerk, zoo meende hij, moest zuiver en volmaakt wezen en daarin behoorden zij, die hun doopbelofte hadden geschonden, derhalve niet te huis. Het grooter deel zijner ambtgenooten was een andere meening toegedaan, en daaronder vooral Kornelius. Toen deze nu tot Bisschop wordt verkozen, verzet Novatianus zich daartegen uit alle macht ja, ontziet zich niet zijn tegenstander te belasteren. De ontevreden sluiten zich bij hem aan en verkiezen hem, tegenover Kornelius tot Kerkvorst, waarop Novatianus naar Karthago gaat, waar Cyprianus' tegenstanders natuurlijk al spoedig zijn partij kozen.

Gelukkig echter kon onze Bisschop de orde herstellen. Keizer Decius werd door een inval der Gothen in Italië genoodzaakt zijn vervolging te staken, waardoor Cyprianus gelegenheid erlangde, om, ná een twee-jarige afwezigheid, in zijn gemeente terug te keeren (253). Novatianus werd door een Kerkvergadering veroordeeld en met hem de vijf oproerige Presbyters en hun aanhang.

Zoo werd de orde gehandhaafd en de eendracht in de gemeente hersteld.

De Novatianen, die de gemeenschap met de Kerk sedert verbraken, hebben nog een eeuw bestaan, waarna zij zich met de Montanisten vermengden. —

Tot nog toe was er geen wettelijk voorschrift op welke wijze *ketters* in de gemeenschap der Kerk moesten opgenomen worden. De Afrikaansche christenen plaatsten hen onder de katechumenen of leerlingen, om hen later te doopen; de Europeesche christenen beschouwden den doop der ketters als voldoende en legden hen bij hun opname, eenvoudig onder het uitspreken van een plechtig gebed, de handen op.

Toen nu de Aziaten, in de derde eeuw, bepaalden, dat alle ketters moesten herdoopt worden, verzette zich de Romeinsche Bisschop Stefanus daartegen, ja verbrak met hen alle gemeenschap. Dit belette evenwel niet, dat de Afrikaansche Bisschoppen het gevoelen der Aziaten overnamen, waarvan het gevolg was, dat Stefanus hen allen in den ban deed.

De gematigdheid der veroordeelden en de dood van den heerschtzuchtigen Stefanus maakte aan deze twisten een einde. —

Na twee vervolgingen te hebben overleefd, werd Cyprianus het slachtoffer van een derde, die onder Valerianus woedde. Nadat Paternus, Proconsul van Karthago, hem naar het stadje Kurubis, zeventien uren van Karthago, had gebannen, werd hem in 257 toegestaan terug te keeren en op zijn landgoed te wonen. Hier regelde hij de zaken der Kerk en deed velen wel, doch zijn rust duurde slechts kort. Valerianus wilde, dat alle Bisschoppen, Presbyters en Diakenen, bijaldien zij hun geloof niet afzwoeren, zouden gedood worden.

Tal van aanzienlijken boden den Karthaagschen Kerkvoogd hunne landgoederen ter schuilplaats aan. Hij weigerde echter en werd dan ook gevangen genomen. Van alle kanten stroomden christenen en niet-christenen, die allen den Bisschop gelijkelijk hoogachten, samen om zijn leven te redden. Dit belette echter niet dat de Proconsul hem veroordeelde om door het zwaard te sterven, welk vonnis den 14^{en} September 258 aan hem werd voltrokken. —

Cyprianus was de groote voorstander van de *eenheid der Kerk* en van de *gelijkheid aller Bisschoppen*. Ook keurde hij alle heerschappij der geestelijken over de leeken af en kon in waarheid verklaren, dat hij niets, zelfs het geringste niet, zonder goedkeuring zijner gemeente, verrichtte.

KONSTANTIJN DE GROOTE.

In het begin der vierde eeuw berustte het bestuur van het groote Romeinsche Rijk niet meer in handen van een enkel Vorst. In het Westen regeerden Maximianus en Konstantius Chlorus, terwijl Diokletianus en Galerius in het Oosten het bewind voerden. Nadat Maximianus en Diokletianus afstand van de regeering hadden gedaan, bleven de beide anderen, natuurlijk, als regenten over. Konstantius Chlorus werd later (306) opgevolgd door zijn zoon Konstantijn en Galerius vervangen door Licinius.

Konstantijn, zoon van Konstantius Chlorus en Helena, werd in 274 te Naïssus geboren en opgevoed aan het hof van Diokletianus. Daar was hij getuige geweest van de woede, waarmee men de christenen vervolgde, en dit was misschien mede een reden waarom hij, Keizer geworden, hunne partij koos en, hoewel zelf een heiden, hunne vervolging verbood. Ten jare 312, na de overwinning op Maxentius, verscheen zijn eerste staatsbesluit ten gunste der

tenen, terwijl zijn zwager Licinius hun eveneens vrijheid verleende om overeenkomstig hunne instellingen te leven. Het volgend jaar gaven de beide Keizers drie edikten, waarbij een ieder werd vergund dien godsdienst te belijden, welke hem goeddacht, een groote overwinning natuurlijk voor het Christendom, dat nu onder de geoorloofde godsdiensten was opgenomen!

Jammer genoeg duurde de vrede tusschen de twee zwagers niet lang, daar beiden naar de alleen-heerschappij streefden. De oorlog brak uit. Licinius gaf zich in den veldslag bij Chalcedon (324) over en werd op Konstantijns last gedood.

Aldus Alleenheerscher geworden, treedt Konstantijn, met den bijnaam »De Groote'', als eerste christen-Keizer op. Spoedig na elkander verschijnen verschillende besluiten ten bate der christenen. De toegang tot openbare ambten wordt hun opengesteld; de onder Diokletiaan verdrevenen mogen in het vaderland terugkeeren en worden in hunne bezittingen hersteld; de viering van den Zondag wordt bij het leger ingevoerd; de voorrechten der heidensche priesters zullen voortaan ook voor de christen-geestelijken gelden. Te Nikomedie, Konstantinopel en elders worden prachtige kerken gebouwd.

Hoewel de Keizer het Christendom aldus tot godsdienst van Staat verhief, bleef hij echter, door politieke belangen gedreven, verdraagzaam jegens de heidenen, al verbood hij ook de waarzeggerij en al hief hij ook hier en daar eenige heidensche tempels op. —

De vraag, wat Konstantijn ten slotte tot *omhelzing* van het christendom heeft bewogen, wordt verschillend beantwoord. De geschiedschrijver Eusebius verhaalt dienaangaande het volgende: Toen de Keizer, aan het hoofd zijns legers, naar Italië trok om Maxentius te bestrijden, werd hij door groote vreeze over den uitslag van den kamp beklemd. Hij ziet uit naar bijstand van eenige godheid. Daar op eenmaal ontdekt hij in de lucht een schitterend kruis, met het randschrift: »In hoc signo vinces, '' d. i. »In dit teeken zult gij overwinnen.'' Des nachts verschijnt Jesus hem en dientengevolge besluit hij het kruis op zijn banier te stellen en christen te worden. —

Elders wordt des Keizers bekeering aan andere oorzaken toegeschreven.

Door hartstocht en eerezucht gedreven, zoo verhaalt men, had hij zich aan tal van gruweldaden schuldig gemaakt. Zijn zoon Krispus uit een vorig huwelijk, liet hij ter dood brengen, als (ofschoon ten onrechte) verdacht tot zijn stiefmoeder Fausta in ongeoorloofde betrekking te staan. Fausta zelve liet hij in een warm bad omkomen, en den elfjarigen zoon van Licinius, dien hij voor zijn alleenheerschappij gevaarlijk achtte, deed hij uit den weg ruimen. Met al deze gruwelen beladen, ontwaakte zijn sluimerend geweten. Hij ontbood zijne heidensche priesters, opdat zij hem vrede en rust mochten verschaffen, doch deze verklaarden daartoe onbekwaam te zijn. Een uit Spanje gekomen Egyptenaar daarentegen wijst hem op de verzoenende kracht van het christelijk geloof, dat hij sedert dan ook ging belijden.

Voor de geloofwaardigheid dezer verhalen bestaat intusschen weinig grond.

Wat Konstantijn vooral tot het Christendom voerde, waren staatsbelangen. Eénheid achtte hij voor de macht zijns Rijks onmisbaar, en het christendom kon die eenheid bevorderen. Hij kent dan ook geen ander Christendom dan dat optreedt als *»Éné algemeene Kerk»*. Den christenen verwijt hij hunne verdeeldheid en verlangt van de Bisschoppen, dat zij geen scheuring zullen dulden en zooveel doenlijk de verbroken eenheid herstellen. Daartoe beweert hij dat in zijn persoon Staat en Kerk zijn vereenigd en matigt zich het recht aan Konciliën te beleggen en daarin voor te zitten. Godsdienstige vraagstukken echter rekent hij van luttel belang.

Met het oog op een en ander mogen wij veilig beweren, dat de christelijke Kerk hem zeker minder zou aangetrokken hebben, hadde hij haar niet beschouwd als een macht, geschikt om het Romeinsche Rijk met nieuw leven te bezielen, en hadde hij in haar Bisschoppelijk stelsel niet het middel gezien, om zijn grootsch denkbeeld van eenheid te verwezenlijken. —

Toen de Keizer oud was geworden, had hij met ongesteldheid

te kampen, welke hem noopte een gezondheidsbron te Helenopolis in Klein-Azië te bezoeken. Hier vestigde hij zich op een slot bij Nikomedie, waar hij zich op zijn vierenzeventigste levensjaar liet doopen. Volgens sommigen stelde hij deze plechtigheid zoo lang uit, onder den indruk van het algemeen bijgeloof, dat zonden, na den doop bedreven, zwaarder en strafbaarder waren dan die, vóór dien tijd begaan; volgens anderen had hij gewenscht om evenals Jesus in den Jordaan gedoopt te worden.

Kort na zijn doop stierf hij, in het jaar 337.

In vele opzichten is Keizer Konstantijn de Groote der Kerk ten zegen geweest, vooral omdat zij in hem een steun had. Eerst nu kon zij zich vrij ontwikkelen, al haar kracht ontplooien en vele warme, doch vroeger wat al te vreesachtige, vrienden in hare rijen opnemen. Van den anderen kant echter schaarde zich nu ook menig een in hare gelederen, wien het niet om het Christendom, maar om de door den Vorst den christenen toegekende voorrechten te doen was, en deze aanwinst, zoowel als de invloed des Keizers in geloofszaken kon niet anders dan verderfelijk in de toekomst werken. —

ATHANASIUS.

De jeugd van dezen Kerkvorst is, evenals die van vele beroemde mannen, in het duister gehuld, zoodat wij dienaangaande slechts weinig weten. Tegen het einde der derde of in het begin der vierde eeuw geboren, werd hij al vroeg voor den dienst der Kerk opgeleid, waartoe wellicht de volgende gebeurtenis aanleiding gaf: Terwijl de jonge Athanasius eens met zijn makkers »kerkje" speelde en daarbij een Bisschop voorstelde, die aan katechumenen den gebruikelijken doop toediende, kwam een werkelijke Bisschop, Alexander van Alexandrië, daar voorbij, op wien de geestige, levendige knaap zulk een indruk maakte, dat hij zich zijner aantrok en hem de middelen verschafte om zich voor een kerkelijke bediening te bekwamen. De jonge student maakte snelle voordeelingen en bekleedde reeds het ambt van Diaken te Alexandrië, tijdens den twist van Bisschop Alexander met den Presbyter Arius. Deze Arius had beweerd dat de Zoon niet *eeuwig*, maar *geschapen* was, welk beweren men voor zoo groote ketterij hield, dat de verkondiger daarvan uit de kerkelijke gemeenschap werd verbannen. De banneling begaf zich hierop naar Palestina en wist daar zoo velen voor zich te winnen, dat zelfs Bisschop Eusebius van Nikomedie, hoewel aarzelend, zijne zijde koos. Op last van Konstantijn den Groote zou de Synode van Nicea (325) den strijd beslechten. Twee-honderd-vijftig Bisschoppen kwamen bijeen en onder deze ook Athanasius, inmiddels tot die waardigheid verheven. In hem vond Arius en zijn aanhang den felsten kampioen, den hevigsten bestrijder, die door zijn welsprekend betoog de overgrootte meerderheid zoo zeer voor zich won, dat zij de veroordeeling en verbanning van »den ketter Arius" bekrachtigde en een belijdenis vaststelde, welke leerde, dat de Zoon *eenwezend* was met den Vader.

Niet alle tegenstanders van Arius echter konden in deze be-
Beeldengalerij.

lijdenis berusten, zoodat er drie groote partijen ontstonden: 1o. de echte Arianen, die de meening waren toegedaan van Arius; 2o. de Semi-Arianen (half-Arianen), die het noch met Arius, noch met de Kerkvergadering eens waren, daar volgens hen de Zoon *gelijkwezend* was met den Vader, niet van nature, maar door een bijzonder voorrecht; 3o. de partij, die met de uitspraak der Niceesche Vaderen instemde.

Aan het hoofd van laatstgenoemden stond Athanasius, thans als Bisschop van Alexandrië de opvolger van zijn beschermer Alexander. Vinnig bestreed hij zijn vijanden en werd daarbij gesteund door den Keizer, die Arius' geschriften liet verbranden en elken tegenstander van het Concilie met de strengste straffen bedreigde. Hierin kwam echter weldra verandering. Konstantijn had zich door zijn zuster Konstantia, die op hare beurt door Bisschop Eusebius daartoe was overgehaald, niet alleen laten bewegen om Arius uit zijn ballingschap terug te roepen en hem weder in de Kerk te doen opnemen, maar zelfs om openlijk de partij van den gewezen balling te kiezen.

Toen Athanasius zich hiertegen met kracht verzet, wordt hij door zijn vijanden op allerlei wijze belasterd en zelfs beschuldigd van medeplichtigheid aan een samenzwering tegen den Keizer. Hoewel de Bisschop zich bondig verdedigt, wordt er toch, in 335, een Synode te Tyrus belegd, onder voorzitting van Eusebius, die Athanasius, zijn verklaarden tegenstander, naar Trier verbannt.

Arius, die nu weder plechtig in de Kerk zou opgenomen worden, overleed echter plotseling en wel op reis naar Konstantinopel, waarschijnlijk ten gevolge van vergiftiging.

Met zijn dood stierf echter zijn aanhang niet uit. Beurtelings zien wij nu eens de partij van Arius, dan weder die van Athanasius zegenen, naarmate de verschillende Keizers der eene of der andere partij waren toegedaan. Zoo werd Athanasius na Konstantijns dood teruggeroepen, doch weldra door Konstantius weder verdreven en door een Synode te Antiochië afgezet. Daarna wordt hij door Konstantijn den Jongere op nieuw op den Alexandrijnschen

Bisschopszetel geplaatst, maar toen Magnentius Keizer is geworden, zegepralen de Arianen weder en twee Synoden, te Arles en te Milaan, verbannen den Bisschop. Later roept Julianus de Afvallige hem terug, doch om hem daarna, wegens zijn te grooten ijver in het bestrijden des heidendoms, voor de vierde maal te verbannen. Nog was dit niet zijn laatste verbanning, want nadat Keizer Jovianus hem heeft teruggeroepen, beveelt diens opvolger Valens, dat alle door Konstantius gebannene, doch later teruggekeerde Bisschoppen, op nieuw in ballingschap zullen gaan.

Krachtens dit bevel wil de Stadvoogd van Alexandrië, Tatianus, den Bisschop doen gevangen nemen. Soldaten rukken de kerk binnen, doch vinden er den Kerkvoogd niet, die, van het gevaar verwittigd, bijtijds een goed heenkomen heeft gezocht en veilig is onder de liefderijke hoede zijner gemeente, wier harten hij door godsvrucht en deugd, door liefde en toewijding, alsmede door zijn lijden en strijden, zoo zeer heeft gewonnen, dat de Vorst zich genoodzaakt voelt hem terug te roepen.

Sedert leeft hij ongestoord te Alexandrië en sterft daar hoogbejaard in 373.

De meeste ons bekende geschriften van Athanasius hebben betrekking op de Ariaansche twisten. In een werk »Over de Drieëenheid" heeft hij de leer, dat Vader, Zoon en Geest één goddelijk wezen zijn, ontwikkeld. De geloofsbelijdenis, naar hem genoemd, is ongetwijfeld niet van hem, doch geeft zijne denkbeelden omtrent de Drieëenheid, met juistheid, terug. Waarschijnlijk werd deze kessessie eerst in de 7e of 8e eeuw vervaardigd.

Voor het overige kan van hem gezegd worden dat hij een ijverig herder was der hem toevertrouwde kudde, een vurig beminnaar van den christelijken godsdienst, maar een te groot voorstander van het monnikenleven. —

AMBROSIOUS.

Wij schrijven het jaar 374. Bisschop Auxentius van Milaan, een beslist aanhanger der Arianen, is gestorven, en de gezamenlijke Italiaansche Bisschoppen komen samen met de gemeente om zijn opvolger te kiezen. De vergadering is reeds bijeen, doch het gaat er geenszins rustig toe. Men scheldt, raast, tiert; de vuisten worden gebald, en de daad schijnt elk oogenblik het woord te zullen vervangen. Aller gemoederen zijn in gisting, aller oogenfonkelen. De groote strijdvraag moet beslist worden: zal een Ariaan of een getrouw katholiek opvolger worden van den overleden Kerkvoogd? Twee partijen staan aldus tegenover elkander en, gelijk steeds bij dergelijke hart-verkoelende en hoofd-verhittende kampen, gaat het ook hier zeer woest toe.

Te midden dier woelige menigte verschijnt eensklaps de Stadhouder en doet het misbaar verstommen, maar slechts voor weinige oogenblikken, want tijdens de doodelijke stilte van zijn verschijning klinkt plotseling een zachte maar heldere kinderstem: »Ambrosius is onze Bisschop!" en onmiddellijk wordt die kreet door de gansche menigte met donderende toejuiching herhaald.

De Stadhouder staat verplet, en geen wonder! want die Ambrosius is hij zelf. Hij, de rechtsgeleerde, de staatsman, de met het zwaard gewapende, hij, de katechumeen, die nog niet eens gedoopt is, hij wordt tot Bisschop verkozen.

Hij verzet zich; hij wijst op zijne vele tekortkomingen; hij beschuldigt zich met opzet van begane wreedheden en misdaden; hij vlucht zelfs, doch niets baat, zoodat hij ten slotte toegeeft, gedoopt wordt en acht dagen daarna den Bisschoppelijken zetel beklimt.

Deze Ambrosius werd in 340 uit zeer aanzienlijke, christelijke ouders geboren; hij verloor reeds vroeg zijn vader, waarom zijn moeder met hem naar Rome vertrok, waar hij opgevoed en tot

advokaat bevorderd werd. Niet lang na zijn promotie wordt hem een aanzienlijke betrekking te Milaan toevertrouwd, welke door zijn aanstelling tot Praetor van Boven-Gallië gevolgd wordt. Als zoodanig hebben wij hem zoo even ontmoet en zagen hem, na vijf jaren Stadhouders te zijn geweest, met den Bisschopsmyter bekleeden.

Als Bisschop was hij gestreng, ijverig, liefderijk en moedig. Zijn goederen schonk hij den armen; zijn dagen besteedde hij ten nutte zijner gemeente; zijn nachten wijdde hij aan studie en bestreed het kwaad, waar hij het vond, bij den Vorst zoowel als bij den bedelaar.

Staven wij een en ander door enkele blikken op zijn historie!

Na den dood van Valentinianus I werd het W. Romeinsche rijk onder diens twee zonen verdeeld, waarvan Gratianus Engeland en Gallië, Valentinianus II, die onder voogdij stond van zijn moeder Justina, Italië, Illyrië en Afrika kreeg.

Na eenigen tijd wordt Gratianus door zijn veldheer Maximus gedood, en algemeen vreest men dat de overweldiger zich ook naar Italië zal uitstrekken. Om dit te verhoeden ontziet Milaans Bisschop zelfs geen tocht over de Alpen, trekt den gevreesden vijand te gemoet en beweegt hem van zijn plan af te zien. —

Te Thessalonika is een hevig oproer uitgebarsten, waarbij men den Romeinschen Opperbevelhebber heeft gedood. Keizer Theodosius, die over het O. Romeinsche rijk regeert, is daarover woedend en laat duizenden der inwoners, schuldigen en onschuldigen, verraderlijk slachten. Ambrosius brengt hem in een brief de boosheid zijner daad onder het oog en dringt aan op berouw. Geen antwoord volgt. Doch als de Keizer straks de kerk nadert om de godsdienstoefening bij te wonen, wordt hem door den Bisschop den toegang geweigerd, en niet dan na volbrachte boete ontsluit de kerkdeur zich weder voor hem.

Het zou zeker verkeerd zijn deze daad van Ambrosius meer aan heerschzucht dan aan vromen ijver toe te schrijven, maar niettemin is het een feit, dat deze ijver veel heeft bijgedragen tot de vestiging der latere priesterheerschappij. —

Zagen wij uit een en ander de uitnemendheid van Milaans

Bisschop, toch had hij, gelijk ieder ander, ook zijn gebreken, en zijn grootste gebrek was misschien wel zijn verregaande onverdraagzaamheid. Wij mogen echter niet vergeten dat hij vóór vijftien eeuwen leefde en dus andere inzichten had dan wij.

Het krachtigst bewijs hoezeer deze ondeugd hem ontsierde, is wel dit.

Zeker Bisschop van Kallinikum in Mesopotamie had zijn gemeentenaren geholpen om de synagoge zijner Joodsche stadgenooten in brand te steken, en ontving daarop van den Keizer last het gebouw weer te herstellen. Doch Ambrosius, die, welverre van dit bevel te ondersteunen, daartegen met kracht opkwam, door te beweren dat zoo'n synagoge geen plaats waard was, wist den Vorst zoover te brengen, dat hij zijn billijken eisch liet varen.

Niet minder onverdraagzaam was hij tegenover de Arianen, wien hij, ondanks de bemiddeling van Keizerin Justina, het gebruik der Portianakerk buiten Rome beslist weigerde. —

Ambrosius was geen genie, maar uiterst werkzaam. In spijt van al zijn bemoeiingen heeft hij toch nog veel ofschoon weinig belangrijks geschreven. Zijn merkwaardigst boek is getiteld: »Over de plichten der geestelijken», een werk in drie deelen, *waarin voor het eerst de christelijke zedeleer wetenschappelijk behandeld wordt*. In spijt van de gebreken, die dit geschrift ontsieren, is het rijk aan schoone gedachten en uitnemende wensken. Tot de gebreken rekenen wij bijv. dat Ambrosius onderscheid maakt tusschen »middelsoortige en volkomene» deugden, dat hij niet vrij is van kloosterachtigheid en zoo gestreng Jesus' uitspraak: »Steek het zwaard weder in de scheede!» opvat om daaruit de gevolgtrekking te maken dat men zich zelfs niet mag verdedigen, wanneer men door een roover aangevallen wordt.

Onze Bisschop stierf ten gevolge eener krankheid in April van het jaar 397.

Hoe hoog hij geëerd werd kan hieruit blijken, dat zijn levensbeschrijver Paulinus allerlei wonderen verhaalt, die aan en door hem zouden verricht zijn.

CHRYSOStOMUS.

Johannes, om zijn schitterende welsprekendheid Chrysostomus (guldenmond) bijgenaamd, was de grootste redenaar, een der uitnemendste zielzorgers en een der beste exegeten (schriftverklaarders) van zijnen tijd.

Hij werd omstreeks 347 te Antiochie uit aanzienlijke ouders geboren en was reeds spoedig na zijn geboorte vaderloos, zoodat zijn godvruchtige moeder Anthusa alleen voor zijn opvoeding had te zorgen, hetgeen zij voortreffelijk deed.

Als jongeling woonde hij de lessen in welsprekenheid en letterkunde van den beroemden heiden Libanius bij, en aan deze opleiding vooral heeft hij zijn redenaarsroem te danken.

Na volbrachte studie werd hij advokaat, doch al zeer spoedig verdroot hem deze werkkring, waarom hij besloot zich aan den geestelijken stand te wijden. Bisschop Meletius werd zijn leermeester en na diens verbanning Bisschop Diodorus zijn leidsman.

Deze Diodorus was aanhanger der Antiocheensche school, welker leerlingen zich onder meer ook hierdoor onderscheidden, dat zij voorstanders waren eener eenvoudige bijbelverklaring en, zonder zich schuldig te maken aan letterknechterij, vrij bleven van het kwaad der Alexandrijnsche school, die door hare allegorische uitlegging van elke bijbelplaats maakte wat zij verkoos.

Johannes was de leer van zijn meester toegedaan. Geen wonder dan ook, dat hij na zijn terugkeer uit het klooster, waar hij eenigen tijd leefde, doch dat hij ter wille zijner gezondheid had moeten verlaten, en na het doorloopen der lagere kerkelijke waardigheden, door den Bisschop van Antiochie tot Presbyter (ouderling) gewijd werd. Nu openbaarde zijn voortreffelijkheid zich in al haar luister. Hij bleek een even uitnemend herder als redenaar te zijn, waarvan het volgende tot bewijs kan strekken.

Te Antiochie had de ontevredenheid over de zware belastingen zich in een oproer lucht gegeven: men sleurde de beelden des Keizers langs den grond en maakte zich op allerlei wijzen aan majesteitsschennis schuldig.

De opstand werd door soldaten gedempt, doch daarmee, vreesde men, was het niet uit, want Theodosius zou bloedige wraak nemen, misschien wel geheel Antiochie verwoesten. Ieder hoopt wel op uitkomst, doch stelt zich het verschrikkelijkste voor. De Bisschop is van Konstantinopel teruggekeerd, waar hij 's Keizers mededoogen heeft afgesmeekt. Angstvallig verbeidt men zijn antwoord; op aller gelaat is vrees en angst, wanhoop en verslagenheid te lezen; alles kermt, alles treurt; geen woord van hoop, van troost stort balsem in de bedroefde harten. Daar klinkt de stem van Chrysostomus tot de radelooze menigte, die in dichte drommen om zijn spreekgestoelte geschaard is. Nu eens tuchtigt hij op strengen toon de ellendige leegloopers, die het oproer hebben veroorzaakt, terwijl hij opwekt tot gemeenschappelijk gebed; dan weer wijst hij er op, dat, welbeschouwd, den vrome niets kwaads kan treffen. Hoort zijn schoone taal!

»Wie deugdzzaam leeft, dien kan niemand zijn innerlijken vrede ontrooven. Wie zich verblijdt met de goede hope, kan door niets in treurigheid worden gestort. Wat toch zou men kunnen doen, waardoor men den deugdzame zou kunnen beangstigen? Hem zijn schatten ontnemen? Maar hij heeft zijn schat in den hemel. Of hem uit zijn vaderland verjagen? Maar het Jeruzalem hier boven is zijn vaderland. Of hem in boeien slaan? Maar hij heeft een vrij geweten en voelt daarom die uitwendige boeien niet. Of zijn lichaam dooden? Maar hij zal weder opstaan. Gelijk hij, die met een schaduw strijdt en in de lucht slaat, niemand kan dooden, zoo strijdt ook hij, die tegen een rechtvaardige in 't strijdperk treedt, slechts als met een schaduw en verspilt zijn kracht en kan hem ook geen enkelen slag toebrengen.» *)

Bij dit prediken alleen laat de ijverige Presbyter het niet, maar

*) Vgl. G. J. van der Hoeve: „Een Christel. driemanschap.”

zoekt de droefgezinden ook in hunne woningen op en troost en bemoedigt hen daar.

Gelukkig intusschen gaf Theodosius aan de bede van Bisschop Flavianus gehoor en werd Antiochie begenadigd. —

In 397 overleed de Aartsbisschop van Konstantinopel, Nektarius, en kort daarop werd de Presbyter Johannes, door Keizer, geestelijkheid en gemeente, tot zijn opvolger benoemd.

Wat een verschil tusschen deze beide Kerkvoogden!

Nektarius was een wereldling, die zijn hooge waardigheid vooral uitte in praalvertoon; Chrysostomus een waarachtig vrome, die, in eenvoud levende, zijn geld besteedde aan het bouwen van hospitalen. Nektarius heulde met de zonden zijner gemeenteleden; Chrysostomus trok er tegen te velde, en ontzag zoo min de hebzucht der grooten als de lichtzinnigheid der eenvoudigen, de ondeugden der monniken als de geldgierigheid der geestelijken. Nektarius bekommerde zich zelfs niet om het heil der Konstantinopolitanen; Chrysostomus zond zendelingen naar Feniciërs en Gothen.

Dat een man als Chrysostomus, bij vele hartelijke vrienden, ook vele bittere vijanden kreeg, kan ons geenszins bevreemden. Die vijanden vonden een maar al te schoone gelegenheid om hem te treffen.

Gelijk in meer streken, zoo was er ook in Egypte een strijd ontbrand tusschen de aanhangers en de tegenstanders van Origenes en zijn school. Theofilus, Bisschop van Alexandrië, was eerst aan de zijde der voorstanders, doch koos later, maar geenszins uit overtuiging, de tegenovergestelde partij. Met woede vervolgde hij de andersdenkenden en vooral de monniken, die zich ten slotte genoodzaakt zagen te Konstantinopel, bij Chrysostomus, een schuilplaats te zoeken. Deze nam hen aan en zocht, ofschoon te vergeefs, zijn Alexandrijnschen ambtgenoot tot een billijker beoordeeling te brengen. Daarop riepen de monniken de hulp in van Keizerin Eudoxia. Deze beloofde die en werkelijk werd Theofilus dan ook door den Keizer voor een Synode gedaagd, welke, onder voorzitterschap van Chrysostomus, zou gehouden worden.

Zoodra de gedaagde dit vernam, stelde hij zich in verbintenis met velen te Konstantinopel, die met den ernstigen, vromen Bisschop niet tevreden waren. Tot geluk van den Alexandrijnschen Prelaat, behoorde daaronder thans ook de veranderlijke Keizerin, en met hare hulp gelukte het hem zelfs, niet als beschuldigde, doch als rechter in Chrysostomus' residentie te verschijnen.

Op het Keizerlijk landgoed »De Eik'', in de nabijheid van Chalcedon, belegde Theofilus een Kerkvergadering. Eenige vijanden van Chrysostomus traden als zijne aanklagers op en beschuldigden hem van misbruik van macht, van pogingen tot oproer, van hoogverraad en van nog meer, waarvan natuurlijk het gevolg was, dat de beschuldigde van zijn waardigheid werd vervallen verklaard. Hoewel deze zich aanvankelijk aan dit vonnis niet stoorde en zijn arbeid voortzette, gaf hij zich toch vrijwillig in handen zijner vijanden, die hem naar Bithynië overbrachten. Doch het volk wilde zijn Bisschop niet missen: het werd oproerig, en na eenige dagen betrad de gebannene, onder het gejuich van duizenden, op nieuw Konstantinopels welbekenden grond.

Doch het was een al te korte vreugde. Nog vóór een Synode hem weder in zijn ambt had bevestigd, ontbrandde Eudoxie's toorn op nieuw, omdat hij zich tegen de schier afgodische vereering van haar zilveren beeld aankantte. Het gevolg was dat hij andermaal veroordeeld en op 's Keizers last verbannen werd naar Kukusus, een stad op de grenzen van Armenië. Ook hier zelfs lieten zijn vijanden hem nog geen rust. Zij wisten te bewerken, dat hij naar Pityus, aan de Zwarte Zee, werd overgebracht. Afgetobd en afgereisd, werd de vrome man, door soldaten geëil, derwaarts gevoerd; doch voor het doel bereikt was, stierf de gevangen Bisschop, den 14 Sept. 407, in een kerk van Kommana in Pontus, met zijn levensspreuk op de lippen: »Geloofd zij God voor alles!'' —

Dertig jaar daarna werd zijn gebeente, door een dankbaarder geslacht naar de Apostelkerk te Konstantinopel overgebracht. — Onder de schriftelijke nalatenschap van Chrysostomus bekleedt zijn »Over het priesterambt'', waarin hij over het voortreffelijke,

doch ook over het moeilijke dezer bediening handelt, een eerste plaats: »Het priesterambt," zoo zegt hij hier, »is veel uitnemender dan de koninklijke waardigheid en verre verheven boven het monnik-zijn. Wie priester wil wezen, hij zij rein, heilig, door zijn deugd even ver uitstekende boven de menigte als Saul door zijn lichaamslengte een hoofd boven de Hebreërs uitstak."

AUGUSTINUS.

Den 13n November van het jaar 353 werd te Tagaste (in Numidië, thans Konstantia) den heiden Patricius en diens christelijke echtgenoot Monika een zoon geboren, Augustinus genaamd. Zeer onderscheiden was het karakter van dit ouderenvaar. Terwijl de vader, een man van aanzienlijke geboorte maar weinig fortuin, zich zeer onverschillig toonde voor den godsdienst, was de moeder een toonbeeld van ware vroomheid en echten christenzin, die zich nooit verloochenden, ook zelfs dan niet, wanneer zij hierom menig hard woord, ja vaak mishandeling van haar man te verduren had.

Mocht Monika alzoo weinig roemen op de genegenheid van haar man, des te meer kon Augustinus zich verheugen in de liefde van zijn vader, die alles voor zijn zoon over had en, ondanks zijn beperkte middelen, zelfs besloot hem door studie een eereplaats in de maatschappij te doen verwerven.

De dartele knaap echter scheen met dit plan weinig ingenomen, want, veel liever dan met studeeren, bracht hij den tijd door met kattenkwaad en jongensstreken uit te voeren. Langzamerhand echter kreeg hij smaak in lezen, vooral in de gedichten van Virgilius, en zoo ontspon zich van lieverlede zijn zucht naar meerdere kennis.

Toen hij in zijn geboortestad voldoende onderwezen was, ver-

trok hij naar Madaura, bleef daar tot zijn zestiende jaar en ging vervolgens, na eerst weder een jaar in zijn vaderstad vertoefd te hebben, naar Karthagoos Hoogeschool.

Tot nog toe had hij tamelijk losbandig geleefd, waartoe natuurlijk zijn vurige geest, zijne schitterende vooruitzichten en zijn studie der Latijnsche klassieken het hunne hadden bijgedragen, doch in het weelderig Karthago zonk hij nog dieper. Hij ging met den stroom mee en het duurde niet lang of hem werd uit een ongeoorloofde verbintenis met zekere Afrikaansche een zoon, Adeodatus, geboren. Daar hij voor moeder en kind wilde zorgen, een klaar bewijs dat hij meer lichtzinnig dan boos was, legde hij zich van nu aan met de borst op de studie toe.

Hij wilde leeraar in de welsprekendheid worden. Geen wonder dus dat hij de geschriften van den beroemden Romein Cicero ter hand nam, en vlijtig een thans verloren werk, »Hortencius» genaamd, bestudeerde.

»Dit boek», zoo getuigt Augustinus zelf, »bracht een geheele ommekeer in mij te weeg; mijne wenschen en begeerten namen een andere wending. Had ik op ijdele dingen dikwijls mijn hoop gebouwd, dit alles stond mij nu plotseling tegen. En al was mijn hart toen nog ongeloovig, er was toch in mij reeds een heimwee naar de ware wijsheid; ik begon reeds op te staan om tot U, o God, terug te keeren. Nogmaals en nogmaals bestudeerde ik dit werk, niet om mijn stijl te polijsten, noch ter wille van de redekunst, maar alleen om zijn inhoud. Hoe brandde ik, mijn God, hoe brandde ik, om van 'taardsche tot U terug te vliegen: ik wist niet wat Gij met mij voor hadt; want bij U is wijsheid. En dit geschrift ontstak in mij de liefde tot wijsheid, tot wijsbegeerte. En dit vooral verheugde mij, dat het niet van mij vorderde deze of gene school mij toe te wijden, maar mij opwekte de wijsheid zelve, hier en waar zij zich ook vertoonen mocht, te beminnen, te zoeken, te bereiken en vast omarmd te houden. En ik werd in gloed ontstoken.» 1)

*) Vgl. G. J. van der Hoeve »Een christel. driemanschap.»

Daarna wilde hij kennis maken met de heilige Schriften der christenen, doch de bijbel beviel hem niet. De daar gesproken taal stak te zeer af bij die van Rome's dichters en wijzen, om hem te kunnen voldoen. Hij sloot zich aan bij de den bijbel verachtende Manicheïsten, een kettersche secte, zoo genaamd naar hun stichter, den Pers Manes, die, wijl hij noch in den Persischen godsdienst van Zoroaster, noch in het Christendom bevrediging vond, zelf omstreeks 250 als godsdienststichter optrad. Hij noemde zich den Parakleet, den Trooster, naar het verhaal door Jesus voorspeld. (Joh. 16 : 13). Zijn aanhang was aanvankelijk gering, doch wies met den tijd, terwijl hij zelf den marteldood stierf.

Zijn stelsel is in korte trekken vervat in het antwoord op de vraag: »Vanwaar in de wereld het kwade?» Er bestaan, volgens Manes, van eeuwigheid twee werelden, een des lichts en een der duisternis. De geesten uit het rijk der duisternis hebben arglistig eenig licht uit het andere rijk geroofd en nu laat God de wereld ontstaan, waarin dus het goede en het booze vereenigd zijn. De booze God vormt daarop den mensch uit licht en duisternis. Opdat dit licht weder vrij worde, neemt Christus, de bewoner der zon, de menschelijke gedaante aan en belooft dat nà hem de Trooster zal komen, die de bevrijding zal voltooien. Deze Trooster of Parakleet is Manes. Wie in hem gelooven, worden vrij van de duisternis en zullen in het rijk des lichts wonen. Wie onge-looovig zijn, verhuizen van het eene lichaam in het andere.

Zijne aanhangers werden verdeeld in *hoorders* en *reinen*.

Het springt in het oog, dat deze leer, welke aan het kwade een *werkelijk* bestaan toekent, meer fantastisch dan redelijk is en, hoewel tegen haar wil, aanleiding geeft tot schromelijke uitspattingen.

Deze leer nu omhelsde Augustinus niet alleen, maar hij trad er ook als verkondiger van op in de school, die hij in Tagaste opende en die door vele leerlingen werd bezocht. De dood echter van een teer bemind vriend en leerling noopt hem op nieuw naar Karthago te gaan en zich daar als leeraar te vestigen. Met zijn toenemende studie vermeerdert intusschen ook dagelijks zijn twijfel aan zijn eigen leer, en die twijfel wordt ongeloof, toen de geleerde

Manicheeër Faustus hem aantoont, dat de leer van Manes, omtrent de wording der wereld, een ongerijmdheid is, en dat hij, Augustinus, zelf den grond niet begrijpt van het stelsel, dat hij leeraart. Nu wordt het den volgeling van Manes te benauwd in Karthago en hij gaat, in spijt van de tranen zijner moeder, naar Rome, welke stad hij echter na eenige maanden weder verlaat, om te Milaan als leeraar der welsprekendheid op te treden. Hier had de ons reeds bekende Bisschop Ambrosius een grooten en welverdienden naam. Augustinus zoekt hem op en wordt door zijne goedheid zoozeer aangetrokken, dat hij zich onder zijne hoorders schaaft. Zijne leerredenen boeien hem en, na een langen en bangen strijd met zich zelf, wordt hij ten slotte tegelijk met zijn zoon gedoopt. Zoo had hij eindelijk rust gevonden!

Niemand verheugde zich over die bekeering meer dan zijn vrome moeder, wier vurigste gebeden hierdoor verhooring hadden gevonden, zoodat zij bij haar spoedig daarop gevolgden dood met vreugde uitriep: »Ik dank u, Heer, dat Gij mijn zoon gered hebt. Nu zal ik eeuwig met hem vereenigd zijn.»

Ongeveer twee jaren na zijn doop keerde Augustinus naar Afrika terug, waar hij een landgoed in de nabijheid van de stad zijner geboorte betrok, om zich met eenige vrienden aan studie en overpeinzingen te wijden. Een toevallige omstandigheid echter onttrok hem weldra aan dit kluizenaarsleven.

Toen hij op zekeren dag te Hippo de godsdienstoefening bijwoonde, deelde de Bisschop aan de gemeente mee, dat zij dringend een Presbyter behoefde. Aller oogen vestigen zich op Augustinus en wijzen hem daarvoor als den meest geschikte aan. Deze aarzelt aanvankelijk, geeft eindelijk toe en ontvangt in 392 de wijding.

Drie jaren later begroette Hippo hem reeds als haar Bisschop, welke hooge waardigheid hij vijfendertig jaar bekleedde.

Als Hoofd dezer Afrikaansche gemeente, leefde hij zeer eenvoudig, zorgde trouw voor het heil zijner kudde, was een dapper kampvechter voor de Kerk, en een hevig, ofschoon vaak onhandig vervolger der ketters, vooral van de Manicheeën, de Donatisten en de Pelagianen.

Tegen de Manicheeën, wier stelsel wij kennen, hield hij vol dat de *wil* van den mensch de oorzaak der zonde is, ofschoon hij zelf geen verklaringen geeft, waarom wij het kwade willen. Evenmin weet hij duidelijk te maken, hoe het mogelijk is, dat Gods voorwetenschap en der menschen vrijheid gepaard gaan. En geen wonder! Het valt nu eenmaal niet te bewijzen, dat »ja" en »neen" hetzelfde is! —

Ten anderen bestreed hij de Donatisten, een secte, die, ondanks haar veroordeeling door de in het jaar 411 gehouden Synode te Karthago, steeds aanhangers had gevonden.

Deze secte ontving haar naam naar Donatus, bijg. de Groote, die door zekere partij tot Bisschop van Karthago werd verkozen, tegenover Caecilianus, dien men beschuldigde, tijdens de vervolgingen onder Diokletianus, »de heilige Schriften" aan de heidenen te hebben uitgeleverd.

Den langen en vervelenden strijd tusschen de Katholieke Kerk en de Donatisten kunnen wij hier gerust onvermeld laten, maar meenen toch de betwiste stellingen der laatsten te moeten aanhalen, als: 1o. De zichtbare Kerk moet zijn zonder vlek of rimpel; elke onreine moet worden uitgestooten. 2o. De doop heeft alleen beteekenis, als hij in een reine Kerk bediend wordt, 3o. De Staat heeft met de Kerk niets te maken.

Natuurlijk bestreed Hippo's Kerkvoogd, als getrouw katholiek, al deze stellingen, en deed het met warmte en scherpzinnigheid. Wij evenwel aarzelen niet, hoewel het onmogelijke van eerstgenoemde stelling en het dweepzieke der tweede inziende, te bekenne, dat wij, wat de derde stelling betreft, dichter bij de Donatisten dan bij Augustinus staan. —

Eindelijk bekampte hij Pelagius, een uit Bretagne afkomstigen monnik, wiens inzichten ten aanzien van sommige punten nog al afwijkend waren.

Zoo ontkende deze de noodzakelijkheid van den doop tot zaligheid, en leerde dat Adam alleen *voor zich zelf* gezondigd had, zoodat zijn handeling van geen invloed was op het nageslacht, terwijl Augustinus een tegenovergesteld gevoel omhelsde.

Noemt Pelagius den wil van den mensch *vrij* in dien zin, dat men op hetzelfde oogenblik zoowel het een als het andere, zoowel het goede als het kwade kan doen, Augustinus meent dat de mensch het kwade alleen vermag, tenzij Gods genade hem het goede doe kiezen.

Door God, zoo leerde Pelagius, hebben wij het *kunnen*, uit ons zelf het *willen* en het *doen*. Augustinus daarentegen meent dat van God het *willen* en het *doen* niet minder dan het *kunnen* is.

Schrijft Pelagius aan God slechts een *voorwetenschap* toe, Augustinus leert dat Hij niet alleen voorweet, maar ook sommigen ter zaligheid *voorbeschikt*, terwijl hij de overigen in het verderf laat.

Het zou ons te ver voeren lang bij deze doornige, doch niet minder belangrijke kwestie stil te staan. Alleen dit: Te loochenen is het niet dat Augustinus' beweringen dieper zijn dan die van zijn tegenstander, al zijn ook zij niet consequent doorgevoerd en daarom wel wat halfslachtig.

Dank intusschen aan des Bisschops invloed, werd het Pelagianisme veroordeeld. —

Willen wij, na dezen vluchtigen blik op de godgeleerde twisten, waarbij onze Kerkvader zich als een kloek en geleerd kampioen deed kennen, ook nog iets van zijne geschriften zeggen, dan wijzen wij op twee beroemde werken: zijne »Bekentenissen» en »Over de stad Gods.»

In het eerste geeft hij een oprecht getuigenis aangaande zijn vroeger leven. Het geheel getuigt van heiligen ernst en van diep berouw, die hem zelfs hier en daar vervoerd hebben tot onrechtvaardigheid jegens zichzelf. Zoo rekent hij bijv. zijn jongensstreken zich als groote misdaden toe.

In »Over de stad Gods» beschrijft hij de christenheid tegenover de niet-christelijke wereld. Het is een verdediging van zijn godsdienst tegen de heidenen, waarbij ontstaan, voortgang en einde der christelijke- en der niet-christelijke wereld worden geteekend. —

Den 28n Augustus 430 overleed de beroemde Bisschop van Hippo, ten gevolge eener sleepende ziekte.

KLUIZENAARS EN MONNIKEN.

Waar godsdienst is, daar is ook ascece. Wij vinden haar door de gansche historie heen, doch niet overal in gelijke mate. Wij vinden haar onder de gloeiende Zuiderzon meer dan in het barre Noorden, in het vadzige Oosten weelderiger dan in het arbeidzame Westen, bij den mijmerenden Aziaat verbeeldingrijker dan bij den koelen Europeaan, bij den fatalistischen Boedhist dwepender dan bij den levenslustigen Griek; maar wij vinden overal in meer of mindere mate ascece.

Ascece beteekent eigenlijk oefening en wel oefening van het lichaam, maar allengs heeft het woord een uitsluitend geestelijke beteekenis verkregen, zoodat het sedert eeuwen alleen gebezigd wordt in den zin van zelfbeheersching, ingetogenheid, onthouding, versterving, en zoo al meer. Van dit woord ascece komt ascetisme, waaronder verstaan wordt die richting, welke den mensch noopt zich zooveel mogelijk te onthouden van zinnelijke genietingen, al zijn deze op zich zelf ook zeer geoorloofd, zooals de slaap, het huwelijk, sommige spijzen en dranken enz., opdat zijn geest aldus des te onbeprekter zijn lichaam beheersche.

Bij de Joden, wier godsdienst vooral op reinheid aandrong, bestond wel reden tot ascece, al werd deze ook na de ballingschap eerst algemeen beoefend. De Farizeeën handhaafden streng het voorschrift om sommige spijzen in het geheel niet, andere op bepaalde dagen niet te eten of gedurende een geheel dag te vasten. De secte der Esseeën legde den grondslag van het monnikenleven; zij vestigde zich aan de Doode Zee om daar in de strengste onthouding, in volkomen gelijkheid en in geheele afzondering te leven. De kluzenaars vonden hun model in Johannes den Dooper, die zich aan alle gemeenschap met de wereld en zijn geloofsgenooten had onttrokken en zijn eenzaam verblijf in de woestijn vestigde.

Jesus was tegen *gedwongen* ascece. Wie zich tot vasten, tot onthouding van het huwelijk of van welk genot ook gedrongen gevoelde en aan dien drang gehoor gaf, deed wel, doch geen voorschrift mocht iemand binden. »Kunnen wel de bruiloftskinderen vasten, zoolang de bruidegom bij hen is?» vraagt de Meester en bedoelt daarmee: »Is het mogelijk, dat iemand vaste, zoo zijn hart hem daartoe niet dringt?» . . . De eerste christenen evenwel hadden hieromtrent een andere meening, en dit kan ons geenszins bevreemden. Immers, aan de wet verkleefde Joden, ijverige Farizeeën, monnikachtige Esseeën traden tot de christengemeente toe en brachten hunne zienswijzen daarin over. Wel waren Paulus, zijn medearbeiders en de door hen gestichte gemeenten hieromtrent meer de opvatting van Jesus dan die der orthodoxe Joden toegedaan; wel dwongen en drongen ook zij niemand, al gaven zij toe dat het, met het oog op het naderend wereldeinde, goed was zich van het huwelijk te onthouden en zich opofferingen te getroosten; doch het joodsch-christelijk element triomfeerde in de Kerk en werd het heerschende. Reeds in de tweede eeuw is het vasten een gebod en mag hij, die voor de tweede maal huwt, niet tot een opzienersambt worden verkozen; doch vooral na 250 breidde de ascece in de christelijke Kerk zich uit, toen tallooze geloovigen zich in de woestijnen afzonderden om de vervolgingen te ontgaan van Keizer Decius. En hiermee begint eigenlijk de geschiedenis der monniken en kluizenaars. Staan wij een oogenblik stil bij enkele personen uit het tijdperk dezer historie.

Paulus van Thebe, een godvruchtig jongeling, kwam door den dood zijner ouders op vijftienjarigen leeftijd in het bezit van een aanzienlijke erfenis. Zijn hebzuchtige zwager, tuk op den geheelen rijken buit, klaagt den jongeling aan als christen, waarom deze in allerijl de vlucht neemt naar een onherbergzaam oord, om daar het einde der vervolging af te wachten. Weldra echter wordt de eenzaamheid hem lief en meent hij hier beter dan in het gewoel der wereld zijn zaligheid te kunnen bevorderen, zoodat hij besluit er te blijven en er, naar men zegt, negentig jaar later

gestorven is. Een hol was zijn woning, een palmboom schonk hem voedsel, schaduw en kleeding.

Zijn voorbeeld werd weldra door velen gevolgd: de Egyptische woestijnen wemelden eerlang van kluizenaars, en het volk ver-eerde hen als heiligen.

Tot welk uiterste deze kluizenaars vervielen, kan de Syrier Simon Stylites (de pilaarheilige) ons leeren. Deze man bouwde achtereenvolgens drie zuilen, waarop hij met elkander, zesendertig jaar achtereen, doorbracht. Zijn lichaam, overdekt door afzichtelijke zweren en wonden, werd verteerd door wormen en ongedierte, zonder dat hij eenige poging tot reiniging beproefde. Des morgens hield hij zich onledig met bidden en godsdienstige overpeinzingen; des mid-dags sprak hij tot de van heinde en verre saamgestroomde schare, totdat de dood in 456 aan zijn treurig bestaan een einde maakte.

De eerste, die den kluizenaars wetten gaf en hen aldus tot een orde zocht te vereenigen, was zekere Antonius, afkomstig van Coma in Egypte (251—356), een rijk en onafhankelijk jongeling. Bij zijn bezoek eener christenkerk, hoort hij het bekende woord van Jesus tot den rijken jongeling: »Verkoop wat gij hebt en geef het den armen!» Hij beschonwt dit bevel als tot hem gericht, doet alzoo, neemt de wijk naar een eenzaam en vervallen kasteel in het gebergte en legt zich zelf de strengste kastijdingen op door vasten, nachtwaken en verstervingen van allerlei aard.

De groote roep zijner vroomheid en onthouding schenkt hem dra vele volgelingen. Hij wordt hun leider en verlangt dat zij in elkanders nabijheid zullen wonen om in hunne godsdienstige oefeningen niet geheel en al aan zich zelf overgelaten te zijn. Voorts geeft hij hun eenige wetten: hij wil dat zij veel zullen bidden, maar tevens door handenarbeid in hun eigen onderhoud en zoo mogelijk in dat der armen zullen voorzien. —

Er verliepen intusschen heel wat jaren, eer het stelsel van Antonius in toepassing werd gebracht. Eerst in 340 stichtte Pachomius, eveneens een Egyptenaar, op het eiland Tabenna in den Nijl eenige gebouwen, waar kluizenaars onder het opzicht van een abt een gemeenschappelijke woning vonden.

Zoo ontstond het eerste klooster, dat weldra door zooveel andere vereenigingshuizen gevolgd werd, dat dertienhonderd bewoners ervan Pachomius nog bij zijn leven als hun kloostervoogd erkenden.

In het Oosten had het kluizenaarsleven reeds diepe wortelen geschoten, voor het in het Westen aanhangers vond. Op het einde der vierde eeuw echter zijn er in Europa, dank zij Athanasius, Ambrosius en anderen, reeds een menigte kloosters, hoofdzakelijk in Italië en in Gallië.

Op de monnikenkloosters volgden die der nonnen, waarvan het eerste omstreeks 400 gesticht werd te Verona door Bisschop Zeno.

Hoe meer echter de kloosters in aantal klonnen, hoe hooger ook de wanorde en het zedenbederf, die buiten hunne muren woedden, daarbinnen stegen. Benediktus van Nursia besloot in de zesde eeuw hierin verandering te brengen en werd alzoo stichter der beroemde Benediktijner-orde, die eeuwen lang de voedster van wetenschap en beschaving is geweest. Wie tot deze orde wilde toetreden, had zich aan een beproevingstijd van een jaar (het novitiaat) te onderwerpen, en eerst daarna kon hij de gelofte afleggen van kuischheid en gehoorzaamheid, welke hem voor immer aan het kloosterleven bond. Te strenge onthouding werd niet geëischt, hetgeen in het Westen dan ook minder gemakkelijk dan in het Oosten zou gelukt zijn; maar de monniken moesten het land bebouwen en de wetenschap beoefenen. Aan het hoofd stond een Prior of Proost (de eerste).

De Benediktijner-orde heeft een weldadigen invloed op Staat en Kerk uitgeoefend. Haar leden, vaak uitmuntende door kennis en ervaring, werden geroepen in de raadzalen van Vorsten en Prelaten, waardoor natuurlijk hun aanzien merkbaar klom.

Bij het beschouwen der snelle uitbreiding van het monnikenwezen komt onwillekeurig de vraag op de lippen naar de oorzaken hiervan. En dan vinden wij er vier: 1° de meening Gode te behagen door in afzondering te leven, 2° de boosheid en de weelde der wereld te ontvluchten, 3° rust te vinden voor een knagend geweten, 4° zorgeloos en zonder zwaren arbeid te leven.

Ondanks het goede is het toch te betreuren dat het kloosterleven zulke verbazende afmetingen heeft verkregen. Al is het ook niet te ontkennen, dat de kloosters bewaarders der wetenschap en gastvrije herbergen zijn geweest, dat zij zelfverloochening, nederigheid, zelfbeheersching hebben geleerd, niet minder is het gewis, dat zij veel kwaads hebben gedaan. Hun bloei danken zij aan een ziekelijke, anti-christelijke levensopvatting, die meende het zuurdeeg naast den meelklomp, in plaats van erin te moeten leggen. Zij hebben de heilige banden, die den mensch aan huisgezin, maatschappij en vaderland verbinden, vaneen gereten; zij zijn gevaarlijke werktuigen geweest in de hand van heerschzuchtige Kerkvorsten; zij zijn tempels geworden van misdaad en ontucht.

Later komen wij op de monniken terug.

GREGORIUS DE GROOTE.

Tegen het einde der zesde eeuw zag het er met Italië en met Romes Kerk treurig uit. De Longobarden richtten in het geheele schiereiland groote verwoestingen aan en verspreidden overal jammer en ellende, terwijl de Kerk, zonder bescherming van den Keizer, in diep verval verkeerde. Overal geplunderde en verwoeste kerkgebouwen, overal losbandige, plichtverzakende priesters en monniken, overal verwarring en zedeloosheid.

Er was dus behoefte aan een man met vasten wil en buitengewone geestkracht, die den Augiasstal reinigen en de vervallen Kerk herbouwen kon. Dien man meende men in Gregorius I gevonden te hebben.

Deze Kerkvorst, later de Groote bijgenaamd, werd in het jaar 540 te Rome uit aanzienlijke ouders geboren, en openbaarde

reeds vroeg zoo veel godsdienstzin, dat hij zich in een klooster begaf, waar hij zich volgens zijn eigen verklaring zoo gelukkig gevoelde, dat hij tijdens het toppunt zijner macht zelfs deze dagen terugwenschte. Bisschop Pelagius II echter onttrok hem tegen zijn wil aan dit eenzame leven, benoemde hem tot Diaken en leidde hem daardoor als van zelf in de wereldsche beslommeringen.

Gedurende dezen tijd verkeerde Rome in de diepste ellende. Een buitengewone overstroming van den Tiber had vele gebouwen en korenschuren met hun rijken graanvoorraad vernield; een akelige pestziekte sleepte duizenden ten grave en daaronder ook Bisschop Pelagius. Bij den heerschenden nood voegde zich nu nog de regeeringeloosheid, misschien de ergste onder alle rampen, en zoo besloot men dan ten spoedigste tot de keus van een anderen Opziener over te gaan. Die keus valt op Gregorius, doch deze weigert, omdat hij zich een dergelijke bediening niet waardig keurt. Dat die weigering hem ernst was, blijkt uit zijn schrijven aan Keizer Mauritijs, waarbij hij dezen smeekt de gedane keuze niet te bekrachtigen. Deze brief werd echter onderschept door Germanus, den Stadvoogd van Konstantinopel, en kwam derhalve niet in handen des Keizers, die dus, onbewust van Gregorius' verzoek, de gedane keus wel bekrachtigde. Ondanks deze keizerlijke sanctie volhardt Gregorius in zijn weigering; hij sluit zich op in de eenzaamheid om van elk lastig aanbod bevrijd te zijn. Het volk ontdekt intusschen zijn schuilplaats, voert hem in triomf mee en dwingt hem als het ware den Bisschoppelijken zetel te bestijgen. Zóó werd Gregorius in 590 Rome's Bisschop.

Reeds terstond ziet hij zich tot uitgebreide werkzaamheid oproepen, waaraan hij zich dan ook, in spijt van zijn zwak lichaam, geheel wijdt. Zijn eerste zorg was vrede te maken met de Longobarden, waartoe hij de hulp inriep van den Keizer, en toen deze zich te lang liet wachten, sloot hij op eigen gezag vrede met hen, maar werd van den anderen kant door 's Keizers Landvoogd in nieuwe vijandelijkheden gewikkeld.

Het spreekt van zelf dat een en ander groote verwijdering

tusschen den Keizer en den Bisschop veroorzaakte, wien door den eerste verweten werd, dat hij zich met regeeringszaken bemoeide, waarmee hij niets te maken had.

Meer echter dan de politieke gingen Gregorius de kerkelijke aangelegenheden ter harte. Hij zorgde dat de verwoeste kerkgebouwen hersteld, de ledige Bisschopszetels bezet werden, wekte de leeken op tot het kloosterleven, als de geschiktste voorbereiding tot een herderlijke bediening, handhaafde de tucht in de kloosters en hield nauwkeurig toezicht op de Kerkvorsten, die zich allengs van Rome's Bisschop afhankelijk begonnen te gevoelen.

Lieten de Prelaten in het Westersche Rijk zich deze afhankelijkheid aanleunen, niet zoo de Kerkvorsten in het Oosten. Johannes de Vaster onderanderen, de toenmalige Bisschop van Konstantinopel, achtte zich niets minder dan zijn ambtgenoot in Rome en streefde zelfs naar de onbeperkte oppermacht over de Oostersche Kerk. Dit strookte zoo weinig met de plannen van den heerschezuchtigen Gregorius, die niet slechts de Kerk van het Westen onder zijn herderstaf wilde vereenigen, maar ook meende dat hem, als Petrus' opvolger, het opzicht over de geheele Kerk toekwam, dat hij zich krachtig verzette tegen het besluit der Kerkvergadering van 588, die den Bisschop van Konstantinopel den titel van »Universeele of Algemeene Bisschop" toekende. Al zijn pogingen en zelfs zijn beroep op den Keizer om den Bisschop dien »godlasterlijken" titel weder te ontnemen baten hem echter niets. Zoo lang hij leefde, was Konstantinopels Kerkvorst de »Algemeene" Bisschop, en eerst tijdens het bestuur van Bonifacius III, den opvolger van Gregorius, werd deze titel den Bisschop van Rome toegekend. Zie hier, hoe: Keizer Mauritus werd door zekeren Phokas vermoord, die zich hierdoor den weg tot den troon baant. Gregorius haast zich den overweldigder een brief van gelukwensching vol laffe en lage vleierij te zenden, en Phokas, die den Konstantinopelschen Bisschop Cyriakus, den opvolger van Johannes, wegens zijn gehechtheid aan de vorige dynastie, vijandig is, ontnemt hem den titel van »Algemeene Bisschop" ten voordeele van den Westerschen Kerkvorst.

Gregorius' grootste zorg is de uitbreiding des Christendoms, en vooral Engeland, waar de christelijke leer door die der Angelsaksen genoegzaam geheel was verdrongen, dankt hem dienaangaande zeer veel. In 597 zendt hij er veertig Benediktijner monniken, met zekeren Augustinus aan het hoofd, als zendelingen heen, en weet hun, ondanks de vele moeilijkheden van hun tocht en hun dringend verzoek om hen van de opgedragen taak te ontslaan, door opwekkende en vermanende brieven te bewegen hun taak te volvoeren.

De ontvangst dezer zendelingen in Engeland is zeer gewenscht. Ethelbert, Koning van Kent, wiens echtgenoot Bertha een christin is, biedt hun zijn machtigen steun en het eiland Thanet als woonplaats met vergunning om vrij te prediken.

In de nabijheid der hofstad Kantelberg was een oude kerk, waar de Koningin placht te bidden. Hier hielden de zendelingen bijeenkomsten en bekeerden er door hunne prediking velen, waaronder ook de Koning.

Sedert dien tijd mochten zij overal prediken en kerken bouwen. Augustinus wordt tot Aartsbisschop der Engelsche christenen gewijd en vestigt zijn zetel te Kantelberg, terwijl hij een der zendelingen tot Bisschop van York benoemt.

Ten einde de Saksers, die aan hun tempels en hun gastmalen waren verknocht, voor het Christendom te winnen, beval Gregorius dat men hun tempels niet zou afbreken, maar ze in kerken zou herscheppen en dat het hun op den dag van de inwijding der kerken, alsmede op de gedenkdagen der heiligen, zou vergund zijn in de nabijheid der kerken, in daartoe opgeslagen tenten, hun feestmalen te houden.

Deze toegevendheid van Gregorius bewijst dat het hem minder om goede christenen dan wel om machtsuitbreiding te doen was.

Ook tot lithurgie en kerkleer strekte de werkzaamheid van den eersten Gregorius zich uit. Hij richtte zangscholen op en verbeterde het kerklied. Hij moedigde het gebruik van beelden in de kerken aan en ijverde zeer voor bedevaarten naar heilige plaatsen. In het avondmaal zag hij een offer en legde zoo den

grondslag tot de latere absurde transsubstantiatie-leer. Hij prentte het volk het geloof aan het vagevuur in en leerde de noodzakelijkheid der zielmissen voor afgestorvenen.

Hoewel hij zeer heerschzuchtig was en de grondlegger is geweest der latere Pauselijke oppermacht, leefde hij hoogst spaarzaam en eenvoudig. Al wat aan weelde herinnerde, was onbekend in zijn omgeving, die uitsluitend uit monniken en geestelijken bestond. Hij was een vriend van armen en verdrukten en schonk menig treurende troost en menig lijdende lakenis.

Na dertien en een half jaar den Roomschen Bisschopszetel bekleed te hebben, stierf Gregorius den 12n Maart 604. Zijn opvolger en niet hij was Romes eerste Paus.

De Kerk plaatste hem in de rij der heiligen wegens tal van wonderen, die door hem vóór of ná zijn dood zouden verricht zijn. — In 1705 zijn al zijn werken in vier deelen uitgegeven. —

Bij een onpartijdige beschouwing van zijn leven moeten wij erkennen dat hij bedroevend veel tot de verbastering der Christelijke Kerk heeft bijgedragen, daar zijn liefde voor het kloosterleven en het gebruik van beelden in de Kerk, zijn leer aangaande het vagevuur en het misoffer, niet minder dan zijn heerschzuchtig, hierarchisch streven, veel nadeel aan de Kerk berokkend hebben. Ook zijn oprechtheid en waarheidsliefde waren niet van het zuiverste water.

MOHAMMED.

Naar de Muzelmansche overlevering werd Mohammed den 20n April 571 te Mekka in Arabië geboren. Wyl zijn vader Abdal-lah reeds vóór de geboorte zijn zoons overleed en zijn moeder stierf, toen hij pas zes jaren oud was, werd hij door zijn grootvader Abd-al-Mottalib aangenomen, die hem meer dan zijn eigen kinderen beminde. Toen ook deze stierf, trok zijn doodarme oom Aboe-Talib zich den verlaten wees aan.

Om in zijn onderhoud te voorzien, hoedde Mohammed nu de geiten en schapen der Mekkanen — een bezigheid, die gewoonlijk aan vrouwen en meisjes werd overgelaten. — Op vierentwintjarigen leeftijd trad hij als handelsreiziger in dienst bij de rijke weduwe Chadidja, die hem haar hand en fortuin aanbood. Het huwelijk werd met vier dochters en twee zonen gezegend, waarvan de beide laatsten echter zeer jong stierven.

Mohammed was, wat een Arabier zelden is, een mijneraar: peinzend en droefgeestig ging hij meestal zwijgend zijn weg en liet zijn levendige verbeelding vrij spel. Het natuurlijk gevolg hiervan was dat hij tot ziekelijke, dweepzuchtige overpeinzingen verviel, die hem zelfs tot zinsverbijstering voerden. Noch in het Mozaïsme, noch in het Christendom, die hij geen van beiden goed kende, vond hij bevrediging voor zijn verhitte verbeelding en zocht daarom een beteren goëdsdienst. Hij bidt, vast, zondert zich af en geeft zich gansch en al over aan zijn mijmerijën. De berg Hirā, een uur buiten Mekka, waar hij zijn eenzame tenten heeft opgeslagen, is in zijne sombere doodschheid een geschikte verblijfplaats voor ongestoorde bespiegelingen. Hier heeft hij zijn visioenen; hier verschijnt hem Gabriël en beveelt hem te prediken; hier gevoelt hij dat de Allerhoogste hem tot iets groots bestemd heeft.

Tegen den regel in dat »een profeet niet geëerd is in zijn vaderland” en »geen vorst groot is in de oogen van zijn kamer-

dienaar," vond juist Mohammed het eerst geloof bij zijn huisgenooten en vrienden, vooral bij zijn vertrouweling in het zoeken naar den waren godsdienst, den rijken koopman Aboe-Bekr en zijn lateren schoonvader Omar, het invloedrijke Hoofd van een krijgshaftigen stam. »Allen hebben min of meer gearzeld, voor zij mij als Godsgezant erkenden, behalve Aboe-Bekr," zegt Mohammed vaak.

Zonder den praktischen en verstandigen Aboe-Bekr, zonder den stoutmoedigen en kloeken Omar, zou het Islamisme nooit zoo'n wereldmacht geworden zijn, want den dwependen stichter ontbraken een praktische blik en kracht tot handelen.

Behalve enkele grooten bestonden Mohammeds aanhangers uitsluitend uit eenvoudigen en geringen, terwijl de aanzienlijken hem bespotten en hem een bedrieger noemden. Ondanks dezen tegenstand treedt hij eerlang openlijk als Godsgezant op, tast den inheemschen godsdienst aan en verkondigt zijn nieuwe leer.

Een storm breekt los. De grofste beleedigen worden hem naar het hoofd geslingerd; de verachtelijkste namen hem toegesnuwd. Onmachtig om zich te wreken op zijn tallooze tegenstanders, hanteert hij het geheimzinnige wapen der bedreiging en voorspelt elk, die niet in hem gelooft, tegenwoordige of toekomstige straffen. De tegenwoordige straffen bleven intusschen uit en om de toekomstige bekommerden de Mekkanen zich al heel weinig, daar zij niet aan een leven na dit leven geloofden.

De toestand van den profeet was dan ook geenszins benijdenswaardig. Zijn volgelingen, meestal vrouwen en slaven, uit zich zelf zwak en machteloos en zonder krachtigen steun van buiten, stonden voortdurend bloot aan vervolging en marteling, ja, sommigen werden zelfs gedood. Geen wonder dat velen hunner afvallig werden en anderen de vlucht namen naar het Christelijk Abyssinië. Bij al die teleurstelling trof Mohammed persoonlijk omstreeks dezen tijd nog het verlies van zijn vrouw Chadidja en van zijn oom Aboe-Talib.

Een zeer gewenschte hulp kwam echter onverwachts voor hem opdagen:

Sedert jaren bestond er, gelijk eertijds tusschen Jeruzalem en Jericho, een groote naijver tusschen twee steden van Arabië: Mekka en Medina; *) beider inwoners haatten elkaar met een doodelijken haat en zochten elkaar op allerlei wijzen te benadeelen. Het verstooten nu van Mohammed door de Mekkanen was juist voor de Medinenzers een gereede aanleiding om zijn partij te kiezen, zóó zelfs dat zij hem uitnoodigden naar Medina te komen en daar zijne leer te verkondigen.

In het voorjaar van 622 heeft de beslissende samenkomst van de Hoofden der stad met den Profeet plaats. Mohammed draagt den hoofdinhoud zijner leer voor, benoemt twaalf aanvoerders of Nakibs, en de Medinensers zweren hem trouw.

Naar zijn vaderstad teruggekeerd, wordt Mohammed, gelijk te verwachten was, beschuldigd zich met een vreemden stam tegen Mekka verbonden te hebben. Men beschouwt dit als hoog verraad en veroordeelt hem ter dood. De veroordeelde weet echter nog tijdig het gevaar te ontkomen en neemt de wijk naar Medina, waar hij met open armen ontvangen wordt. Deze vlucht, Hedschra genaamd, die den 6ⁿ Juli 622 plaats had, is het begin der Mohammedaansche tijdrekening.

Nadat de eeredienst te Medina was geregeld, besloot de Profeet zich op de Mekkanen te wreken. Hij valt een Mekkaansche karavaan aan; de Mekkanen nemen weerwraak, en de oorlog ontbrandt in al zijn hevigheid. Hoewel het leger der Muzelmannen in getalsterkte ver voor dat zijner vijanden onderdoet, is de overwinning aan hunnen kant. Deze uitkomst is natuurlijk een wonder in de oogen van Mohammeds aanhangers, waardoor zijne macht niet weinig bevestigd wordt.

Een volgende strijd loopt intusschen minder gelukkig af. Drieduizend Mekkanen staan tegenover zevenhonderd volgelingen van den Profeet. Lang bleef de kamp onbeslist, ten slotte echter moeten de zevenhonderd wijken en kunnen ter nauwernood

*) Eigenlijk heette zij toen anders. Eerst later werd zij Medina al Nabi, Stad des Profects, genoemd.

hun zwaar gewonden aanvoerder in hun vlucht meesleepen.

»Wel een bewijs dat hij slechts een gewoon bevelhebber en geen Godsgezant is!» roepen zijn tegenstanders, terwijl ook zijn aanhangers in hun gevoelen wankelen.

Thans gold het voor Mohammed, sterven voor of overwinnen door zijn leer. Nauwelijks is hij dan ook van zijne wonden hersteld, of hij trekt opnieuw ten strijde en het geluk, dat den moedige vergezelt, hecht zich aan zijn vaandel en verschaft hem een schitterende overwinning. Nu is zijn aanzien voor goed gevestigd, de schrik van zijn naam algemeen en zijn macht bijna onbegrensd. Verscheidene omliggende stammen onderwerpen zich vrijwillig, hetzij uit vrees, uit zucht naar buit, of uit overtuiging, en Mohammed, door zooveel succes overmoedig geworden, zendt brieven naar de Vorsten der omliggende volken, naar het Byzantijnsche Rijk, naar Perzië, Syrië en Egypte, en verlangt alom dat men zijn leer zal aannemen. Alle nieuwigheden worden gewoonlijk met zekere huivering begroet, en daaronder wel het allermeeft een nieuwigheid op godsdienstig gebied. Al die snoevende brieven van Mohammed hadden dan ook weinig of geen uitwerksel, behalve bij den Landvoogd van Egypte, die het schrijven van den Profeet vriendschappelijk opnam en hem in antwoord rijke geschenken zond.

Strekte de eerzucht van Mohammed zich uit om over afgelegen landen en volken te heerschen, vóór alles wenschte hij toch Mekka te onderwerpen en die tegenstrevende stad zijn wreken-den arm te doen gevoelen. Den weg daartoe had hij zich echter versperd, door na den laatsten strijd met die stad een wapenstilstand voor tien jaren te sluiten, waarbij onder meer bepaald was, dat het hem en zijn volgelingen vrij zou staan eenmaal 'sjaars een bedevaart hierheen te doen. Pas twee jaren echter waren er verlopen of hij verbreekt het verdrag. Mekka bukt voor het leger der Muzelmannen en wordt gedrongen het Islanisme te omhelzen.

Hiermee is gansch Arabië voor den profeet gewonnen. »Mekka is gevallen; wie zal hem weêrstaan?» klinkt het van alle kan-

ten, en van heinde en ver komen gezantschappen en hoofden van stammen zich vrijwillig onderwerpen, stroomen heidenen en christenen samen, om de leer van den Islam te omhelzen. —

Intusschen neigt Mohammeds levensdag ten avond. Zijn krachten ebben, zijn haren grijzen. Sinds maanden reeds is zijn gezondheid wankelend, en in het voorjaar van 632 gevoelt hij zelf dat zijn einde nadert.

Het is de 8e Juni. Medinas moskee is overvol, allen verbeiden angstig het oogenblik, waarop Aboe-Bekr, de plaatservanger van den Profeet, hun iets zal meedeelen omtrent den toestand van den vereerden zieke. Nog staren aller oogen naar den grijzen voorganger, toen eensklaps de Profeet in eigen persoon verschijnt, zwak, wankelend, maar met een glimlach om de stervende lippen. Met inspanning van alle krachten spreekt hij tot de schare: het is zijn afscheidswoord. — Dan keert hij naar zijn vertrek terug, laat het vermoeide hoofd tegen Ajisjaas *) boezem rusten en ontslaapt.

Zoo iemand, dan is Mohammed zeer verschillend beoordeeld. Beurtelings vergood en verguisd, was hij voor genen een godsgesant, voor dezen een bedrieger. Hij was, meenen wij, noch het een, noch het andere; maar een gemoedelijk dweper. Een bedrieger kan geen godsdienst stichten, die zijn aanhangers bij millioenen telt en een wereldgodsdienst wordt. Een bedrieger kan niet als Mohammed jaren lang, ter wille zijner prediking, gevaren, moeiten en strijd trotseeren. —

Geen godsdienst is intusschen minder oorspronkelijk dan het Islamismus. Het is een dooreenmenging van Jodendom, Christendom en half-Heidendom, bekroond door de leer dat Mohammed de laatste en grootste Profeet is.

Het boek, dat de openbaringen van Mekkaas ziener alsook zijn levenshistorie bevat, heet: »Koran". Het is »het ongescha-

*) Aisja was een van Mohammeds echtgenooten.

pen woord Gods," *) de richtsnoer voor geloof en leven der Muzelmannen. Het eerste geloofsartikel van dezen koran luidt: »Er is maar één God!" het tweede: »Mohammed is zijn profeet."

De vijf groote plichten, door Mohammed zijnen volgers opgelegd zijn: gelooven, bidden, vasten, aalmoezen geven en ter bedevaart gaan naar Mekka.

De Muzelman bidt driemaal daags, en wel liefst in de moskee; zijn gebed gaat vergezeld van allerlei gebaren en hoofdbuigingen. Het groote, algemeene gebed geschiedt op Vrijdag, den wekelijkschen feestdag der Mohammedanen, al is deze dag dan ook niet, zooals de Sabbath der Joden of den Zondag der christenen, gebiedend als rustdag voorgeschreven.

De Muzelman is verplicht te vasten gedurende de geheele maand Ramadhān: dat is, hij mag in die maand eerst na zonsondergang voedsel nuttigen.

Elk Mohammedaan, zoowel vrouw als man, die vrij is en meerderjarig, moet minstens eenmaal in zijn leven een bedevaart doen naar Mekka. --

Mogen ook deze voorschriften, oppervlakkig beschouwd, veel goeds bevatten, toch is de grond, waarop zij rusten, uiterst zwak. Immers, het is zeer goed mogelijk deze vijf groote plichten trouw te volbrengen, daardoor een goed Mohammedaan, maar toch nog een slecht mensch te zijn. Hoe oneindig verheven is in vergelijking daarmee het Christendom met zijn gebod »volmaakt te wezen", en wanneer wij desnietteenstaande zien hoe het Islamisme hier en daar het Christendom verdrong, worden we wel genoopt te besluiten, dat de leer van het Kruis, toen zij het veld moest ruimen voor de Halve Maan, haar zout had verloren. Niet de godsdienst van Jesus week voor dien van Mohammed, maar het verbasterd Christendom maakte plaats voor het jonge, krachtig optredende Islamisme. En dat het Christendom werkelijk verbasterd was, hebben ons maar al te duidelijk de voorgaande hoofdstukken bewezen.

*) Eigenlijk beteekent Koran: lezen.

BONIFACIUS.

De bewoners van Nederland hebben de eerste kennis des evangelies waarschijnlijk reeds in de tweede en derde eeuw door middel der Romeinen verkregen. Immers Batauwers en Friezen dienden in Romes legers, en sommige dezer krijgers hadden ongetwijfeld het Christendom reeds aangenomen.

Meer echter nog dan door Romeinsche soldaten werd het evangelie in deze gewesten verspreid door de Franken, een volksstam van Germaanschen afkomst; het meest echter dankt het Christendom dezer landen aan de Engelschen of liever Angelsaksen.

De eerste zendeling, die ons land bezocht, was Willebrord. Op het einde der zevende eeuw kwam hij met twaalf medehelpers uit Engeland en voer te Katwijk den Rijn op naar Utrecht, waar hij, later Bisschop geworden, tal van kerken en kloosters sticht.

Was deze dus de grondlegger van het Christendom in deze gewesten, de bevestiger daarvan was Winfried of Bonifacius, zooals hij bij zijn kloosternaam genoemd wordt.

Deze Winfried werd in het jaar 681 te Kirton in Engeland uit zeer aanzienlijke ouders geboren, en begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd, tegen den uitdrukkelijken wil van zijn vader in een klooster, waar hij den naam van Bonifacius aannam en tot het priesterschap werd opgeleid. Eenmaal tot deze waardigheid verheven, koestert hij een onwederstaanbare begeerte om het evangelie in de landen der heidenen te verkondigen. In het voorjaar van 716 vertrekt hij dan ook met een drietal zijner kloosterbroeders uit Engeland en landt weldra te Wijk-bij-Duurstede. Hij voelt zich echter bitter teleurgesteld. Immers, Willebrords arbeid in deze streken was hem bekend en derhalve

had hij gehoopt een land te zien, grootendeels reeds voor het Christendom gewonnen; dorpen en steden te doorwandelen, waar tal van christen-kerken hun torens hemelwaarts verhieven, en in plaats van dit alles vond hij vereersders van Wodan en vervolgde christenen, heidensche tempels en verwoeste bedehuizen. En niet zonder reden! Het geheele land toch was in de macht van den ruwen Koning der Friezen, Radboud, die doof was voor alle onderhandelingen, welke Bonifacius met hem trachtte aan te gaan, zoodat de zendeling, na zooveel hij kon de verstrooide geloovigen bemoedigd en vertroost te hebben, in den laten herfst naar Engeland terugkeerde, met de hoop op betere tijden.

In zijn klooster teruggekomen, wordt hij, na het overlijden van den Abt, tot diens opvolger verkozen; hij weigert echter, daar zijn hart nog altijd aan de zending hangt, en begeeft zich in 718 naar Rome, waar hij van Paus Gregorius II opdracht ontvangt om de heidenen in Duitschland te gaan bekeeren.

Met dit doel vertrekt hij naar Thuringen en neemt zijn weg door het land der Franken, wier Koning, Karel Martel, het Christendom genegen is en in wien hij steun en bescherming hoopt te vinden. Beide worden hem toegezegd, en tot overmaat van geluk verneemt hij hier tevens den dood van Koning Radboud waardoor hem voor de Friesche zending de schoonste uitzichten worden geopend. Hij verandert dus van plan en begeeft zich onverwijld naar Utrecht, waar hij gedurende drie jaren een kloek en ijverig gezelschap is van Willebrord. Beide mannen verstaan en achten elkander, zoo zelfs, dat Willebrord verlangt dat Bonifacius zich tot Bisschop zal laten ordenen om hem te kunnen opvolgen. Bonifacius bedankt echter voor die eer, om te beter de zending te kunnen vervullen, hem door Gregorius II opgedragen. Daarmee wil hij nu een aanvang maken; hij reist andermaal naar Rome, wordt er den 30 November 723 tot Bisschop gezalfd en begint nu zijn eigenlijke werkzaamheid in Duitschland. Zij wordt met het meeste succes bekroond. Duizenden heidenen uit Thuringen laten zich doopen, en een eenvoudig voorval deed ook geheel Hessen tot het Christendom overgaan:

In de nabijheid van Geismar stond een oude eik, aan den dondergod Thor toegewijd. Wie dezen eik naderde, stierf, luidde de legende, en niemand waagde het dus in zijn nabijheid te komen. Een kreet van verbazing klonk dus door het gansche land, toen Bonifacius aanbod dien eik om te houwen, zonder dat hem eenig leed zou overkomen. Men aarzelde lang, uit vrees voor Thors geduchte wraak, om zoo'n vermetelheid te dulden, maar stond ze eindelijk toe, zeker als men zich waande dat de dondergod den aanrander zou treffen vóór hij zijn schennis begon.

De gewichtige dag is aangebroken, en duizenden zijn van alle kanten toegestroomd. Wie zal de machtige zijn, de God van Bonifacius of hun Thor! Nog verkeerden allen in angstige spanning. Daar blinken de bijlen, daar vallen de slagen, daar kraakt de eik, daar neigt hij reeds en ploft eindelijk dreunend neer onder de slagen van Bonifacius en zijn medehelpers.

Het pleit was beslecht: Thor was overwonnen en zijn voor-malige vereerders omhelsden met gejubel den nieuwen godsdienst.

Zoo breidde Bonifacius voortdurend zijn werkkring verder uit, waarom Paus Gregorius III hem tot Aartsbisschop van Mainz benoemde. In Beieren, Thuringen en Hessen stichtte hij bisdommen, kloosters en scholen, bekrachtigde de bestaande instellingen, zuiverde ze van gebreken en belegde jaarlijksche Synoden om de gemaakte regels en voorschriften te handhaven.

Te midden van dat werkzame leven was onze Apostel zeventig jaar geworden, toen hij, zijn krachten voelende afnemen, zijn vriend Lullus tot Medebisschop en opvolger verkiest. Gaarne zou hij echter, nu Willebrord reeds eenigen tijd overleden is, ons vaderland nog eens bezoeken. Dit is evenwel een gevaarlijke onderneming, want onder Koning Radboud II is er een hevige vervolging tegen de christenen uitgebroken, en misschien kan deze tocht hem het leven kosten. Op het ergste voorbereid, aanvaardt de ijverige man niettemin de reis en voert als bij voorgevoel zelfs zijn doodskleed mee.

Alom op zijn tocht sticht hij kerken, wijdt ze in en doopt

tal van heidenen; hij komt in ons land, doorkruist het en bezoekt ook het Noorden. In de nabijheid van Dokkum, aan de oevers van het riviertje de Borne, zet hij zich met de zijnen neder, en doet aan de wijd en zijd verspreide christenen in den omtrek weten dat zij op een bepaalden dag, naar men meent den 5^{en} Juni 755, derwaarts zullen komen om uit zijn hand het vormsel te ontvangen.

De bepaalde dag breekt aan, maar in plaats van liefhebbende vrienden, dringt een bende woestelingen op Bonifacius aan. De zijnen willen hem verdedigen; doch nauwelijks is hij uit zijn tent getreden, of een zwaardslag, dien hij door een bijbel boven het hoofd te houden te vergeefs poogde af te weren, treft hem doodelijk.

Zijn lijk werd naar Fulda in Duitschland gevoerd, waar hij had gewenscht dat eenmaal zijn stof zou rusten. —

Niet ten onrechte wordt de nagedachtenis van dezen »Apostel der Duitschers" door velen in hooge eere gehouden. —

Met hem werden tweenvijftig zijner reisgenooten gedood.

Is Bonifacius' werkzaamheid derhalve ook ons land ten rijken zegen geweest, partijdig zouden wij zijn, indien wij leerden dat zijn prediking slechts het eenvoudig evangelie van Jesus, niets minder, maar ook niets meer, had gebracht. Immers niet alleen van Christus wordt gesproken, maar ook van zijn stedehouder, »den Heiligen Vader"; God niet alleen vereert men, ook Maria en de Heiligen; aan het teeken des kruises en aan talrijke relieken wordt allerlei wonderkracht toegekend; voor dooden bidt men; het vasten en het ongehuwde leven worden voor verdienstelijk gehouden.

Dit alles, wat wij gemakkelijk met nog meer zouden kunnen aanvullen, levert, dunkt ons, het klare bewijs, dat het Christendom aan onze Vaderen gepredikt zijn heiligen eenvoud alreeds had verloren.

GREGORIUS VII.

In den strengen winter van 1076—1077 trokken eenige personen met ontzaggelijk veel inspanning over de Alpen. Op handen en voeten kruipend of zich vastklemmend aan de schouders hunner gidsen, nu eens struikelend dan weer rollend, gleden de mannen bergaf, terwijl de vrouwen op runderhuiden voortgetrokken werden.

Wat mag deze menschen bewogen hebben om in dit barre jaargetijde deze moeilijke reis te aanvaarden? — — — De ijzeren noodzakelijkheid. Zij moeten naar Rome, naar de Heilige Stad, naar den Paus, om vergiffenis te smeeken en absolutie te erlangen. Die reis valt hun dubbel zwaar, niet slechts om de koude en ontbering, maar vooral om de grievende vernedering, waaraan zij zich hierdoor moeten onderwerpen.

En geen wonder! Immers onder deze boetelingen vinden wij Duitschlands Keizer, Hendrik IV, benevens zijn gemalin en zijn driejarigen zoon.

Hendrik heeft zich durven verzetten tegen de heerschzucht van den Roomschen Opperpriester, en deze euvelaad moet allerge strengst gestraft worden tot een waarschuwend voorbeeld van elken Vorst, die niet bereidwillig Romes bevel gehoorzaamt. — Ziehier de geschiedenis:

Paus Gregorius VII, eigenlijk Hildebrand geheeten, werd omstreeks 1020, in het Toskaansche, waarschijnlijk uit behoeftige ouders geboren. Een Abt te Rome, zijn oom van moeders zijde belastte zich met zijn opvoeding en plaatste hem in een klooster der Benediktijnen, dat hij echter weldra verwisselde met een ander te Clugny, waar de grootste gestrengheid heerschte en waar men er op bedacht was het Pausdom en de Kerk uit hun verval op te richten. Dit doel wilde men bereiken door geheele afschaffing van den priesterecht, door opheffing der leekeninvestituur en

door afschaffing der simonie, het koopen en verkoopen van geestelijke waardigheden. Het verwezenlijken van deze hervormingen nu werd het levensdoel van Hildebrand.

In 1048 trad hij te Rome als Diaken op en had sedert zoo'n overwegenden invloed op alle zaken, die het Pausdom betroffen, dat hij eindelijk zelf St. Pieters zetel besteeg en in 1073 op den Pauselijken stoel plaats nam.

Het volgend jaar reeds vernieuwde hij, in een Synode te Rome, het verbod tegen het priesterhuwelijk, niet alleen, gelijk vroeger, van de hoogere geestelijken, maar van allen zonder onderscheid. Een tweede Synode verbood de leekeninvestituur, d. w. z. het begeven van kerkelijke ambten door wereldlijke vorsten, en voerde tevens een ernstigen kamp tegen de simonie.

De Paus liet het niet bij woorden alleen. Gehuwde priesters moesten hunne vrouwen verlaten of werden anders zonder genade afgezet, en eveneens zij, die uit de hand van een leek een kerkelijk ambt ontvangen hadden.

Het spreekt van zelf dat de wereldlijke Vorsten, de Keizer vooral, niet lijdelijk toelieten dat hun macht aldus werd gekortwiek. Immers daar verschillende Bisschoppen en andere Kerkvorsten, door de vrijgevigheid van Keizer, Koningen en Edelen, met goederen van allerlei aard waren begiftigd, zou een groot deel der souvereine macht van den wereldschen Vorst op den kerkelijken Heerscher overgaan, als Gregorius' voorschriften opgevolgd werden.

Keizer Hendrik stoorde zich dan ook niet aan die voorschriften, maar bleef zijn recht handhaven om Bisdommen en Abtdijen te vergeven. Aanvankelijk liet de Paus hem begaan, maar toen hij zijn oogenblik gekomen achtte, zond hij hem een gezantschap met bericht, dat, als hij zich niet bekeerde en boete deed voor de ondeugden, waarvan men hem beschuldigde, hij, Gregorius, dan genoodzaakt zou zijn hem uit de kerkelijke gemeenschap te bannen.

De Keizer ontbrandde in toorn en hield zijn rechten staande. Een spoedig daarna, in Januari 1076, geopend Koncilie te Worms,

handhaafde 's Keizers rechten; het beschuldigde den Paus misbruik te maken van zijne hooge waardigheid en verklaarde hem vervallen van St. Pieters stoel.

Gregorius beantwoordde dit vonnis door op zijne beurt Hendrik en al zijne aanhangers met den banvloek te treffen, overtuigd als hij was, van het uitwerksel dezer destijds zoo gevreesde kerkstraf. — En Gregorius had goed gezien. — Voor en na verlieten allen de zijde van den door de Kerk uitgeworpen Vorst en eerlang stond de eens zoo machtige Keizer geheel alleen.

Opper-Duitschland greep naar de wapens; Neder-Duitschland hernieuwde den oorlog. Men maakte zich reeds gereed een nieuwen Keizer te kiezen als Hendrik zich niet onderwierp en binnen het jaar niet van het op hem drukkend vonnis bevrijd was. Door allen verlaten, zich vastklemmende aan het klatergoud van zijn vermolden keizerskroon, besloot Hendrik het trotsche hoofd te buigen en ondernam den moeilijken tocht naar Italië om 's Pausen gunst af te smeeken. Barrevoets en in het gewaad eens boeteling, wacht hij drie dagen en drie nachten op het slotplein van Canossa, binnen welks sterke muren Gregorius een schuilplaats had gezocht, in de meening dat Hendrik met een talrijk leger Italië zou binnen rukken. Dubbel aangenaam was dus de verrassing in plaats van een geducht legeraanvoerder een machteloos boeteling te zien, wien de Paus dan ook vergiffenis schonk, doch slechts op voorwaarde dat Hendrik zich tot nader orde van elk gebruik zijner Vorstelijke waardigheid zou onthouden.

Zoo was de Keizer dus van den ban bevrijd, maar ook de glans van de kroon was verdwenen. Nu was het zonneklaar dat de door de Kardinalen gekozene de machtige was, die de Koningen in het stof vertreden of uit het niet opheffen kon. Thans gold de Pauselijke stoel als de bron, waaruit alle macht in Kerk en Staat opwelde.

De jonge Keizer echter kon zijn vernedering niet verkroppen. Pas is hij in zijn Rijk teruggekeerd of hij gordt het zwaard aan tegen zijn vijanden en den Tegenkoning Rudolf, en nadat dezen zijn ten ondergebracht, denkt hij aan Gregorius.

Met een sterke legermacht trekt hij naar Rome. Te Pavia

belegt hij een vergadering, die Gregorius afzet en Clemens III in zijn plaats verkiest. Bij het vernemen der nadering van Hendriks overwinnend leger, vlucht Gregorius in aller ijf uit Rome naar Salerno, waar hij den 25^{en} Mei des volgenden jaars (1085) overleed, met de woorden op de lippen: »Ik minde de gerechtigheid en haatte het booze, daarom sterf ik in ballingschap.»

Wanneer wij in het kort het leven van dezen grooten Kerkvorst nagaan, dan vinden we als hoofdtrek van zijn karakter eeren heerschezucht. Hij wilde een absolute monarchie met den Paus als Alleenheerscher over alle zoowel wereldlijke als geestelijke machten. De Kerk moest los van en boven den Staat verheven zijn, dat was het hoofddoel van zijn streven. Hij verbod den priesters het huwelijk, opdat zij tegenover staat en maatschappij vrij zouden zijn; hij vernietigde de leekeninvestituur, opdat geen geestelijk- van een wereldlijk-Vorst zou afhankelijk wezen; hij verklaarde den Paus voor den Koning der Koningen, opdat alles aan hem zou onderworpen zijn. De geestelijke overheid was, zoo meende hij, als de zon, waarvan de wereldlijke, gelijk de maan, haar licht ontving.

Hij bereikte zijn doel deels door geweld, deels door groote woorden, door *zijn* zaak als *Gods* zaak voor te stellen, deels door schranderheid en menschenkennis, die hem personen en zaken op de juiste wijze deden behandelen en gebruiken.

Om billijk te zijn mogen wij echter niet nalaten Gregorius in de lijst te zetten van zijn tijd, en dan zegt een geschiedschrijver terecht van hem:

»De theokratische denkbeelden van Gregorius waren geenszins van eigen vinding, maar slechts de weérklank van de gevoelens der vrome mannen dier dagen, die alleen heil meenden te kunnen verwachten van een geestelijke heerschappij over wereldlijke zaken. Het was hun vaste overtuiging dat de goddelijke macht haar vertegenwoordiger op aarde vond in de Kerk en deze weer in haar zichtbaar opperhoofd, den Paus. Er kon dus ten hoogste eenig verschil bestaan over de grenzen van het volkomen gezag van den Paus en het staatkundig- of eigenlijk slechts administra-

tief-gezag van den Keizer. Het moderne denkbeeld van den Staat en zijne verplichtingen en rechten lag nog in zijn windselen besloten en kon aan Gregorius alzoó geene moeilijkheden berokkenen. Hij was dus de vertegenwoordiger van een godsdienstig-zedelijk denkbeeld der middeleeuwen."

Ten gunste van Gregorius moge mede niet onvermeld blijven, dat hij een streng zedelijk leven leidde en dat hij, in zijn bedorven tijd, ongetwijfeld tot rijken zegen is geweest.

ANSELMUS.

Er was een tijd, dat er in de christelijke Kerk wrijving van gedachten plaats had, toen leeraars twistten over allerlei leerstellige onderwerpen, over God, Christus, den mensch, den vrijen wil en wat al niet meer. Dat was een schoone periode, want alleen door strijd is vooruitgang mogelijk. Die tijd echter ging voorbij en werd gevolgd door een periode van rustige rust. De kerkleer was kant en klaar: zij was het door de conciliën ontworpen, opgetrokken, onaantastbaar heiligdom. Wat behoefde men zich dus met verder onderzoek te vermoeien? Men begon een droomerig kloosterleven veel voortreffelijker te achten dan een rusteloos opsporen van de geheimen der wetenschap. Wie nog iets deed, maakte hoogstens een soort van bloemlezing uit den bijbel en uit de geschriften der Vaders. Doch er kwam gelukkig verandering. Het Christendom had zich allengs meer verspreid onder de Germaansche volken en een nieuwe dag brak voor de godgeleerde wetenschap aan. Karel de Groote maakte zijn hof tot een verzamelpplaats van geleerden; hij stichtte kerken en kloosters, richtte scholen op en bevorderde door woord en voorbeeld de verstandelijke ontwikkeling zijner onderdanen. Zijn werk werd

door zijn opvolgers voortgezet, door andere Vorsten nagevolgd, en Europa telde eerlang uitstekende geleerden, die de wetenschappen en daaronder in de eerste plaats de godgeleerdheid beoefenden.

De uitnemendsten der door ons bedoelde mannen leefden in de 11^e en 12^e eeuw en worden *scholastieken* genoemd, naar de scholen, waar zij onderwijs gaven. Hun voornaamste streven was, de waarheid der aangenomen leerstukken in het licht te stellen. Zij vormden geen nieuwe dogmata, maar toonden aan dat de bestaande *redelijk* waren, en bedienend zich hierbij van een redencetrant, aan Aristoteles' wijsbegeerte ontleend.

Dra splitsten de scholastieken zich in twee hoofdrichtingen: de *realisten* en de *nominalisten*, waarvan aanvankelijk de eersten, later de tweeden zegepraalden. Lang kunnen wij bij de geschilpunten dezer partijen niet stilstaan, doch wij willen toch met een paar woorden het kenmerkende van beider richtingen aanstippen. Men zou de realisten idealisten en de nominalisten empiristen kunnen noemen. De realisten kenden aan de algemeene begrippen een werkelijk bestaan toe; de nominalisten daarentegen beweerden dat de eenige weg tot kennis de zinnelijke waarneming was.

Ondanks hun verschil in zienswijze zijn de scholastieken een werkelijke zegen geweest, daar zij het recht der rede gehandhaafd en de verschillende dogmata tot één geheel verbonden hebben. Jammer helaas! dat zij later te zeer eenzijdige verstandsmannen werden en hun scherpzinnigheid in spitsvindigheid ontaardde.

Onder de beroemdste scholastieken bekleedt Anselmus een eerste plaats, waarom wij zijn leven in korte trekken hier vermelden.

Anselmus werd in 1033 te Aosta in Piemont uit adellijke ouders geboren en had het voorrecht een zeer godvruchtige moeder te bezitten. Hieraan dankte hij wellicht zijn zucht voor eenzame overpeinzing, die hem zoover voerde, dat hij reeds op zijn vijftiende jaar kloosterling wilde worden. Zijn jeugd was echter een bezwaar om toegelaten te worden, en deze weigering bracht zulk een omkeer in zijn levensgedrag, dat hij zich aan allerlei buitensporigheden en losbandigheden overgaf.

Weldra echter herleefde zijn oude liefde en nam hij zijn intrek in het klooster Bec in Normandië, waar hij onder leiding van den Prior Lanfranc zijne studiën voortzette. Op zevenentwintigjarigen leeftijd trok hij de monnikspij aan en drie jaren later werd hij Prior, ter vervanging van Lanfranc, die naar elders was geroepen.

In zijn nieuwen werkkring betoonde Anselmus zich een ernstig geleerde, een trouw zielzorger, een liefderijk krankenverpleger en een wijs opvoeder. Geen wonder dat zoo'n voorbeeldig man na den dood van den Abt eenstemmig tot die waardigheid verkozen werd! Deze tijd was de gelukkigste van zijn leven. Algemeen geacht om zijn deugden, gewaardeerd om zijn talenten, werd hij door aanzienlijken en geringen geraadpleegd. Koningen waren hem genegen; Pausen achtten hem hoog.

Daar het klooster vele goederen in Engeland bezat, was Anselmus' tegenwoordigheid daar meermalen noodig. Op een dezer bezoeken beklagde hij zich bij Willem II, den Roode, dat deze den Aartsbisschopszetel van Canterbury drie jaren onbezet gelaten en zich zelf de inkomsten toeëigend had. De Vorst stemde daarop toe in de vervulling dezer betrekking en Anselmus werd tot het bekleeden dier hooge plaats gekozen. Aanvankelijk weigerde hij, doch liet zich ten slotte overhalen en werd den 4^{en} December 1093 tot zijn nieuwe waardigheid geordend.

Het lag voor de hand dat een zoo ijverig dienaar der Kerk, de misschien wel wat heerschzuchtige, althans te eenzijdige verdediger harer rechten, hevig zou te strijden hebben in een land, waar de Vorst nog onbeperkt gebieder was. Toen hij bij den Koning op het vervullen van ledige standplaatsen en op verbeteringen in de Kerk aandrong, werd hem dit geweigerd, en toen hij daarop naar Rome trok om 's Pausen hulp in te roepen, ontzette Willem hem van zijne waardigheid.

Vrijwillig begaf Anselmus zich in ballingschap en woonde beurtelings te Lyon en in verschillende Italiaansche steden. Overal was hij geëerd, en de Paus riep zelfs zijn hulp in om op de vergadering te Bari de Grieksche Kerk te bestrijden, die in de leer

van het ontstaan en het wezen des Heiligen Geestes met de Latijnsche van meening verschildde.

Inmiddels was er uit Rome bevel gezonden aan den Engelschen Koning om Anselmus in zijn ambt te herstellen, doch te vergeefs, en eerst na Willems dood werd hij door diens opvolger Hendrik I teruggeroepen, doch schier even spoedig verliet hij Engeland weer, daar hij weigerde den Koning als leenheer te erkennen. Gelukkig kwam men later dienaangaande tot een vergelijk, en van nu aan spande hij alle krachten in om de vrijheid der Kerk, zooals Gregorius VII die opvatte, zoo volkomen mogelijk te maken, door de kloosters te hervormen, de tucht over priesters en leeken te versterken en de Kerk als alleenheerscheres te doen erkennen.

Bij zooveel inspanning werden zijn lichaamskrachten ondermijnd; jaren lang was hij sukkelend en legde eindelijk den 25 April 1109 het matte hoofd ter ruste.

Blijkt uit het voorgaande dat Anselmus een trouw verdediger was van wat hij de rechten der Kerk achtte en dat de hervorming van geestelijken en leeken hem na aan het harte lag, daarmee is nog niet alles van hem gezegd. Hij was ook een wetenschappelijke geest: getuige zijne verschillende werken. De beroemdste daarvan zijn: »*Cur deus homo?*» (Waarom werd God mensch?) en zijn »*Monologium*.» In het eerstgenoemde geeft hij zijn bekende, lang algemeen aangenomene, doch thans door de meesten, zoo niet door allen verworpene voldoeningsleer. In het laatste vindt men zijn zoogenaamd *ontologisch* bewijs voor het bestaan van God.

Zijn beginsel bij al zijn wetenschappelijk streven, was: »Ik geloof, opdat ik begrijpe.»

BERNARD VAN CLAIRVAUX.

Tegenover de *scholastiek* verhief zich de *mystiek*. Was de godsdienst dáár een zaak van het hoofd, hier was hij de zaak van het hart; waren de scholastieken verstandsmannen, de mystieken kunnen gevoelsmannen heeten. Deze mystieken nu vormden onweersprekelijk een heilzaam tegenwicht tegen de scholastieken, maar waren van den anderen kant even eenzijdig in hun beschouwingen. De godsdienst toch is geenszins uitsluitend voor het hoofd of alleen voor het hart, maar voor hoofd en hart beiden; de godsdienst moet redelijk en tevens innig zijn.

De rij der mystieken telt een reeks uitnemende mannen, waaronder Bernard van Clairvaux, Johannes Tauler, Geert Groote, Thomas à Kempis en anderen een eerste plaats innemen. Wij zullen later gelegenheid hebben op hen terug te komen, en bepalen ons thans slechts bij een hunner, bij den man, wiens naam wij aan het hoofd van dit opstel hebben geplaatst.

Weinig menschen hebben zoo'n overwegenden invloed gehad als Bernard van Clairvaux. Als raadsman van Koningen en Pausen was zijn meening beslissend; op zijn woord togen Frankrijks en Duitschlands Vorsten ter kruisvaart; om hem te gevallen, werd de vervolging der joden gestaakt, en op zijn wenk verzezen kerken en kloosters bij dozijnen.

Hij werd in het jaar 1090 te Fontaines in Bourgondië geboren. Daar zijn vader Tecelinus meestal op het oorlogsveld verkeerde, werd hij door zijn vrome moeder Aleth opgevoed, en de vruchten dezer opvoeding zijn niet uitgebleven, want, hoewel zij hem vroeg ontviel, bleef haar beeld hem altijd bij, hield hem van veel kwaads terug en spoorde hem aan tot veel goeds.

Eens, toen hij bij toeval zekere kerk betrad, treft hem aldaar het woord uit den brief aan de Filippensen: »Ik vertrouw dat Hij, die in u een goed werk begonnen heeft, dat ook voleindigen

zal," en onmiddellijk neemt hij het besluit in een klooster te gaan. Met een dertigtal bloedverwanten en vrienden wordt hij, in 1113, onder de Benediktijnen opgenomen, en is weldra de ziel van een reeks hervormingen der orde, die zich zoodanig uitbreidt, dat er door zijn invloed, gedurende zijn leven, honderd zestig nieuwe kloosters verrezen.

Al deze stichtingen ontvingen hun reglementen en voorschriften van dat te Clairvaux bij Langres in Frankrijk, waarvan Bernard tot aan zijn dood de weldoende en alom hoog gewaardeerde Abt was. Voorzeker had een zoo gevierd man hooger waardigheid in de Kerk kunnen bekleeden, en achtereenvolgens waren hem zelfs de Bisschopszetels van Genua, Milaan en Rheims aangeboden, maar de eenvoudige Abt verkoos boven al dien glans de naakte eel van zijn rustig klooster, waar hij door woord en daad, door bidden en versterving een voorbeeld was voor zijn geheele omgeving, ten koste dikwerf van zijn gezondheid.

Wanneer zijne krachten het toelieten, trok hij predikende rond, van stad tot stad, van dorp tot dorp en schaarde duizenden en duizenden uit alle standen en rangen om zich, die als geboeid aan zijn lippen hingen. Hij bezat in hooge mate de kracht des woords, omdat hij uit heilige overtuiging sprak. Die kracht en die overtuiging waren onweerstaanbaar. Wie hem hoorde, was reeds overwonnen. Zijn redevoering op de Rijksvergadering te Estampes bewoog Frankrijk om Innocentius II als Paus te erkennen; zijn woord noopte Milaan en Genua zich aan dien Kerkvorst te onderwerpen; zijn woord dwong den Tegenpaus, Viktor III, tot vrijwilligen afstand zijner aanspraken op den stoel van Petrus; zijn woord bevrijdde de joden der Rijnstroken van de wreede vervolging, die zij, op aanhitsing van zekeren monnik Rudolf, sedert jaren verduurd hadden; zijn woord was als de bazuin der Engelen, beurtelings schrikverwekkend, meeslepend, maar altijd onweerstaanbaar. Hij ontzag niets en niemand. Toen een zijner leerlingen als Eugenius III den Pauselijken stoel beklom, steunde hij dezen gaarne met zijn invloed, maar onthield hem evenmin zijn vermaningen. Belangrijk is het te hooren wat hij zoo al

dezen voormaligen leerling schrijft. »Eisch niets,» zoo luidt het, »van de Kerk voor u zelf, uitgenomen dat gij uw leven voor haar moet geven als het noodig is. Indien Christus u gezonden heeft, dan zult gij weten dat gij niet kwaamt om gediend te worden, maar om te dienen....» »En zou ik mij niet verheugen?» zoo gaat hij iets verder voort. »Ik beken, ik doe het, maar met beving, want schoon ik den naam van vader heb afgelegd, heb ik nog voor u de vaderlijke vrees, bezorgdheid en liefde. Ik aanschouw uw verheffing en ik vrees voor uw val. Ik aanschouw de hoogte der waardigheid en deins terug bij den aanblik van den afgrond, die daaronder ligt. Gij hebt een hooger lot verkregen, maar niet een veiliger; een verhevener stand, maar niet een zekerder. Bedenk dat gij de opvolger zijt van Hem, die zeide: »Goud en zilver heb ik niet.» — Zijde, goud, paarden en krijgsknechten hebt gij niet van Petrus, maar van Konstantijn. Dulden moet gij die dingen, maar niet najagen. Wilt gij beiden bezitten, een wereldlijk en een geestelijk gebied, gij zult beiden verliezen. O! mocht ik toch, vóór ik sterf, de Kerk van God zien, zooals zij in oude tijden was, toen de Apostelen hun net uitwierpen niet naar zilver of goud, maar naar de zielen der menschen.»

In dit schrijven hebben wij zeker wel een bewijs dat Bernard, hoewel een ijverig verdediger der Pauselijke oppermacht, toch niet blind was voor de schromelijke zonden der geestelijkheid. *)

Bij al zijn goede eigenschappen had Bernard echter zeer bekrompen denkbeelden en was een dweepziek ketterjager.

Den grooten wijsgeer Abælard, dien hij als zijn meerdere vreesde, liet hij, wederrechtelijk, op onjuiste uittreksels uit zijn geschriften veroordeelen. De zoogenaamd kettische Katharen, waarachtig godsdienstige personen, die het met Romes vormen dienst niet langer konden vinden, verdoemde en vervolgde hij.

Hij was hoogmoedig en heerschzuchtig, vroom maar bijgeloovig, ijverig en scherpzinnig, rijk aan wilskracht, maar geen diep denker.

*) In Engeland alleen werden, omtrent dezen tijd, in het korte tijdsverloop van tien of twaalf jaar meer dan honderd moorden door priesters gepleegd.

Zijn talrijke geschriften, waaronder vele particuliere brieven, getuigen van groote bijbelkennis en van vertrouwdheid met de werken van Ambrosius en Augustinus. Zijn beroemdste werk, dat hij op zijn ouden dag voltooide, draagt tot titel »De Consideratione". Hierin teekent hij een ideaal-Paus en geeft den Kerkvorsten tal van vermaningen en waarschuwingen.

»Dit was het laatste werk van zijn leven, en de slotregels zijn van lippen gevloeid, die verlangden naar het oogenblik, waarop zij den geest zouden geven." *)

Willen wij met een enkel woord uitdrukken welke geest er door zijn geschriften waait, dan herinneren wij aan zijn bekende uitspraak: »God wordt waardiger gezocht en gemakkelijker gevonden door gebed dan door wetenschappelijk onderzoek." —

Hij overleed in zijn klooster, den 20 Augustus 1153, aan een maagongesteldheid in den ouderdom van 63 jaar. De Kerk schrijft hem wonderen toe en plaatste hem in de rij harer heiligen.

Besluiten wij dit opstel met het oordeel van Bayle over Bernard, zooals Parker ons dit meedeelt! »Het is niet te ontkennen dat hij zeer groote talenten had en een bijzonder ijverig man was; doch er zijn er, die meenen, dat zijn ijver hem afgunstig deed worden op hen, die door de beoefening van menschenlijke geleerdheid een grooten naam verwierven, en zij houden het er voor dat zijn zacht gemoed hem te lichtgeloovig maakte, wanneer hij iets verkeers van die geleerde personen hoorde. Het laat zich moeielijk denken dat hij vrij was van menschenlijke hartstochten, terwijl hij er op uit was om alles wat hem onrechtzinnig voorkwam, met anathemas te overstelpen. Maar licht te begrijpen is het, dat zijn goede naam en ijver, waarmede hij het veroordeelen zijner tegenstanders doorzette, de rechters verraste en de beschuldigden deed wegzinken onder het gewicht dezer onwetige wijze van procederen. Zij doen hem geen recht, die hem slechts een hond of een bulhond heeten; in zekeren zin mocht men hem wel met Nimrod vergelijken, en hem een geweldig jager voor het aangezicht des Heeren noemen."

*) Th. Parker.

PETRUS WALDUS.

Wij bevinden ons te Lyon en schrijven 1160. Een der inwoners heeft zijn vrienden aan een gastmaal vereenigd, waar de beker lustig rondgaat en vroolijke kout de spijzen kruidt.

Eensklaps echter verstomt het gejubel; diepe verslagenheid is op aller gelaat te lezen: de dood heeft zijn zeis gezwaaid tusschen de feestgenooten, en een hunner door een beroerte getroffen, stort levenloos neer.

Dat voorval maakte op alle aanwezigen een treurigen indruk, en inzonderheid op zeker koopman, Petrus Waldus genaamd. Als hem ook eens zoo'n lot trof!..... Verschrikkelijke gedachte!.... Alle wereldsche vermaken staan hem plotseling tegen; hij heeft in niets smaak meer. Hij doet zijn zaken aan een kant en wijdt zich aan godsdienstige overdenkingen. Overtuigd als hij is van de dwalingen der Kerk, bestudeert hij het evangelie om het in al haar eenvoud en waarheid te leeren kennen.

Naarmate hij zelf in deze kennis toeneemt, koestert hij den wensch haar ook aan anderen mee te deelen. Hij wil een »Vereeniging" in het leven roepen, wier leden, zonder zich bepaald van de Kerk af te scheuren, zich aan het evangelie houden. Hij begint de evangeliën, tot nog toe alleen in de Latijnsche Vulgata bekend, in de landtaal over te brengen, trekt predikend rond en weet alzoo duizenden aan zich te verbinden.

Dit zelfstandig optreden van een leek kon geenszins de goedkeuring verwerven van den Aartsbisschop van Lyon, die Waldus derhalve bij zich ontbiedt en hem het prediken verbiedt, onder bedreiging hem anders als ketter te beschouwen.

De bedreigde stoort zich hieraan echter niet en gaat met zijn arbeid voort.

Dit was te veel voor den Aartsbisschop, die bevel geeft om hem gevangen te nemen, welk pogen intusschen mislukt, daar Waldus zich geruimen tijd te Lyon weet verborgen te houden.

Hiermee echter is de zaak niet geeindigd. Paus Alexander III doet hem en zijn aanhang in den ban en wil dat met de meeste gestrengheid tegen hen zal gehandeld worden.

Daar hij nu te Lyon niet meer veilig is, vlucht hij naar Dauphiné, vandaar naar Picardie, en toen hem ook hier geen rust wordt gelaten, eindelijk naar Bohemen, waar hij kort daarna overleed.

Zijn aanhangelingen verstrooiden zich wijd en zijd. In het zuiden van Frankrijk, in Italië en Zwitserland, langs den ganschen Rijnstroom, in Vlaanderen, in Bohemen en Hongarije telde men ze bij duizenden. Valdenses (valleibewoners) werden zij genoemd, naar hun gewone verblijfplaatsen, en hiervan zou Waldensen gevormd zijn, hoewel anderen met meer grond meenen dat deze naam is afgeleid van Waldus, den stichter der vereeniging.

Verschrikkelijk was de vervolging, waaraan de Waldensen hebben blootgestaan. De ketterjager Innocentius III opende in 1209 een verdelgingsoorlog, een kruistocht, tegen Waldensen en Albigenzen, die allen, mannen en vrouwen, grijsaards en zuigelingen, werden omgebracht. Wie het zwaard ontkwam stierf op den brandstapel der Inquisitie: te Straatsburg werden er vijftig, te Mainz vijfendertig op één mutserd verbrand. Al hun have en bezittingen werd vernield, hun vee gedood, hun velden plat getreden en de roode haan flikkerde op hunne daken. Doch in spijt van dit vernielingswerk, in spijt van soldaten en beulen, van zwaarden en brandstapels, verloren zij evenmin den moed als zij hunne overtuiging verloochenden en beschaamden door hun standvastigheid de wreedheid hunner vervolgers.

Zoo iemand dan waren de Waldensen waarachtig vromen. Zij werden vervolgd omdat zij niet van de wereld waren. Een hunner vervolgers verklaart van hen: »Zij drijven geen handel om valsheid en bedrog te vermijden; zij zijn kuisch, matig, nuchter en hoeden zich voor toorn; men hoort onder hen geen zweren, geen godslastering, geen jokkernij; in al hun burgerplichten zijn zij stipt, in de opvoeding hunner kinderen nauwgezet en streng tegen de vermaken der wereld." Rijkdom en weelde hielden

zij voor ongeoorloofd. Den oorlog en den eed veroordeelden zij, ja meenden zelfs, ten gevolge eener verkeerde bijbelverklaring, dat de aangevallene zich niet mocht verdedigen. Zij verwierpen mis, biecht, absolutie en vagevuur, erkenden den Paus niet als Opperhoofd en verlangden dat dienaren en opzieners der gemeente, evenals de Apostelen, door arbeid in hun onderhoud zouden voorzien. Hun hoofdlectuur was de bijbel, waarin zij dan ook zeer belezen waren.

Lodewijk XII van Frankrijk getuigt van deze eenvoudige en brave menschen: »Waarlijk, deze ketters zijn beter dan ik en mijn gansche volk.» —

Ongetwijfeld hebben de Waldensen veel tot de verbreiding der Hervorming in de zestiende eeuw bijgedragen; immers, waar hunne leer bekend was, vonden de nieuwe denkbeelden een welbereiden grond.

Thans, nu zij zich bij de Protestanten hebben aangesloten, worden zij nog slechts in de valleien van Piemont en in het noorden van Italië gevonden.

DOMINIKUS EN DE DOMINIKANEN.

Inquisitie! — Wie, die niet ten eenenmale vreemdeling is in de geschiedenis, kan dit woord hooren zonder ijzing! Wie ziet in zijn verbeelding geen brandstapels en pijnbanken, wie hoort geen noodkreten en jammerklachten, denkt niet aan geloofsvervolging en ketterjacht, aan blinden haat en afzichtelijke wraakzucht, zoo dikwerf hij dit woord hoort uitspreken.

De oorsprong der inquisitie ligt reeds in de eerste eeuwen van het Christendom. Keizer Theodosius (378—395) had eenige inquisitores of onderzoekers aangesteld om de Ariaansche ketters

op te sporen en voor zijn rechtbanken te brengen. Sloot de Bisschop den ketter slechts buiten de Kerk door hem in den ban te doen, de Keizer trof hem bovendien met wereldlijke straffen. Aanvankelijk waren de Bisschoppen in deze ketterjacht natuurlijk de hoofdpersonen, immers zij moesten voor de zuiverheid der leer in hun diocesen zorg dragen, onder hun toezicht dus hadden de opsporingen plaats; later evenwel veranderde dit.

Nadat Paus Innocentius III (1198—1216) op het vierde Lateraan-koncilie *), met het oog op de ketterijen van Waldensen, Albigenen e. a., had doen bepalen dat het uitroeien van ketters de voornaamste taak der Bisschoppen zou zijn, benoemde Gregorius IX (1227—1241) eenige Dominikanen tot geloofsrechters voor de verschillende landen. Deze rechters zouden, onafhankelijk van de Bisschoppen, rechtstreeks onder den Paus staan en hadden zelfs toe te zien of de Bisschoppen zelf wel zuiver in de leer bleven.

IJverig togen deze mannen aan het werk en deden de wereld sidderen voor hun schrikkelijke wreedheid en onverzadigden bloed-dorst. Een eenvoudige aanwijzing zonder spoor van bewijs was voldoende om iemand voor de inquisiteuren te brengen. Ontkende men aan dwaalleer schuldig te zijn, dan werd de pijnbank te hulp geroepen; beleed men ketterij, dan werd men gestraft, hetzij met verbeurdverklaring zijner bezittingen, hetzij met gevangenis- of galei-straf, hetzij met den dood.

Daar echter de Moederkerk, zachtzinnig als zij is, zich niet met bloed bezoedelt, werd de uitvoering dezer vonnissen aan de wereldlijke macht overgelaten.

Wie een ketter verdedigde, werd zelf van ketterij beschuldigd en gevangengenomen.

Geen land, waar de inquisitie niet langer of korter haar schrikkelijke vonnissen over der menschen geloof heeft gevelde! In Frank-

*) Aldus genoemd, omdat het gehouden werd in de kerk van St. Jan van Lateraan, door Konstantijn den Groote gebouwd naast het Lateraansch paleis, dat hij den Paus schonk.

rijk en Duitschland, in Italië en Nederland, later in Amerika en Indië heeft zij haar offers geslacht; doch nergens woedde zij heviger dan in het ongelukkige Spanje, waar Ferdinand en Isabella de gelden der verbeurdverklaarde goederen in de schatkist stortten. Wie kent niet den naam van den ellendigen Spaanschen Inquisiteur-Generaal Thomas de Torquemada! In ruim driehonderd jaar hebben de geloofsrechtbanken in Spanje 31912 menschen doen verbranden en 291456 personen door andere vonnissen getroffen.

De mannen nu, die over der menschen gelooven en denken te oordeelen hadden, waren de Dominicanen, wier naam dan ook niet te vergeefs met bloed in de geschiedrollen staat geschreven. Waren, gelijk wij in een vorig hoofdstuk zagen, de Benediktijnen weleer machtig en beroemd, Benediktus van Nursia moest wijken voor Dominikus de Guzman, de Benediktijnen maakten plaats voor de Dominicanen. —

Dominicus de Guzman werd in 1170 te Calarvejo in Oud-Castilië uit een adellijk geslacht geboren. Hij ontving zijn eerste opleiding van zijn oom en ging reeds op veertienjarigen leeftijd naar de Universiteit, waar hij weldra en door kennis en door vroomheid uitmuntte.

Na het voleindigen zijner studiën treedt hij in de orde der Augustijner-kanunniken en wordt in 1094 door Bisschop Diego de Azebes van Osma, die zijn Domkapittel naar Augustinus' regelen wenscht in te richten en Dominikus' talenten heeft opgemerkt, tot Domheer zijner kathedraal benoemd. Dra wordt hij tot Presbyter gewijd en trekt vervolgens heen ter bekeering van ongelovigen en ketters.

Op den terugkeer van een reis naar Rome ontwaren Diego en Dominikus hoe droevig het met het kerkelijk leven in Zuid-Frankrijk is gesteld: stad- en landbewoners werpen er het juk van Graven en Bisschoppen af, en zelfs de bevelen van den Paus worden niet meer opgevolgd. Aan Dominikus en Diego wordt daarom opgedragen de afvalligen in den schoot der Kerk terug te brengen.

Met moed gaan zij aan den arbeid en slagen er in de afge-

doolden van het dwaalspoor terug te brengen en aan het gezag der Kerk te onderwerpen.

Bisschop Diego bezwijkt onder dezen arbeid en nu zet Dominikus alleen het bekeeringswerk voort. Ten einde door zielzorg en prediking de onwetendheid en daarmee de ketterij te verdrijven, besluit hij tot een uitgebreide kloosterstichting, doch nauwelijks heeft hij hiermee een aanvang gemaakt, of het Lateraan-koncilie verbiedt het stichten van nieuwe orden (1215). Wat nu te doen?.... Hij begeeft zich naar Paus Innocentius III, en deze, wel wetende welken steun het pausdom van een man als Dominikus kan verwachten, staat hem de volvoering van zijn plan toe, op voorwaarde dat hij een reeds bestaanden kloosterregel zal volgen. —

Aldus werd er in naam geen nieuwe orde gesticht; het verbod van het Lateraan-koncilie werd nagekomen en Innocentius en Dominikus beiden kregen hun zin. — Door deze sofisterij waren dus alle partijen bevredigd, in die mate zelfs, dat Honorius III, de opvolger van Innocentius, volkomen genoegzaam met de stichtingen van Dominikus en hem met zijn pauselijk gezag steunde. In vele opzichten overeenstemmende met den regel van Augustinus, schrijft Dominikus aan zijn volgelingen voor: zwijgen, vasten en armoede. Geen Dominikaan mocht zonder bepaald verlot spreken, vleeschspijzen nuttigen of eenig werelds goed bezitten. Zij moesten door bedelen in hun onderhoud voorzien, want juist door weelde en overvloed waren zoo vele orden onchristelijk en onzedelijk geworden.

Talrijk en groot waren de privilegien, welke den monniken dezer orde van den Paus ten deele vielen: zij mochten overal prediken en de biecht hooren, vandaar hun gewone naam »Fratres praedicatores" of predikheeren; zij traden overal als geloofsrechters op en zagen hun ledental spoedig in aantal toenemen. Na de oprichting van het eerste Dominikaner-klooster te Toulouse in 1215, verrees weldra een tweede te Parijs, in het huis van St. Jakob, waarom de Dominikanen in Frankrijk »Jakobijnen" worden genoemd. Eerlang hadden ook Engeland en Spanje hun

predikheeren-kloosters, en weldra verrezen zij zelfs in Azie, Afrika, en in de Nieuwe wereld. —

Naast de orde der Dominikanen-monniken ontstond al spoedig de orde der Dominikanen-nonnen, waaronder men vele bekeerde Albigenen vond, en in 1224 de »Stichting der Ridderschap van Christus» (Fratres et sorores de militia Christi) een vereeniging van edelen en aanzienlijken, die, ofschoon in de maatschappij levende en door geen gelofte gebonden, zich ten doel stelde de ketters te bestrijden.

Dominikus overleed te Bologna den 6n Augustus 1221 en werd twaalf jaar later »heilig verklaard,» waardoor het aanzien der orde nog aanmerkelijk steeg. Haar grondgedachte was: toewijding ten bate van het alleen-zaligmakend geloof van den naaste. Middelen daartoe waren: beschaving, heilige welsprekendheid, overredingsgave en terugvoering van het Priestendom tot zijn oorspronkelijke armoede. Zij handhaafde en verdedigde de kerkleer en telde in hare rijen vele uitnemende mannen, waarvan we slechts Thomas Aquinus en Albertus Magnus noemen, maar toch staat de naam der orde van Dominikus met bloed in het boek der historie geschreven, omdat hare zonen als geloofsrechters de wereld in een zee van smart hebben gedompeld. —

Hoe meer intusschen het aanzien der orde klom, hoe meer zij van de voorschriften haars stichters afweek. — Het zijn sterke beenen, die de weelde dragen. — Het bedelen werd nagelaten en Martinus V hief zelfs in 1425 het verbod op van eigendom en vaste inkomsten te bezitten en gaf haar rijke schenkingen. In de 18e eeuw telde zij duizend kloosters. Thans bloeit zij vooral in Oostenrijk, Frankrijk, Italië, Zwitserland en Amerika, en telt ook in ons land menige stichting.

Sprekende wij van de Dominikanen, dan denken wij als van zelf ook aan de Franciskanen, aldus genoemd naar hun stichter Franciskus van Assisi (1182—1226). Ook zij waren bedelmonniken, ook zij wilden de kerkleer doen eerbiedigen, maar volgden daarbij een geheel anderen weg, zoodat tusschen beide orden later onop-

houdelijk twisten heerschten, de vrucht van naijver en van dogmatische verschillen.

Wat het bestuur der bedelmonniken aangaat: elk klooster heeft zijn Prior, terwijl een Provinciaal op de kloosters eener provincie en de Generaal te Rome op allen te zamen toezicht houdt. Daar zij overal de biecht mochten hooren, kwamen zij achter vele familie- en staats-geheimen, waardoor natuurlijk hun macht ontzettend wies; doch juist door deze macht maakten zij zich bij andere monniken, zoowel als bij Priesters en Hoogleeraren, zeer gehaat en deze spanning tusschen reguliere en seculiere geestelijken is zelfs in onze dagen nog niet geweken.

JOHN DE WYCKLIFFE.

De man, die dezen naam droeg, werd ten jare 1324 in het dorp Wyckliffe (klip bij het water), ten N. der stad Richmond, geboren en door zijn ouders voor den geestelijken stand bestemd. Om zich daartoe voor te bereiden, bezocht hij het Queen's College en het Merton College te Oxford, waar hij vooral door zijn vaardigheid in het redetwisten uitmuntte.

In het jaar 1361 vinden wij hem als Pastoor te Tylingham, welke plaats hij eenige jaren later met het nabij Oxford gelegen Ludgershall verwisselde.

Als Rector van Canterbury-Hall, welke betrekking hij vroeger bekleedde, had hij zich hevig tegen de aanmatigingen der bedelmonniken verzet, waarom hem door den Aartsbisschop zijn waardigheid werd ontnomen. Zijn afkeer van de bedelmonniken verminderde daardoor niet; hij laakte openlijk hun brutaliteit, welke zich niet ontzag overal in te dringen, te preeken, aflaten te verkoopen, het volk om den tuin te leiden en hun eigen zak te vullen, en tot zijn dood toe bleef hij hun tegenstander.

Bezorgde dit hem alreë de haat der geestelijkheid, niet minder

haalde hij zich dien op den hals door zijn verzet tegen de Hie-rarchie.

Hierin stond hij echter niet alleen, want omstreeks dezen tijd gingen in Engeland reeds vele stemmen op tegen de heerschzucht der geestelijke Vorsten, wien men hunne wereldlijke ambten zocht te ontnemen. Men verkoos het niet langer lijdelijk aan te zien dat de Paus, zonder op het recht der Engelsche Collatoren te letten, allerlei dignitarissen benoemde en jaarlijks groote sommen gelds uit het land sleepte. Onder Eduard III (1327—1377) wei-gerde het Parlement dan ook de duizend marken, door Koning Jan in 1213 aan Innocentius III, als jaarlijksche schatting be-loofd, aan Paus Urbanus te betalen. Er werd een gezantschap naar Avignon, waar de Pauselijke stoel in dezen tijd was gevestigd, gezonden, om den Heiligen Vader te bewegen de rechten der Engelsche Kroon en der collatoren te eerbiedigen, en toen dit niet baatte kwamen ten jare 1374 gemachtigden van den Engel-schen Koning en vertegenwoordigers van den Heiligen Stoel te Brugge samen om de zaak te bespreken. Deze samenkomst leidde intusschen tot geen uitkomst, terwijl de Paus inmiddels voort-ging kerkelijke waardigheden aan den meestbiedende te verkoopen. Het Parlement echter geeft haar vermeend recht evenmin op, maar laat zich in 1376 in de stoutste bewoordingen over al deze ingeslopen misbruiken uit. Wat aan het hof van Rome betaald wordt, zoo zeggen zij, is vijfmaal meer dan wat de Koning ont-vangt; de rijkdom van het Koninkrijk wordt weggeworpen aan lieden, die erger zijn dan Joden en Turken. God heeft zijn schapen den Paus gegeven om ze te weiden en niet om ze te schereren; de Opperste Kerkvoogd leert den leeken op deze wijze schraap-zucht en Simonie.

In al deze opzichten nu was Wyckliffe het volkomen eens met het Parlement. Niet minder stemde hij hun toe, dat de gees-telijke macht zich op haar eigen terrein moest houden en dat in wereldlijke zaken de burgerlijke macht de hoogste was. —

Intusschen had Wyckliffe in 1372 den titel en het recht eens Professors gekregen, hetgeen ieder, die in de 14^e eeuw te Oxford

promoveerde, verleend werd. Zijn openbare lessen werden druk bezocht en ademden een geheelen hervormingsgeest. In ronde en kernachtige woorden bestrijdt hij de zonden der Geestelijkheid en zegt van hen onder anderen: »In waarheid allen of althans de meesten onzer geestelijken zullen in den dag van den Zoon des Menschen der verdoemenis ten prooi worden, dewijl zij te zeer door eigenbelang of door de belangen hunner orden worden gedreven en de betrachting en handhaving van Gods wet verwaarloozen." Van een onderscheid tusschen vergefelijke zonden en doodzonden »waarover de Bisschoppen zooveel babbelen", wil hij niets weten en weet de Schrift ook niets. Den aflaaf verwerpt hij. »Het is mij duidelijk dat deze geestelijken, door het verleenen van aflaten, de wijsheid Gods lasteren, daar zij in hunne gierigheid en dwaasheid voorgeven te verstaan, wat zij zelf niet begrijpen." Even krachtig weerlegt hij Simonie, heiligenvereering en andere misbruiken, doch over het avondmaal schijnt hij zich nu nog niet zooals later te hebben uitgelaten.

Het is licht te begrijpen hoe verbitterd de geestelijken op onzen Professor waren, doch zij durfden niet tegen Wyckliffe optreden, overtuigd als zij waren van den aanhang, dien hij in het Parlement had, en van de gezindheid, die de Hertog van Lancaster, jongere zoon van Eduard III, voor hem koesterde.

Den 19^{en} Februari 1377 echter verschijnt de Oxfordsche Hoogleeraar als gedaagde voor de geestelijke leden van het Parlement, die in de St. Paulus-kerk vergaderen. Hij komt er in gezelschap van den Hertog van Lancaster en van Lord Percy, Graaf-Maarschalk van Engeland. Hij vertrok evenwel gelijk hij is gekomen, zonder een enkel woord gesproken te hebben, daar tengevolge van een twist, tusschen den voorzittenden Bisschop Courtney en Lord Percy, de zitting in verwarring geraakte en opgeheven werd.

Hiermee was de zaak echter niet afgedaan. In Juni van hetzelfde jaar vaardigt de Paus vijf bullen tegen den ketterschen Professor uit: drie dezer waren aan den Aartsbisschop van Cantenburg en den Bisschop van Londen, een aan den Koning, een aan de Oxfordsche Universiteit gericht. Deze toen reeds ver-

maarde Hoogeschool echter was van oordeel dat de Paus met hare zaken niets te maken had, en wyl de Koning juist in dezen tijd stierf en door Richard II werd opgevolgd, kwam er tot April 1378 niets van de vervolging. Toen verscheen de Oxfordse ketter opnieuw voor zijne nu te Lambeth vergaderde rechters. Rondborstig en zonder omwegen zette hij zijn meeningen uiteen. Hij bestrijdt de onfeilbaarheid en de wereldlijke macht des Pausen, komt op tegen de leer dat de Priesters konden binden en ontbinden, en legt omtrent tal van andere punten zijn inzichten bloot. Ondanks deze hernieuwing zijner kettersche gevoelens volgde er geen veroordeeling, deels wyl Z. Heiligheid den rechters dit vooralsnog had verboden, deels om de dreigende houding van het volk en het verbod der Koningin-moeder.

Naar de Akademiestad teruggekeerd, zet de onvermoeide man zijn studiën voort en verkondigt eerlang, in 1381, zijne beschouwingen over het avondmaal. Hij ontkent de leer der Transsubstantiatie en leeraart dat de woorden »dit is mijn lichaam" evenals zoovele andere bijbeluitspraken *in figuurlijken zin* moeten worden verstaan.

Dit ging den Kanselier der Hoogeschool echter te ver, zoodat het geven van onderwijs den ongeloovigen Professor verboden werd. Deze begaf zich nu naar zijne gemeente Lutterworth in Leicestershire, welke plaats hij in 1375 van den Koning had ontvangen, en stelde hier zijn geschrift »Wyckett" op, waarin hij zijn avondmaalsopvatting nader uiteenzette. Wel werd hij een jaar later opnieuw voor een geestelijke rechtbank te Oxford gedaagd om zich te verantwoorden, doch ook nu ging hij ongehinderd naar zijn stille woning terug.

Hier sleet hij zijne laatste levensjaren, ijverig predikende en zijner gemeente tot raadsman en gids; hier ook schreef hij vele zijner werken en werkjes, waaronder in de eerste plaats zijn bijbelvertaling uit het Latijn in het Engelsch genoemd moet worden. Hij zelf zette het Nieuwe, een ander, Nicholas de Hereford, het Oude Testament over.

Die overzetting was verre van volmaakt, doch hoe zou dit ook kunnen in de 14^e eeuw, toen van al de bijbelboeken alleen het psalmboek geheel was vertaald?

Voorts schreef hij: »The Schism of the Popes», naar aanleiding van het Pauselijk schisma, dat in 1378 ontstond, en waarin hij de gebreken van het kerkelijk leven bespreekt; »Over de gehoorzaamheid aan de Prelaten», waarin hij volhoudt, dat men Gode meer moet gehoorzamen dan den menschen, iets wat de geestelijken vaak voorbijzien; »Over de bekeering der kerkelijken», waarin hij tegen Simonie, aflaten en dergelijken te velde trekt; »Het groote vonnis van den vloek verklaard», in welk geschrift alle vragen des tijds worden behandeld, als: tienden, Pauselijke bulen, ketterij, ban en wat dies meer zij, waaromtrent hij gansch nieuwe ideeën verkondigt. Behalve deze schreef hij nog tal van andere ook scholastieke werken. Al zijne geschriften, waaronder verscheidene populaire werkjes, vormen samen vier à vijf folio deelen; zij zijn in het Engelsch geschreven en voor het meerendeel tot ons gekomen.

Men heeft Wyckliffe van al te groote hevigheid beschuldigd. Hij zou geschreven en gesproken hebben, alsof er in de gansche Kerk niets goeds en in zijn eigen meeningen niets gebrekkigs ware geweest.

Geheel onwaar is deze opmerking niet, doch men bedenke dat een Hervormer altijd krachtig moet optreden, en verlieze daarbij de nog grootere hardheid zijner tegenstanders niet uit het oog.

Den 28sten December 1384 werd John de Wyckliffe in de kerk te Lutterworth door een beroerte getroffen en overleed dientengevolge op den oudejaarsdag van genoemd jaar.

Hij werd in zijn kerk begraven, waaruit zijn gebeente later, op last van het Concilie van Constanz, werd opgedolven, verbrand en de asch in de Swift gestrooid. —

Dat Wyckliffe een voorlooper der Hervorming is geweest, zal wel door niemand na lezing van dit opstel betwijfeld worden. Zijn arbeid heeft dan ook rijke vruchten gedragen. Zijn geest bleef leven en tal zijner landgenooten hebben na zijn dood hunne Wyckliffesche overtuiging met goed en bloed betaald. Zijn geest ook leefde voort in Huss, in Hieronymus van Praag en in de Moravische broeders.

Daarover intusschen later. —

GEERT GROOTE.

Wie omstreeks het jaar 1380 Deventer bezocht, zou daar ten huize van een nog jeugdig poorter, zekeren Geert Groote of Groete, tal van jongelieden aan de schrijftafel hebben gezien, ijverig bezig met het kopiëren van evangeliën, geschriften van Kerkvaders of andere vrome werken. Niet alleen geldelijk voordeel dreef de kopiïsten tot dezen arbeid, maar vooral de leiding, de gesprekken en het onderwijs van den humanen heer des huizes, den mensch-lievenden Geert Groote.

Is dit feit op zich zelf, vooral met het oog op den tijd waarin wij ons verplaatsten, reeds merkwaardig, grooter beteekenis krijgt het, omdat deze eenvoudige samenkomsten den grond hebben gelegd tot talrijke vereenigingen, die Nederland en het buitenland tot rijken zegen zijn geweest en de Hervorming op machtige wijze in de hand hebben gewerkt.

Slaan wij, alvorens deze vereenigingen nader te beschouwen, het oog op den man, dien wij zooeven als leermeester ontmoetten.

Geert Groote ontving het levenslicht in het jaar 1340, in een der aanzienlijkste huizen aan den Brink te Deventer, waar zijn vader Werner Groote Burgemeester was. Van 1355 tot 1358 studeerde hij te Parijs, later te Keulen, in de godgeleerdheid en het kerkrecht en werd op zijn achttiende jaar tot Meester in de vrije kunsten bevorderd. Na een kortstondig verblijf in zijn vaderstad, vestigde hij zich te Keulen, opende er lessen over de scholastieke wijsbegeerte en de godgeleerdheid en beoefende voor zich zelf magische kunsten. Weldra wordt hij te Utrecht en te Aken tot kanunnik benoemd en verheugt zich aldus in het genot van rijke inkomsten, waarvan hij vroolijk hoewel niet losbandig leeft.

Een toevallige kennismaking bracht hierin plotseling verandering. Te Utrecht namelijk ontvangt hij bezoek van den Prior

van het Karthuizer-klooster Monnikhuizen bij Arnhem, Hendrik van Kalkar genaamd; deze leidt het gesprek op het nietige en vergankelijke van al het aardsche, en het gevolg daarvan is dat Groote zijn tooverboeken verbrandt, van zijn inkomsten afstand doet en in genoemd klooster monnik wordt.

Op den duur echter beviel hem dit leven niet. Na drie jaar liet hij zich tot Diaken wijden en trok predikende het land door. Priester wilde hij niet zijn; daartoe achtte hij zichzelf niet waardig genoeg. »Voor geen hoed vol goudguldens», zeide hij, »zou ik een enkelen nacht Pastoor van Zwolle willen zijn».

Zonderling genoeg was hij op zijn predikreizen altijd vergezeld van een kist boeken en een notaris en verklaart dit zelf aldus: »De boeken dienen tot onderrichting en tot verdediging der waarheid, opdat zij, die mij niet gelooven, berusten in het gezag van den Heiligen Vader. De notaris is noodig om procesverbaal op te maken, als iemand den prediker weerspreekt of den dienst stoort.»

Zijn boetpredikatiën werden met graagte gehoord. Wanneer hij alleen voor geestelijken sprak, bediende hij zich van het Latijn, doch als hij tot het volk het woord richtte, sprak hij in het Plat-Duitsch. Hij ontzag daarbij niemand: de zonden van geestelijken en leeken werden even gestrengelijk gegispt. Niet ten onrechte heeft men hem met Johannes den Dooper vergeleken. »Men straft,» zoo leerde hij eens, »hen, die kerkelijke personen beleedigd of mishandeld hebben, en men doet wel, maar beter deed de Kerk, wanneer zij zich wapende tegen de poorten der hel, dat zijn de ontuchtige priesters.» —

Het spreekt van zelf dat een dergelijke taal den kerkelijken niet aanstond, waarom zij wisten te bewerken dat de Bisschop van Utrecht hem het prediken verbood.

Hij onderwerpt zich in zooverre dat hij het prediken nalaat, doch in geschrifte protesteert hij. Zijne vrienden, die noode den geliefden leeraar missen, wenden zich tot den Bisschop, tot den Kamerheer des Pausen, ja tot Paus Urbanus VI zelf; het een noch het ander mocht echter baten.

Wat nu te doen? Hij keert terug naar zijn geboortestad en is daar door troost en raad, door voorlichting en onderwijs, velen ten zegen. Wij zagen reeds in den aanvang van dit verhaal op welke wijze hij jongelieden om zich wist te vereenigen, waarvan het denkbeeld bij hem was opgekomen, tijdens zijn bezoek aan Johannes Ruysbroeck, Prior der Augustijners te Groenendaal bij Brussel.

Die jongelieden kwamen op vastgestelde tijden, hadden bepaalde bezigheden en ontvingen geregeld onderwijs; overigens woonden zij bij hun familiën of in andere gezinnen. Een dezer discipelen, Floris Radewijns van Leerdam, verzocht op zekeren tijd aan zijn meester met andere makkers samen te wonen; Groote stond dit verzoek toe en stelde daarbij eenige regels, waaraan zij zich te onderwerpen hadden. Het geld, dat zij verdienden, werd in een gemeenschappelijke beurs gestort en voorzag in aller behoeften. Zij noemden elkaâr »Broeders van goeden wil" of »Broeders van het gemeene, d. i. gemeenschappelijke, leven." Een groen opperkleed en een zwarte kap waren hun onderscheidingsteekenen. Zij leefden niet afgezonderd, doch in bestendig verkeer met de buitenwereld. Wie in hun kring werd opgenomen, beloofde dat hij arbeidzaam, gehoorzaam en kuisch zou zijn. Vond iemand bij nadere kennismaking geen smaak in de vereeniging, dan kon hij er even vrij uitgaan als hij er vrijwillig was ingetreden.

De woning van Radewijns bij de St. Lebuinuskerk te Deventer was het eerste Broederhuis.

Geert Groote overleefde het ontstaan dezer stichting, die hij met welgevallen aanschouwde, niet lang: een pestziekte maakte den 20^{en} Augustus 1384 een einde aan zijn vierenveertigjarig leven. In de Lieve-Vrouwe-kerk naast het hoogaltaar werd zijn lijk begezet, dat later naar de woning van Radewijns werd overgebracht. —

Met des Meesters dood echter stierf het Broederhuis niet. Algemeen werd het gewaardeerd en weldra verrezen er op tal van plaatsen, zoo binnen als buiten Nederland, dergelijke stichtingen. Geen wonder ook! De Broeders toch, die de jeugd onderwezen,

het schoolgeld voor minvermogenden betaalden, volwassenen onderrichtten, boeken overschreven, en ieder zonder onderscheid met raad en daad steunden, werkten als een zout en als een zuurdeeg. De Fraterschool te 's-Hertogenbosch telde dan ook niet minder dan twaalfhonderd leerlingen, en mannen als Thomas à Kempis, Gansfort en Erasmus zijn bewijzen, welke vruchten van dezen boom werden geoogst. —

Twee jaar na Grootes dood werd door Radewijns, in overeenstemming met den laatsten wil des Meesters, een klooster gebouwd te Windesheim bij Zwolle. Dit geschiedde vooral om aan de Broederschap een soort van kerkelijke wijding te geven en haar aldus voor vervolging van die zijde te vrijwaren. Bovendien was Groote in het geheel geen vijand van de kloosters, maar wel van de luiheid en vadsigheid, die er maar al te vaak huisden. »Het is,» zoo schreef hij aan een vriend, »zeer naar mijn hart, dat gij monnik zijt geworden, maar gij moet weten dat de mensch hinderpalen zal hebben, waar hij ook zij. Hier vindt hij iets, dat hem van het goede terughoudt; daar iets, dat hem in het goede hindert; elders iets, dat het goede in hem doet afnemen. Er bestaat geen plaats ter wereld, waaraan geene verzoekingën verbonden zijn. Er is geen klooster noch kloostergelofte, die den mensch vergunnen krijgsman te zijn zonder strijd of te leven zonder kamp. Is niet het geheele leven een strijd op aarde?»

Toen het klooster voltooid was, lieten eenige broeders zich in de orde van den H. Augustinus opnemen en vestigden zich voor goed te Windesheim. Zij leefden op dezelfde wijze als vroeger, alleen met dit onderscheid, dat zij nu onder het toezicht der Kerk stonden. Dit nieuwe klooster heeft aan honderd-en-twaalf zoo nieuwe als bestaande kloosters zijn heilzame regelen geschonken.

Dit alles was het werk van den geest van Geert Groote. Niemand zal dan ook aarzelen hem een *voorbereider der Hervorming* te noemen. Immers, al is hij tot aan zijn dood een getrouw katholiek gebleven, al heeft hij de kerkleer onaangetast gelaten, al betoonde hij zich een hevig vervolger der ketters, al was hij in het geheel geen godgeleerde, toch was hij een voorlooper van

Luther en Zwingli, omdat hij gewezen heeft op de zonden van geestelijken en leeken, omdat hij een kloek kampioen was voor ontwikkeling en beschaving en het onderwijs bevorderde, waar hij maar kon; omdat hij predikte in de volkstaal, den bijbel weer op den voorgrond plaatste en ernaar streefde de kennis daarvan tot algemeen eigendom te maken; maar boven alles was hij hervormer door zijn grondbeginsel: »Wat niet beter maakt of van het kwade aftrekt, is schadelijk.» —

Zijn talrijke werken, waaronder vele brieven, zijn voor het grootste deel onuitgegeven. Veel van zijn hand berust op de akademische bibliotheken te Leiden, Groningen en Utrecht, alsmede op de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.

JOHANNES HUSS.

Johannes Huss werd den 6en Juli 1373 te Hussinecz, een vlek in Bohemen, uit arme boeren-ouders geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd verloor hij zijn vader, waardoor zijn vrome moeder op zijn opvoeding den grootsten invloed kon uitoefenen.

Na het volbrengen zijner studiën aan de Universiteit van Praag, promoveerde hij in 1396 tot Magister en trad weldra in openbare voorlezingen op met de verdediging van eenige stellingen, ontleend aan de geschriften van den Oxfordschen Hoogleraar Wyckcliffe, iets wat hij in het liberale om zoo te zeggen onkerkelijke Bohemen zonder gevaar doen kon. — Hieruit make men echter niet op dat Huss het in alle opzichten met genoemden Professor eens was; verre van daar. In 1401 werd hij tot Pastoor der Bethlehemskapel benoemd, waar, overeenkomstig de bepaling der stichters, alleen in de volkstaal mocht gepredikt worden. Met al de kracht van zijn vurigen geest sprak hij hier over de ont-

aarding der Geestelijkheid en voer hevig uit tegen onderscheidene misbruiken, die in de Kerk geslopen waren. Dit had ten gevolge dat de Aartsbisschop hem het prediken verbood, waaraan Huss zich echter niet stoorde, en dus in onmin geraakte met zijn geestelijke overheid.

Ook met vele zijner medeburgers verkeerde hij in spanning. Er bestond namelijk een Koninklijk besluit, waarbij de te Praag studeerende Bohemers boven andere studenten, vooral Duitschers, werden bevoorrecht en Huss, die dit besluit niet alleen toejuichte, maar ook hielp uitvoeren, haalde zich daardoor den haat van alle Duitschers en Duitschgezinden op den hals. En toen hij later den door Paus Johannes bevolen kruistocht tegen Koning Wladislaus van Napels, die Gregorius XII als oppersten Kerkvoogd erkende, streng veroordeelde en den daarbij aan de medestrijders beloofden aflaaf »logen en bedrog" durfde noemen, trof hem zelfs de banbliksem van het Vatikaan.

Dit veroorzaakte vooral in Praag een hevige gisting onder de bevolking, die tot volslagen opstand oversloeg. De aanhangers van Huss waren echter in de minderheid, en hij met velen der zijnen werden uit de stad verdreven.

In 1414 keert hij in Praag terug en wordt door Koning Sigismund uitgenoodigd de Vergadering te Constanz te gaan bijwonen om zich te rechtvaardigen. Huss voldoet gaarne aan die uitnoodiging en begeeft zich, van een geschreven dokument als vorstelijk vrijgeleide voorzien, naar Constanz, waar de gewichtige bijeenkomst zal plaats hebben; doch hoe weinig dit vrijgeleide hem zal baten blijkt al aanstonds, toen hij, kort ná zijn aankomst, reeds in een kloosterkerker wordt gevangen gezet.

Een kommissie onderzoekt zijn zaak en bevindt hem aan tal van ketterijen schuldig. Zijn leeringen waren dan ook afschuwelijk!... Hij beweerde dat de prediking vrij moest wezen, dat Hiërarchie in het Christendom niet te huis behoorde, dat het bouwen van kloosters niets verdienstelijks had en dergelijke grove dwalingen meer.

Van de eene naar de andere gevangenis overgebracht en door
Beeldengalerij.

vele geheime verhooren gekweld, zal de beschuldigde eindelijk in het openbaar terechtstaan. Den 5^{den} Juni verschijnt hij voor de honderden Vaders van het Koncilie en belooft alles te zullen herroepen wat hij geleerd en gepredikt heeft, mits hij overtuigd wordt gedwaald te hebben. Hij ontwikkelt te dien einde zijn eigen meeningen, doch pas is hij aan het woord, of er ontstaat zulk een hevig rumoer in en buiten de zaal, dat de zitting moet worden opgeheven.

In een volgend verhoor werd de arme martelaar beschuldigd de leer der Transsubstantiatie geloochend te hebben. »Dat is onwaar,» roept Huss met verontwaardiging uit; »daaraan geloof ik zoo vast als een van u allen.» — »Nu, dan zijt gij een oproermaker,» beet men hem toe en beschuldigde hem, naar aanleiding eener door hem gehouden predikatie over de geestelijke wapenrusting (Eph. 6), dat hij zijn hoorders tot gewapend verzet tegen andersdenkenden zou hebben opgeruid.

Een derde verhoor had uitsluitend ten doel den verdwaalde tot herroepen te bewegen en tot den schaapstal terug te brengen. Ondanks alle bedreigingen, alle kastijdingen en martelingen bleef Huss getrouw aan zijn stellingen en de Heilige Vaders van Constanz besloten dus tot den dood van den aartsketter.

Den 6^{en} Juli 1405, juist zijn verjaardag, verschijnt de veroordeelde nog eenmaal voor de in de Domkerk verzamelde vergadering. Na een prediking over »Opdat het lichaam der zonde te niet worde gedaan» (Rom. 6 : 6), wordt den ketter de akte van beschuldiging voorgelezen, die onderanderen bevat dat hij zich voor de vierde persoon der Heilige Drieëenheid heeft uitgegeven, en hem meegedeeld dat zijne boeken verbrand en hij zelf ontwijfd zal worden. Zeven Bisschoppen, met den Aartsbisschop van Mainz aan het hoofd, trokken hem thans het witte priesterkleed aan, waarbij de martelaar zich niet kon weerhouden te zeggen: »De Joden trokken den Heer Jesus een wit kleed aan om hem te bespotten,» en vervolgens gaf men hem den avondmaalskelk in handen. Aldus uitgedoscht, wordt hem nog eenmaal bevolen zijn dwalingen te herroepen, doch het mannelijk antwoord luidt: »Ik

wil niet dat men zal zeggen, dat ik het leven van mijn ellendig lichaam boven het zielenheil der geloovigen heb gesteld."

Terstond hierop werd hem gelast den stoel, waarop hij stond, te verlaten en begon de ontwijding. De kelk wordt hem uit de hand gerukt met de woorden: »Gij, vervloekte Judas, die de Vergadering des vredes verlaten en met de Joden saamgespannen hebt, wij nemen dezen kelk, waarin het bloed van Jesus wordt geofferd, van u." Het wederwoord klinkt: »Ik heb hoop op God, dat hij den kelk des vredes niet van mij zal wegnemen. Ja, ik houd mij verzekerd en verwacht, dat ik dien nog heden in zijn Rijk zal drinken. Ik lijd alles gaarne ter wille der waarheid en om den naam van Jesus Christus. Binnen honderd jaar zult gij u voor God en voor mij verantwoorden." Zóó telkens met de gebruikelijke toespraken, werd de veroordeelde stuk voor stuk van zijn geheele ornaat ontdaan.

Toen men tot de ontwijding der tonsuur was genaderd, waren de zachtzinnige rechters het oneens of zij met een mes of met een schaar daarin een kruis zouden snijden. Men besloot tot het laatste. Hierop volgde de uitwerping met deze woorden: »Het Heilig Koncilie te Constanz verwerpt Johannes Huss uit den heiligen en heerlijken priesterstand en verklaart hierbij dat hij zich van de Christelijke Kerk heeft afgescheiden. Alzoo is hij in handen der wereldlijke macht overgegaan."

Men plaatst den arme een papieren bisschopsmuts, met drie duivelen beschilderd, en waarop het woord »Haeresiarcha", Aarts-ketter, te lezen stond, op het hoofd, onder het uiten der woorden: »Wij bevelen uwe ziel aan de helsche duivelen!" waarop wordt geantwoord: »En ik beveel haar aan mijnen Heer Jesus Christus."

Op deze wijze kwam de veroordeelde in handen van wereldlijke rechters. Deze zouden verder met hem handelen, want de Kerk, vrome die zij is! bezoedelt zich immers niet met het bloed harer zonen!

Keurvorst Lodewijk van den Pfalz werd door Sigismund belast om Huss aan den beul uit te leveren en bij zijn terechtstel-

ling tegenwoordig te zijn; de aartsketter zou verbrand worden.

Op een eiland in den Rijn bouwde men een brandstapel. Tijdens zijn treurigen gang derwaarts zag de groote man, dat men zijn boeken verbrandde, waarbij hij niet kon nalaten te glimlachen. Geen wonder! Boeken moge men verbranden: wat zij waars en goeds bevatten, herrijst uit de asch en blijft leven, en geen menschenhand, zij moge den Vorsteliijken scepter of den Bisschoppeliijken herdersstaf zwaaien, kan die geesteskiem smoren.

Ter bestemder plaatse aangekomen, knielde hij neder en bad met de woorden van Psalm 30 en 50. Volstrekt niet bevreemdend voorwaar! dat de talrijke schare, ter aanschouwing van het treurig drama toegestroomd, als ondanks zich zelf uitriep: »Wij weten niet wat deze man vroeger heeft gedaan, doch nu hooren wij hem uitnemende gebeden tot God opzenden.»

Zonder eenige vrees beklimt Huss vervolgens den brandstapel en wordt met den hals aan een paal gebonden, terwijl het hout rondom hem wordt opgehoopt.

Nog eenmaal waagt de Keurvorst een poging om hem tot afzweren zijner overtuiging te bewegen; doch hij antwoordt: »Wat ik schreef en leerde was om zielen van het geweld der zonde te verlossen en blijmoedig bezegel ik die leer met mijn bloed.»

Het hout wordt daarop ontstoken. Hoog slaan de vlammen op en uit het midden daarvan klinkt zijn stem: »Christus, gij, Zoon van God, erbarm u mijner!» Weldra beletten rook en vlam hem het verder spreken; de beweging zijner lippen evenwel toont dat zijn hart nog bidt.

Weinige minuten later verkondigt de ineengezonken mutserd dat de martelaar niet meer op aarde is. Zijn asch werd met den grond waarop zij lag in den Rijn geworpen.

Zoo stierf Huss. —

Slaan wij den blik terug op zijn leven en sterven, dan komen wij alda tot het besluit: »Huss stierf onschuldig», en dit niet slechts in dien zin dat *wij* hem voor onschuldig houden, maar ook in dezen, dat hij den te Constanx vergaderden Vadersen, als zij rechtvaardig hadden willen oordeelen, onschuldig had moeten

toeschijnen. In schier alle opzichten toch, daargelaten zijne begrippen omtrent de Kerk en hare leden, was hij een rechtzinnige zoon der Alleen-zaligmakende Moeder, hij wilde slechts een meer reine Katholieke Kerk. En voor zijn uitnemend, liefderijk leven, alsmede voor zijn trouwe ambtsvervulling waren tal van bewijzen voorhanden.

Maar waarom dan toch doodden zij hem?.... Omdat zijn rechters zijn vijanden waren, die hem haatten. Eerstens toch waren daaronder vele Duitschers, die, zooals wij alreede zagen, hem vijandig waren, en wien de gelegenheid om zich te kunnen wreken hoogst welkom was; ten andere stond Huss als Realist tegenover een Vergadering, waarin tal van Nominalisten zitting hadden. Vergêten wij verder niet dat de Geestelijkheid, wier zonden hij had ontmaskerd, door zijn dood weder schijnbaar gerehabiliteerd kon worden, en dat de Vorsten door zijn verdwijnen de rust in Bohemen hoopten te herstellen, dan zullen wij althans eenigszins de droevige lotsbedeeling van den moedigen strijder kunnen begrijpen. Hoezeer de Vorsten zich intusschen in hun verwachting bedrogen vonden, blijkt uit de jaren lang gevoerde Hussieten-oorlogen.

Wanneer wij Johannes Huss, ondanks zijn gehechtheid aan de Roomsche Kerk, toch een plaats toekennen onder de voorloopers der hervorming, dan doen wij dit, omdat hij zich een verdediger der rechten van 's menschen konscientie heeft betoond; hij wilde geen absolute leer, maar erkende het vrije onderzoek; dwaalde hij, dan zou hij zijn dwaling herroepen, mits hij overtuigd werd. Maar ook daarom noemen wij hem een voorlooper der Hervorming, omdat hij de zonden en het bederf der Geestelijkheid aangetoond en gebrandmerkt heeft en den bijbel boven de Kerk plaatste.

WESSEL GANSFORT.

Luther zegt in de voorrede van de door hem uitgegeven kleine geschriften van Wessel: »Hadde ik Wessel vroeger gelezen, dan zouden mijne tegenstanders zeggen dat ik alles van hem had overgenomen; zoozeer komt onze geest overeen." En hierin heeft Luther volkomen gelijk. Zoo iemand dan mag Wessel Gansfort, door zijne vijanden »De tegenspreker," door zijne vrienden »Het licht der wereld" genoemd, *Hervormer voor de Hervorming* heeten. Al heeft hij de kerkelijke toestanden niet veranderd, toch heeft hij op tal van kwalen, welke Kerk en Geestelijkheid aankleefden, gewezen en daartegen gestreden. Hij heeft licht verspreid, nieuwe denkbeelden verkondigd en goed zaad gezaaid, dat straks dertig-, zestig- ja honderdvoudige vrucht zou opleveren.

Wessel Gansfort, ook wel Ganzefoort, Gansevoet en Goezevoet genoemd, werd in 1420 te Groningen in de Heerestraat bij den Caroliweg geboren, waar zijn vader, Herman Gansfort, het bakkersbedrijf uitoefende. Hij was nog een kind, toen zijn ouders hem reeds ontvielen, doch vond in Otilia Clant, een rijke bloedverwante van moederszijde, een uitnemende verzorgster.

Na aanvankelijk te Groningen onderwezen te zijn, bezocht hij de Fraterschool te Zwolle en kwam daar in aanraking met den beroemden Thomas à Kempis, die in een klooster op den St. Agnietenberg, een half uur van Zwolle, verblijf hield. Merkwaardig is het, hoe zich nu reeds openbaarde wat de jongeling later worden zou. Toen Thomas bij zeker onderhoud sterk op de vereering der maagd Maria aandrong, vroeg hij: »Vader, waarom brengt gij mij niet liever tot Christus, die toch alle vermoeden en beladenen zoo vriendelijk roept?"

Dit verschil in meening tusschen beide mannen verhinderde hun duurzaam bijeenzijn. Gansfort was een weetgierige, vorschende, zelfstandige geest, wien de mystieke vroomheid van

à Kempis
niet kon
tijd als
zaam ge
het hier
ijver nie
Grieksch
weldra

De K
leeraar
ambt n
brandp
In dien
sten no
de mo
manner
in. O
waar
later k
leerlin
de ker
nog F
te Par
werd
zich
een H
mocht
Kerkv
iets o
het la
Ha

en ov
hij oc
hij b
nu r

à Kempis, die slechts »in hoekskens en in boekskens" heil zocht, niet kon voldoen. Hij verliet daarom Zwolle, waar hij in den laatsten tijd als leeraar der derde klasse aan de Fraterschool was werkzaam geweest, en zette te Keulen zijne studiën voort. Hoewel het hier gegeven onderwijs hem niet beviel, verflauwde daarom zijn ijver niet; hij legde zich met de borst toe op de beoefening der Grieksche taal, die toen zeldzaam bestudeerd werd en zag zich weldra tot Meester in de vrije kunsten bevorderd.

De Keurvorst van den Pfalz benoemde hem daarop tot Hoogleeraar in de wijsbegeerte te Heidelberg, maar hij aanvaardde dit ambt niet, omdat hij liever door het bezoeken van verschillende brandpunten der wetenschap zijn kennis nog wilde vermeerderen. — In dien tijd toch, toen de drukkunst met hare onschatbare diensten nog sluimerde, moest elk, die kennis vergaderen wilde, zich de moeite getroosten om te reizen, ten einde met beroemde mannen in aanraking te komen. Dezen weg nu sloeg ook Wessel in. Omstreeks het jaar 1453 begaf hij zich naar Frankrijk, waar hij zestien jaar, meestal te Parijs, vertoefde, en o. a. de later beroemde Johannes Reuchlin en Rudolf Agricola onder zijne leerlingen telde. Vervolgens trok hij naar Italië en hernieuwde de kennis met Paus Sixtus IV, met wien hij vroeger, toen gene nog Franciscus Ruverius en Generaal der Franciskaner-orde was, te Parijs vriendschappelijk had omgegaan. Bij zekere gelegenheid werd Wessel door den Paus gevraagd welke gunst hij wel voor zich verlangde en het antwoord was, dat hem een Grieksch en een Hebreeuwsch testament uit de bibliotheek van het Vatikaan mochten gegeven worden. »Die zullen u geworden," hernam de Kerkvorst, »maar, dwaas, waarom hebt gij niet een bisdom of iets dergelijks verlangd?" — »Dewijl ik het niet noodig heb," was het lakonisch bescheid. —

Had Gansfort zich te Parijs reeds tegen den aflaat aangekant en over het avondmaal vrijere ideeën verkondigd, hetzelfde deed hij ook te Rome. Toen hij dan ook te Parijs terugkeerde, moest hij het, veiligheidshalve, spoedig weder verlaten en begaf zich nu naar Nederland.

Weldra werd hij op nieuw tot Hoogleeraar te Heidelberg benoemd. Hij ging er heen, doch mocht er, dank zij den pogingen der voor zijne vrijzinnige denkbeelden beduchte Geestelijkheid, geen theologie onderwijzen. Hij gaf slechts lessen in de Grieksche en Hebreeuwsche talen en in de filosofie. Doch ook zonder bepaald onderwijs in de godgeleerdheid wist hij zijn vrije zienswijzen kenbaar te maken en werd dientengevolge spoedig gedwongen zijn ambt neder te leggen en naar zijn vaderland terug te gaan. Hier nam hij zijn intrek in het nonnenklooster van St. Clara te Groningen, waar hij zijn tijd besteedde met het geven van onderwijs en de vervaardiging van verschillende geschriften. Hadde hij in Utrechts Bisschop, David van Bourgondië, niet een krachtig beschermmer gehad, dan ware zijn leven hoogst waarschijnlijk minder rustig geweest, hetgeen o. a. blijkt uit de volgende aanhaling uit een zijner geschriften: »Ik verneem dat er een inquisiteur zal komen om mij te onderzoeken, en ofschoon ik voor het proces niet vrees, zal ik in deze zaak toch onrust, verdenking, kosten, moeielijkheden en hoon moeten verduren.»

Dank echter aan zijn hoogen Beschermheer, durfde men hem niet vervolgen, zoodat hij na een twaalfjarig verblijf in bovengenoemd klooster rustig afstierf, den 9den October 1489. Zijn laatste woord was: »Ik dank God! Alle nuttelooze gedachten zijn verdwenen. Ik weet niets dan Jesus en dien gekruist.» — Hij werd begraven in het klooster, waar hij geleefd had.

Wij hadden reeds gelegenheid in het voorbijgaan het een en ander van Gansforts meer verlichte denkbeelden te zeggen, doch wat wij noemden is niet voldoende om hem goed te leeren kennen; daarom voegen wij er nog het volgende bij:

Wessel was een voor zijn tijd groot geleerde. Niet alleen de theologie, maar ook de medische wetenschap werd door hem met vrucht beoefend, hoewel de eerste zijn hoofdvak was. Tal van geschriften getuigen van zijn groote bijbelkennis. Al wat hij schreef en sprak, scheen echter voor velen niet kerkelijk-rechtzinnig genoeg, want vele zijner geschriften zijn na zijn dood door lichtschuwe monniken verbrand en het Concilie van Trente

gaf aan zijn werken een plaats onder de »verbodene boeken.”

Zucht naar waarheid alleen spoorde hem aan tot onderzoek, opdat hij door kennis der waarheid tot waarachtige vroomheid mocht komen. Met den bijbel tot uitgangs- en steunpunt, was zijn onderzoek onafhankelijk van persoonlijke meeningen. Noch den Paus, noch de Conciliën achtte hij onfeilbaar. Immers zelfs Petrus was niet onfeilbaar geweest, hoe zouden het dan zijn opvolgers zijn Hij bestreed het verkoopen van aflaten, omdat hij den Paus geen macht toekende zonden te vergeven; hij noemde het avondmaal bedorven, het celibaat afkeurenswaardig. Gebedenboek en rozenkrans gebruikte hij nooit, en van zielfmissen wilde hij niets weten. Zijn hoofdleer was: Hebt elkander lief en streeft naar gelijkvormigheid met God. »Alle leven,” zegt hij, »is liefde. Die niet liefheeft, leeft evenmin als een doode boom. Alle liefde wordt niet alleen door de liefde gevoed, maar ook door haar gewekt, gesterkt, ontstoken, ontvlamd. De liefde kweekt de liefde. Liefde is het brood voor de liefde. Alle werken van Christus, alle leeringen van Christus, alle smarten van Christus zijn voorbeelden der liefde, opwekkingen der liefde, prikkelingen der liefde, aanblazing, verkwikking, aanvuring, voedsel der liefde.” En elders: »De liefde wacht geen gebod; want *hij* heeft niet lief, die eerst nog een gebod verwacht en daarnaar handelt. Alleen in de liefde is leven, en alleen in heilige liefde een heilig leven. Wij moeten den eerstgeboren broeder liefhebben en door hem tot den Vader der liefde teruggebracht worden. Want als wij Hem niet uit een rein hart liefhebben, kunnen wij zijn aangezicht niet aanschouwen.”

Al zeggen wij niets meer, dan is het toch zonneklaar dat hij, die zoo leerde, ontzettend veel van de theologen zijns tijds verschilde. Was bij dezen de Kerk het een en al, bij Gansfort was het de bijbel. Drongen zij aan op zoogenaamde goede werken ter verkrijging der zaligheid, hij predikt de liefde. Waren zij slaven, hij was vrij. In hem leefde de gezonde geest, dien hij bij de broeders des gemeenen levens had opgedaan, en die, door wat hij op zijn reizen had gezien en gehoord, was ontwikkeld.

Men meene echter niet dat Gansfort om een en ander recht zou hebben op den naam van kerkhervormer; daartoe was hij niet genoeg man van de *daad*. Hij wilde zooveel mogelijk het bestaande behouden en alleen datgene verwerpen wat geheel onwaar was, waarin niets goeds was verborgen. Hij breekt niet af en bouwt weer op, doch wat er is zoekt hij te zuiveren. Hierom en omdat hij leerlingen vormde, in wie hij zijn geest overstortte, die hij tot vrij onderzoek opwekte, bekend maakte met de gebreken in de praktijk van het christelijk leven, daarom mag hij, met alle recht, *voorlooper der Hervormers* heeten.

DESIDERIUS ERASMUS.

»Bij deze gelukkigen — de godgeleerden — voegen het naast degenen, die zich gewoonlijk geestelijken en monniken noemen: beiden zeer onjuiste benamingen, daar zij grootendeels alles behalve geestelijk zijn en op alle plaatsen worden aangetroffen. Ik zie niet wie ellendiger zou zijn dan zij, als ik (de Zotheid) hun niet op allerlei wijze te hulp kwam. Want hoewel deze lieden zoozeer veracht worden, dat men het een slecht voorteecken acht, als men er onverwachts een ontmoet, zoo zijn zij met zich zelf toch hoog ingenomen. Eerstens achten zij het de uitnemendste godsvrucht zoo weinig geleerd te hebben, dat zij niet eens kunnen lezen; dan, als zij hunne psalmen, die zij tellen maar niet verstaan kunnen, met ezelsstemmen in de kerken uitbalken, gelooven zij dat zij de ooren der heiligen streelen. Er zijn er onder hen ook, die hunne onreinheid en bedelarij duur genoeg verkoopen en met groot gebrul voor de deuren brood vragen, ja zelfs in herbergen, op wagens en schepen de lieden niet met rust laten, tot geen geringe schade der overige bedelaars. En

aldus willen deze lieden door vuilheid, domheid, lomphheid en onbeschaamdheid den apostelen, naar zij zeggen, gelijkvormig zijn." —

Aldus schreef Desiderius Erasmus in zijn beroemd werk »Lof der Zotheid", een geschrift, dat hij in ongeveer acht dagen in Engeland vervaardigde (1508). Geen wonder dat het groote beweging verwekte! Immers allen, aanzienlijken en geringen, vorsten en onderdanen, doch bovenal geestelijken en monniken, worden door de Zotheid, die sprekende wordt ingevoerd, als hare gunstelingen erkend en aldus op de kaak gesteld.

Later (1533) schreef dezelfde man dat de monniken, als vrij van vleeschelijke begeerten en als engelen levende, ons het beeld voor oogen stellen der Hemelsche Stad.

Zeker is er tusschen beide uitspraken nog al eenig verschil te bespeuren, dat niet alleen hier, maar ook in andere zaken die hij behandelt, even sterk uitkomt.

Geen wonder dan ook dat het oordeel over hem zeer uiteenloopt. De een zegt: Erasmus was de eerste en de grootste hervormer; hij stond tot Luther gelijk Mozes tot Jozua. Een ander meent dat, hoe groot zijne verdiensten ook mogen wezen, hij toch door zijn behaagzieke, vreesachtige, flegmatische natuur verachterstaat bij den koenen, doortastenden Luther. Ziet de Protestantsche Kerk in hem een drager des lichts, de Roomsche noemt hem een tweeden Hieronymus.

Ten einde hem billijk te beoordeelen, willen wij een onpartijdigen, zij het ook slechts korten blik op zijn leven en op zijne werken slaan.

Desiderius Erasmus werd waarschijnlijk den 28^{en} October 1467 te Rotterdam geboren. Met zekerheid kende hij zelf zijn geboortejaar niet, want in een brief van 19 Oct. 1519 getuigt hij niet te weten of hij twee- dan wel drieënvijftig jaren telt. Voorts heeft, gelijk men weet, Gouda aan Rotterdam de eer betwist de geboorteplaats te zijn van dezen geleerde.

Zijn vader, Gerrit Elias, wordt door sommigen voor een priester gehouden; zijn moeder Elisabet was de dochter van een geneesheer te Zevenbergen. De naam Desiderius Erasmus is de

Latijnsch-Grieksche vertaling van Gerrit Gerritszoon. *) Zijne ouders waren niet gehuwd en stierven kort na elkaar, toen hun zoon pas dertien jaren telde.

Op zesjarigen leeftijd werd hij, na aanvankelijk bij Pieter Winkel te Gouda ter schole te zijn geweest, koorknaap te Utrecht en vijf jaar later plaatste zijn moeder hem op de Fraterschool te Deventer, waar de bekende Alexander Hegius, een uitstekend letterkundige, zijn leermeester was. Zijn goed geschreven opstellen en zijn gelukkige aanleg trokken de aandacht van Rudolf Agricola, die den knaap een schoone toekomst voorspelde. »Ga zoo voort, mijn zoon», zoo sprak hij, »dan zult gij een groot man worden.»

Hij leerde, dank zij zijn zeldzaam geheugen en zijn flink oordeel, in zeer korten tijd Grieksch en Latijn. Jammer dat hij zijn studiën te Deventer na den dood zijner moeder niet kon voortzetten, daar zijn hebzuchtige voogd, Pieter Winkel, hem in een geestelijk gesticht te 's-Hertogenbosch liet opnemen, waar hij echter slechts twee jaren bleef. Vandaar vertrok hij naar het klooster Sion bij Delft en later naar dat van Emmans, genaamd Stein, in de buurt van Gouda, waar hij de monniksgelofte deed. Hier bestudeerde hij gedurende zijn vijfjarig verblijf de klassieke schrijvers en vooral de werken van Laurentius Valla; hier ook leerde hij het walgelijke van het monnikenleven kennen, waartegen hij later, gelijk wij alreë zagen, zijn machtige stem verhief.

In 1491, toen Hendrik van Bergen, Bisschop van Cambray, naar Rome zou vertrekken, om den kardinaalshoed te ontvangen en een reisgenoot verlangde die het Latijn vlug en zuiver sprak, koos hij Erasmus tot zijn sekretaris, na hem van zijn gelofte ontslagen te hebben. Ofschoon er van de reis niets kwam, bleef Desiderius toch vijf jaren bij zijn beschermer. In 1492 werd hij

*) Dit is de gewone voorstelling. — De heer Kan verdedigt in de N. Rott. Cour. van 4 Febr. '78 de stelling, dat Erasmus doopnaam is, waarachter aanvankelijk slechts »Roterodamus» werd gevoegd, en waarvoor Erasmus later den persoonsnaam Desiderius plaatste.

tot priester gewijd en in '96 vertrok hij naar Parijs, waar hij zich vooral met de scholastieke geleerdheid bezig hield. Beurtelings bezocht hij nu Frankrijk, Engeland en Italië, verzamelde op deze reizen een rijken schat van kennis en kwam met de aanzienlijkste mannen van zijnen tijd in aanraking. Wij noemen slechts den Lord-Kanzelier van Engeland, Thomas Morus, Johannes de Medicis, later Paus Leo X, en Prins Hendrik van Engeland, later Hendrik VIII. Op deze reizen toefde hij een paar jaren in Engeland, waar hij als Hoogleeraar in de Grieksche taal te Cambridge optrad en gelijktijdig elders een predikambt vervulde. Het liefst echter hield hij zich bezig met zijn studiën en ten einde zich daaraan geheel te kunnen wijden, ging hij na een kort verblijf te Brussel en te Leuven naar Bazel.

Hier leverde hij in 1516 de *eerste uitgave van het Grieksch Nieuw Testament* aan de pers, na vooraf verschillende handschriften vergeleken en daarnaar den tekst verbeterd te hebben. Naast den Grieksch en liet hij ook den Latijnschen tekst, die in menig opzicht van de Vulgata afweek, drukken en voorzag het geheel van hoogst belangrijke aantekeningen.

Deze uitgave maakte zooveel opgang, dat zij in twintig jaar vijfmaal herdrukt werd. De monniken beschuldigden Erasmus, dat hij den Heiligen Geest wilde verbeteren, en niet zonder reden, want het bezorgen dezer uitgave was een ongehoorde daad, die de onfeilbaarheid der door de Kerk gesanctioneerde vertaling en dus ook de onfeilbaarheid dier Kerk zelve aantastte. De schrijver was evenwel zijn bedillers vóór geweest door zijn werk aan den Paus op te dragen en het vereerend antwoord, dat deze hem zond, vóór de tweede uitgave te plaatsen.

In het volgend jaar verscheen zijn »Paraphrases Novi Testamenti" (Verklaring van de boeken des N. T.), waarin hij van de aldaar uitgesprokene lessen en waarheden een verklaring en uitwerking geeft; ook dit werk deed ontzaggelijk veel goeds. —

Van 1516 tot '21 is Erasmus meest reizende. Al de schitterende aanbiedingen, welke hem gedaan worden, slaat hij van de hand, en hij kon dit doen door de geldelijke geschenken zijner

hooggeplaatste vereeiders, die hem een vast jaarlijksch inkomen van vijfhonderd dukaten verzekerden.

In 1521 vestigt hij zich opnieuw te Bazel, vooral om den haat der monniken te ontgaan, en begeeft zich twee jaar later naar Rome, waar zijn vriend Adriaan VI op den Pauselijken Stoel zetelt, doch wordt wegens ziekte genoodzaakt naar Bazel terug te keeren en blijft daar ondanks alle uitnoodigingen om zich elders te vestigen, totdat hij in 1529, toen de Hervorming ook in zijn woonplaats doordringt, naar Freiburg uitwijkt.

Hoewel sukkelend aan steen en jicht, werkt hij hier niettemin steeds met onvermoeide vlijt door en besluit in 1535, op verzoek des Keizers en der Landvoogdes, naar Nederland terug te keeren. Vooraf echter bezoekt hij nog Bazel om daar de uitgave zijner werken te regelen, maar zijn toenemende ongesteldheid belet hem verder te gaan; zijn ziekbed werd zijn stervenssponde; den 12^{en} Juli 1536 blies hij den laatsten adem uit. Zijn lijk werd in de Hoofdkerk te Bazel bijgezet en op zijn graf een gedenksteen geplaatst, terwijl twee gedenkpenningen de herinnering aan zijn bestaan vereeuwigen.

Hierbij bleef het echter niet, want reeds in 1549 richtte zijn vaderstad Rotterdam den grooten geleerde en diepzinnigen denker een houten gedenkteeken op, dat in 1557 door een steenen en in 1622 door een koperen standbeeld vervangen werd.

Zie hier in korte trekken het leven van onzen beroemden landgenoot. Het spreekt wel van zelf dat op verre na niet alles aangestipt is, wat dezen uitstekenden man betreft, doch hoe zou het mogelijk zijn in eenige bladzijden samen te vatten wat gansche boekdeelen zou kunnen vullen! —

Behalve de reeds door ons genoemde werken gaf Erasmus nog tal van geschriften in het licht. Zijn gezamenlijke te Bazel in 1539 uitgegeven werken vormen negen folio-deelen, en zijn overige uitgaven van verschillende Grieksche en Latijnsche schrijvers wellicht nog meer. Onder zijne nog niet vermelde werken vestigen wij de aandacht op »Colloquia familiaria,” Samenspraken, waarin hij de monniken en de kerkelijke instellingen aantast; voorts op

zijn »Ecclesiastes sive concionator Evangelicus,» De Prediker, waarin de plichten des predikers worden uiteengezet en dezen de schrijvers, die hij vooral heeft te bestudeeren, aangegeven worden.

In de eerste plaats was Erasmus *letterkundige* en *exegeet*, die als ervaren bijbeluitlegger veel heeft bijgedragen tot de tekstherstelling en het goed begrip van het Nieuwe Testament. »Ik heb,» zoo spreekt hij in een zijner brieven, »het vaste voornemen mij tot mijn laatste oogenblik in de Heilige Schrift te oefenen. In haar vind ik al mijn rust en vrede. Alle mogelijke moeite heb ik aangewend om die reine bron van waren godsdienst weder te openen en aan de godgeleerdheid, die door een onreine wijsbegeerte in de scholen zoo deerlijk ontluisterd is, hare vorige majesteit terug te schenken.» — Dat iemand die zoo spreekt den spot drijft met scholastieke spitsvindigheden, zal wel niet noodig zijn te zeggen.

Niet alleen evenwel in dit opzicht heeft hij nieuw licht ontstoken, maar ook voor *het zedelijk-godsdienstig leven* heeft hij veel goeds gedaan, door de zonden van geestelijken en leeken aan het licht te brengen en ze met den geesel der satire te treffen. Wij hoorden alreë hoe hij zich in zijn »Lof der Zotheid» uitliet.

Met het oog op dit een en ander zal wel niemand aarzelen hem een *voorbereider der Hervorming* te noemen, van wien reeds de monniken naar waarheid getuigden: »Erasmus heeft het ei gelegd, dat Luther heeft uitgebroed.» Hadde onze landgenoot niet geleefd en niet gewerkt, hadde hij het oog van aanzienlijken en meer ontwikkelden niet voor de kwalen huns tijds geopend, Luther zou onmogelijk hebben kunnen doen, wat hij gedaan heeft, daar het hem aan steun en medewerking zou ontbroken hebben. Maar toch mag Erasmus niet *Hervormer* genoemd worden. Immers al wilde hij een *verstandelijken* en *zedelijken* ommekeer, *kerkelijke* hervorming wilde hij niet en de Hiërarchie liet hij onaangetaast. Hiertoe ontbrak hem de moed; hiertoe was hij te rustig van aard; hiertoe was hij te zeer een vriend van de grooten der aarde, en hiertoe misschien ook was hij te veel Nederlander. Hij wilde een hervorming *in* de Kerk. Daarom verzette hij zich

tegen Luther in een werk »Over den vrijen wil,” al deed hij het dan ook ongaarne. Luthers drift en voortvarendheid, zijn krachtig optreden mishaagde hem. Als verlichting en zedelijkheid toenamen, zoo meende hij, dan zou het andere van zelf wel volgen.

Zijn wij daarom dankbaar dat er ná Erasmus een Luther opstond! Doch vergeten wij evenmin dat de eerste niet minder dan de laatste der menschheid uitnemende diensten heeft bewezen!

LUTHER.

Luther! — Geen protestant leest dezen naam, of hij weet wat wij den man, die hem droeg, verplicht zijn. Hij weet dat deze naam aan het hoofd der Nieuwe geschiedenis prijkt, omdat deze man, door een onherstelbare bres in de stevige muren der oude Kerk te schieten, een groote en heilzame omwenteling heeft in het leven geroepen. Wie kent Maarten Luther niet! Wie heeft nimmer een afbeeldsel van zijn welgevuld en open gelaat aanschouwd! Wie weet niet althans iets van zijn levenshistorie te verhalen! Toch achten wij het niet overbodig in onze Beelden-galerij ook aan dezen grooten Duitscher een plaatsje in te ruimen, dat, al is het betrekkelijk uitgebreid, toch niet voldoende is om hem naar waarde te beschrijven.

Maarten Luther werd den 10den November 1483 te Eisleben, in het Saksisch Graafschap Mansfeld, uit arme boerenouders, Hans Luther en Margaretha Lindeman, geboren. Zijn vader was een verstandig, hoewel in de opvoeding al te gestreng man; zijn moeder een brave, doch hoogst ernstige vrouw. »Mijne ouders”, zegt Luther, »hebben mij streng behandeld. Zij meenden het goed met mij, maar zij verstonden de kunst niet den geest te onderscheiden, waarnaar de methode van straffen moet gewijzigd worden.”

Na eerst te Maagdenburg, vervolgens te Eisenach, waar de goedhartige echtgenoot van Koenraad Cotta zich over den armen jongen ontfermde, de school der Franciskanen bezocht te hebben, werd hij student te Erfurt. IJverig beoefende hij aldaar de wijsbegeerte en de rechtsgeleerdheid, hoewel geen van beiden hem voldeed. Meer smaak vond hij in de godgeleerdheid, en zeer welkom was het hem dus dat hij in de boekerij een bijbel vond, niet slechts die gedeelten der evangeliën en brieven, welke bij de Kerk in gebruik waren, maar een geheel bijbel. Met aandacht en ijver doorlas hij hem en begon tevens met de beoefening der scholastieke theologie, totdat een aangrijpende ziekte hem dwong alle studie te laten varen.

Pas was hij lichamelijk genezen toen de plotselinge dood van zijn vriend Alexius, die door den bliksem getroffen of vermoord werd, een groote verandering te weeg bracht in zijn zielstoestand. Indien ook hij eens zoo eensklaps ware gestorven, wat zou er van hem geworden zijn! Welk een gedachte! Het wordt hem akelig bang om het hart. Waren zijne ouders altijd uiterst streng geweest, hoeveel te meer zal God het zijn! Wat zal hij doen! Hoe zal hij Gods gerechten toorn ontvlieden!.... Hij zal monnik worden en aldus zijn zaligheid verdienen.

Zoo denkt hij en zoo doet hij. Noch het verzet zijns vaders, noch de beden zijner vrienden brengen hem van zijn plan terug; hij zegt der wereld vaarwel en laat zich in 1505 in het Augustijnerklooster te Erfurt opnemen.

Hoe hij hier leefde en zich zijner ziele zaligheid poogde te verwerven, kan blijken uit zijn eigen woorden: »Ik heb," zoo zegt hij, »mijn lichaam met vasten, waken, bidden en andere oefeningen veel meer gemarteld en gekweld dan allen, die thans mijne ergste vijanden zijn. Ik vorderde van mijn lichaam meer dan ik zonder mijn gezondheid te benadeelen, wel doen kon." — Bij deze lichaamskastijding spaarde hij ook zijn geest niet en zette zijn bijbelstudiën ijverig voort. Doch noch het een, noch het ander schonk hem kalmte. Hij bleef onrustig, bevreesd, droevig, en werd dientengevolge opnieuw gevaarlijk ziek. Gelukkig kwam hij

in aanraking met den Vikaris-generaal der Augustijnen, Johannes van Stanpitz, een man, die zich tot hem aangetrokken gevoelde, hem moed insprak en hem een Hoogleeraarszetel aan de jeugdige Wittenbergsche Universiteit bezorgde.

Luther ware liever belast geweest met het onderwijs in de theologie in zijn geliefd Erfurt; hij ging evenwel, en nam ook hier zijn intrek in het Augustijner klooster. Schier met den dag steeg de achting, welke men hem toedroeg en de invloed, dien hij uitoefende. De stedelijke Raad benoemde hem tot prediker, en zijne Orde belastte hem met een gewichtige zending naar Rome. »Voor geen honderd-duizend gulden zou ik willen, dat ik Rome niet hadde gezien. Ik moest anders bevreesd zijn dat ik het Pauselijk gezag onrecht deed, maar wat wij hebben gezien, verkondigen wij,» zoo sprak hij later over deze reis en te recht; want juist hier, te Rome, bemerkte hij hoe het eigenlijk met de geestelijkheid stond. Hier zag hij van nabij de omkoopbaarheid, de wuftheid en praalzucht der Pausen, de onzedelijkheid der hoogere, de spotzucht der lagere geestelijkheid. Toch waren al deze ergernissen nog niet in staat hem zijn geloof in de Kerk, zijn eerbied voor den Paus te ontnemen. Hij kroop op handen en voeten de Pilatustrap op om rust en vrede te erlangen. »In Rome,» zegt hij zelf, »was ik zulk een dolle heilige, dat ik alle kerken en kluizen doorliep en alles geloofde wat daar werd gelogen.» Doch dit zou veranderen.

De Hoogleeraar keerde naar Wittenberg terug, werd in 1512 tot Doctor in de godgeleerdheid bevorderd en werkte ijverig om het goede zaad des evangelies uit te strooien. Dra evenwel werd hij tot anderen arbeid geroepen.

Paus Leo X had in 1516 geld noodig voor den opbouw der St. Pieters kerk en verzoon een zeer goedkoop middel om dit te verkrijgen. Hij schrijft eenvoudig een aflat uit, d. w. z. hij laat indulgentie-brieven verkoopen, welke den bezitter vergeving van zonden waarborgen. Elk kwaad heeft zijn bepaalden prijs: moord wordt geboet met acht, ontucht met zes, tooverij met twee dukaten enz. Geen wonder, dat velen zich haastten zoo'n kwijtbrief in te

wisselen voor eenige goudstukken ! Maar geen wonder ook, dat de ernstige Dr. Luther, wanneer zijn biechtelingen weigeren de hun opgelegde straffen te volbrengen, daar zij een aflaatbrief bezitten, in heiligen toorn ontbrandt, en in zijn prediking hevig uitvaart tegen den aflaat en tegen den Dominikaner Tetzl, die in de nabijheid van Wittenberg indulgentiebrieven in het openbaar verkoopt. Hij doet echter meer. Op den middag van den 31 Oktober 1517 bevestigt hij eigenhandig vijftiennegentig stellingen tegen den aflaat aan de slotkerk te Wittenberg. »De Paus», zoo lezen wij daar, »kan geen schuld vergeven, dan in zooverre hij verklaart en bevestigt wat door God vergeven zij. God vergeeft de schuld aan niemand, die zich niet te voren verootmoedigt.» — Uit dit verzet tegen dezen onzinningen handel besluite men geenszins, dat Luther reeds met den Paus had gebroken. Hij wierp de schuld niet op Leo, maar op de aflaatkramers, die hun taak te buiten gingen, getuige zijne stellingen 71 en 72: »Wie tegen de waarheid van den Pauselijken aflaat spreekt, hij zij een vloek en verdoemd ! Wie echter tegen de goedwillige onbeschaamde taal der aflaatpredikers op zijne hoede is, hij zij gezegend !»

Geen wonder dat deze daad groot opzien baarde ! Als op de vleugelen van den wind werd zij over de aarde gedragen en binnen een maand was zij aan de gansche christelijke wereld bekend. Een monnik had zich tegen de Kerk, een enkel man zich tegen de machtige Vereeniging verzet ! Wee, wee den ongelukkige !

Het bleek echter al spoedig dat Luther niet alleen stond in zijne meeningen en dat velen dachten zooals hij. Tal van machtigen en aanzienlijken kozen zijn partij, al aarzelden aanvankelijk velen er openlijk voor uit te komen. Onder dezen behoorde ook Keurvorst Frederik de Wijze van Saksen, die zich op raad van zijn geheimsekretaris Spalatinus voorloopig onzijdig hield, maar niettemin Luther beschermde. Die bescherming was den Wittenberger Hoogleraar onbetaalbaar, vooral, toen deze Keurvorst, na den dood van Keizer Maximiliaan, in 1519 plaatsvervangend Keizer werd.

Al aanstonds had Luther het aan zijn hoogen beschermmer te

danken dat hij niet, volgens Pauselijk bevel, naar Rome werd opgezonden, maar te Augsburg door Kardinaal Cajetanus (Oktober 1518) zou gehoord worden. Deze samenkomst leidde echter tot niets, wjl de Kardinaal slechts van herroepen weten wilde. Een andere samenkomst van Luther met Karel van Miltitz, geheim-Kamerheer des Pausen, had toen plaats. Deze Prelaat sloeg een geheel anderen toon aan dan Cajetanus en trachtte den Wittenberger Hoogleeraar door voorkomendheid en vleierij te winnen, maar eveneens zonder gevolg. Er werd nu besloten dat alle tusschen-onderhandelingen voorloopig gestaakt zouden worden en dat Luther als vervolg op zijn eersten brief van Mei 1518 ten tweeden male rechtstreeks aan den Paus zou schrijven. Dit geschiedde, doch nog vóór hierop antwoord kon zijn, had zich een nieuwe strijder in het renperk vertoond. De geleerde Professor Johannes Eck van Ingolstad, weleer Luthers vriend, haakte naar de eer den ketter te verslaan en daagde hem tot een openbaar twistgesprek uit. Tot dat einde gaf hij dertien stellingen in het licht, waarin Luthers meening veroordeeld en de Pauselijke oppermacht verdedigd werd. De aangevallene antwoordde met dertien andere theses, en besloot na lang aarzelen de uitdaging aan te nemen en in het openbaar als verdediger zijner gevoelens op te treden. Het twistgesprek had plaats te Leipzig, op het slot Pleissenburg. Eerst trad de Hoogleeraar Bodenstein, naar zijn geboortestad gewoonlijk Carlstadt genoemd, daarna Luther tegenover Eck op. Het dispuut duurde drie weken, na verloop waarvan elk der strijdende partijen zich natuurlijk de victorie toekende. Dat de overwinning echter niet aan Ecks zijde was, zou men mogen besluiten uit zijn eigen handelwijs. Hij toog naar Rome en keerde in September 1520 met Luthers banvonniss als zegeteeken in Deutschland terug. De wezenlijke overwinnaar echter toont andere lauweren. Luther had zich dezen tijd inmiddels ten nutte gemaakt tot het samenstellen van verschillende geschriften, waarin hij zijn denkbeelden over de goede werken, over de sakramenten, over de vrijheid des christens en over andere onderwerpen uiteenzet. Het beroemdste werk, dat hij in dezen

tijd schreef, misschien wel het beroemdste van al zijne werken is: »Aan den christelijken adel des Duitschen volks." Daarin tast hij de Roomsche Hiërarchie aan, telt onder de misbruiken het groote aantal Kardinalen, het celibaat, de heilige dagen en de zielmissen, vordert beter onderwijs en ijvert in gloeiende verontwaardiging en heilige overtuiging, in diepen ernst en oprecht geloof voor verbetering en hervorming der Kerk.

Zooals wij reeds vermeldde, kwam Eck met de Pauselijke bul in Duitschland aan, doch zij miste haar doel. Wel werd zij naar kerkelijk bevel overal aangeplakt, maar meestal, natuurlijk met opzet, zoo hoog of in zoo'n donker portaal dat niemand haar kon lezen. Hier werd zij verscheurd, daar beklad, elders als niet bestaande beschouwd. En wat Luther zelf betreft, hij doemde haar den 10^{en} December 1520, 's morgens te negen uur, ten vure buiten Wittenberg's Elsterpoort.

Deze daad van Luther, hem door zijn drift ingegeven, pleit nu wel geenszins voor de waarheid van zijn leer, daar het verbranden van eenig geschrift hoegenaamd niets bewijst; doch vergeten wij hierbij niet dat de tegenpartij met een dergelijke handeling was begonnen. Werden te Leuven en elders Luthers geschriften niet verbrand? Werd te Rome zijn beeltenis niet in het vuur geworpen? Was het dan zoo vreemd, dat de Hervormer met gelijke munt betaalde?

Door deze daad echter, en dit vooral moeten wij niet voorbijzien, was de breuk tusschen Rome en Luther onherstelbaar geworden.

Inmiddels was de jeugdige Karel V te Aken tot Keizer gekroond en met diens toestemming, hoewel tegen den zin van den Paus en van zijne aanhangers, zou Luthers zaak op den eerstvolgenden Rijksdag behandeld worden. Van een Keizerlijk vrijgeleide voorzien, trok de Augustijner naar Worms, waar de aanzienlijke Vergadering bijeenkwam. Wel was deze tocht hem van alle zijden afgeraden, doch »hij zou gegaan zijn, al waren er te Worms evenveel duivelen als dakpannen geweest." Daags na zijne aankomst verscheen hij reeds ter vergadering. Op de eerste tot hem gerichte vraag, of hij de aanwezige boeken voor de zijnen erkende,

antwoordde hij toestemmend, doch ter beantwoording der tweede vraag, of hij ze herroepen wilde, vroeg en verkreeg hij eenigen bedenktijd. Den volgenden dag, 's middags te 4 uur, verscheen hij opnieuw voor zijn rechters en betoogde in een kernige rede, eerst in het Duitsch, daarna in het Latijn, dat hij mocht noch kon herroepen wat hij geschreven had.

Toen men hem hierop gelastte, in plaats van te redeneeren, liever een kort en afdoend bescheid te geven, hernam hij: »Ik geloof niet aan de macht van Pausen en Kerkvergaderingen, daar het blijkt, dat zij zich zelf vaak weerspreken. Tenzij ik dus door de Heilige Schrift of door openbare, klare en duidelijke bewijzen overwonnen en tot een andere overtuiging gebracht worde, zoo kan en wil ik niet herroepen, dewijl het veilig noch geraden is iets tegen het geweten te doen. Hier sta ik; ik kan niet anders. God helpe mij! Amen.»

Neen, waarlijk, hij *kon* niet anders: zijn hart dwong en drong hem. Hij ging niet: hij werd gestuwd; hij moest vrede hebben met zijn geweten. De macht der Vorsten noch de haat der geestelijkheid, de banbliksem des Pausen, die hem alreë had getroffen, noch die des Keizers, welke hem bedreigde, kon hem bewegen iets anders te zeggen dan wat hij zeide.

Niet vreemd dat hij door zijn mannelijke taal tal van personen voor zich won!

Den volgenden dag deed Karel der Vergadering weten, dat hij Luther in den ban zou doen. Het vrijgeleide echter werd hem gelaten, ondanks het betoog der Pausgezinden, dat men tegenover een ketter niet verplicht was zijn woord te houden.

Den 26^{en} April 1521 vertrok de Hervormer dan ook, vergezeld van den Keizerlijken heraut, dien hij echter te Friedberg ontsloeg, daar hij zich op het grondgebied van den Landgraaf van Hessen ook zonder geleide veilig genoeg rekende. Doch wat gebeurt er? Toen hij door het Thuringerwoud trekt, wordt zijn wagen door vermomde ruiters aangevallen, hij zelf gevangen genomen en naar het kasteel »Wartburg» gevoerd.

Helaas! Zal het licht reeds nu weder gedoofd worden? Zal

de Hervormer voor de Hervorming verloren zijn? Neen! Deze gevangenneming is juist zijn behoud, gelijk deze roovers zijn vrienden zijn. Hij verwisselt zijn pij met een wapenrok en zijn naam, Dr. Maarten Luther, met dien van Jonker George.

Niemand echter wist wat er met hem was geschied, en algemeen dacht men dat hij was omgebracht. Zijn vrienden klaagden: »Luther dood! Wie zal ons nu het Evangelie zuiver prediken?» Zijn vijanden juichten. Hij zelf maakte zich de Wartburgsche rust ten nutte tot onvermoeide studie. Hier vooral kwamen zijn inzichten tot volkomen rijpheid; hier vooral werd hij tot Hervormer bekwaamd; hier schreef hij over de biecht en over de kloostergeloften, laakte de stille missen en den vernieuwden aflat-handel; hier begon hij zijn beroemde bijbelvertaling. Dat deze arbeid hem ontzaggelijk veel moeite kostte, is licht te begrijpen. Immers Luther was Hebraïcus noch Graecus, en de Duitsche taal was nog lang niet beschaafd genoeg om alle in den bijbel voorkomende begrippen juist uit te drukken. Toch deed zijn onovertroffen liefde voor dit boek hem dit reuzenwerk ondernemen.

Zooals de arbeid, was ook de vrucht. Door onvermoeide inspanning is Luther de schepper van het Hoogduitsch prosa geworden en heeft den bijbel in aller handen gebracht. In September 1522 verscheen het N. T.; in 1534 kwam de geheele bijbel van de pers. —

Terwijl de Hervormer zijn tijd aldus besteedde, gingen de zaken te Wittenberg een verkeerden gang. Carlstadt en eenige dwepers uit Zwickau, waaronder Storch en Stubner, door het verrezen licht verblind, beweerden inwendige openbaringen te ontvangen; zij predikten de grofste dwaasheden, vernielden beelden en altaren en leerden dat scholen en universiteiten onnut waren, wijl immers het evangelie voor kinderkens en eenvoudigen was.

Melanchton wist geen raad om deze bandelooze onzinnigen tot bedaren te brengen, toen Luther den 7^{en} Maart 1522 plotseling weder te Wittenberg verschijnt. Acht dagen achtereen predikt hij krachtig en welsprekend, en weet het volk zoozeer voor zich te winnen dat Carlstadt en zijn aanhang de stad verlaten. Luther was een machtig prediker. Justus Jonas zegt van hem: »Hij was de voor-

treffelijkste en schoonste redenaar." Hij schreef zijne reden niet op, maar sprak voor de vuist. Zijn woord was eenvoudig: hij lette minder op de aanzienlijken en geleerden dan op de armen en eenvoudigen, doch allen zonder onderscheid werden geboeid door zijn bezielend woord.

Een opmerkelijke proeve van des Hervormers nederigheid is dat hij niet gaarne geleerden onder zijn gehoor had. »Als ik hen zie," zoo zegt hij, »dan sla ik een kruis en dan denk ik maar: Melanchton, Jonas, Pommeranus zijn er niet." —

Intusschen waren Luther en de Prior de eenigen, die nog in het klooster te Wittenberg waren overgebleven. Den 19^{en} Oktober 1524 legden ook zij de pij af en den 27^{en} Juni des volgenden jaars trad eerstgenoemde in het huwelijk met Katharina van Borra, die voorheen het nonnenkleed had gedragen.

Niet alleen zijn vijanden maar ook sommige zijner vrienden, zelfs Melanchton, keurden deze daad af. Doch ten onrechte. Hij toch trad in het huwelijk, omdat hij ook in dezen zijn leer door zijn leven wilde bevestigen, omdat hij ook hierin met de Roomsche Kerk breken wilde en omdat hij het voor zich zelf noodig keurde.

Zijn huwelijksleven was hoogst gelukkig en werd met zes kinderen gezegend, waarvan er evenwel drie stierven. Den echt noemt hij »Gods bloemen- en rozen-gaarde, waar de schoonste nagelen en rozen wassen," zijn echtgenoot, zijn »boutje," wil hij niet missen, zelfs niet voor »al de rijkdommen van Venetië." Ofschoon hij in alles behalve ruime omstandigheden leefde, was hij toch altijd opgeruimd, een gul gastheer voor zijn vrienden en wist door zijn geestige tafelgesprekken het maal te kruiden. Hij was een groot minnaar der muziek en bespeelde meesterlijk de fluit en de luit; ook beoefende hij ter uitspanning en met zeer goed gevolg den draaiersbeitel. »Men kan nooit weten hoe het loopt in de wereld en dan kan ik toch altijd den kost voor de mijnen verdienen," sprak hij lachend, wanneer een zijner vrienden hem op de draaibank verrastte.

Voordat wij naar het einde van Luthers geschiedenis voortschrijden, zij hier nog met een enkel woord gewaagd van drie

belangrijke door hem gevoerde twisten, namelijk die met Hendrik VIII, met Erasmus en die over het avondmaal.

Hendrik VIII, koning van Engeland, destijds nog bevriend met den Paus en genegen hem van dienst te zijn, nam de leer der zeven sakramenten tegen Luther in bescherming, waarvoor Rome hem beloonde met den titel van: »Verdediger des geloofs”

De bestredene antwoordt in een heftig schrijven, waarin hij de vele fouten zijner gekroonde tegenpartij bloot legt en hem de leelijkste dingen naar het hoofd werpt. —

Erasmus schreef, op aanraden van Hendrik VIII, een boek »over den vrijen wil”, dien hij, met groote geleerdheid en beschaafdheid, tegen den Hervormer in bescherming nam. Deze verdedigt zich in een geschrift: »Over den knechtelijken wil”, dat niet minder geleerd, maar tevens vlijmend scherp was. »Gij wilt”, roept hij o. a. met het oog op de halfheid zijns tegenstanders, dezen toe: »Gij wilt op eieren gaan en er geen vertreden. Gij wilt iets zeggen en toch niets zeggen. Gij wilt iets besluiten en toch niets besluiten!” —

De laatste en meest bedroevende strijd, dien wij te noemen hebben, is die met Zwingli.

Reeds Carlstadt had Luthers, in den grond Roomsche avondmaalsleer bestreden door zijn meening dat de woorden: »Dit is mijn lichaam”, niet in letterlijken zin moesten opgevat worden. Deze meening verbreidde zich en vond in Z. Duitschland en Zwitserland vele aanhangers. Ook Zwingli en Oekolampadius namen genoemde uitdrukking niet letterlijk op en daarom scheldt Luther hen voor dwepers en sakramentariërs, wier dwaling erger is dan die der Papisten.

In Oktober 1529 zou dit verschil te Marburg besproken worden, doch helaas! Luther wilde geen handbreed wijken. Hij bleef bij zijn: »Dit is mijn lichaam” en achtte de Zwitserse verklaring: »Dit *beteekent* mijn lichaam” ketterij. En toch had Zwingli gelijk. Jammer, dat men het niet eens kon worden! Nog meer jammer dat de Deutsche Hervormer zich door den Zwitseren niet bewegen liet om althans als vrienden te scheiden! Al aan-

stonds dus, na de geboorte der Reformatie, werden de Hervormingsgezinden verdeeld, wijl Luther zich zelven ongelijk was geworden. Voor het overige evenwel gingen de zaken een goeden gang. Al scheen het soms, zooals onderanderen op den tweeden Rijksdag te Spiers in 1529 en op dien van Augsburg in 1530, dat de waarheid met geweld zou onderdrukt worden, het einde bewees telkens de machteloosheid harer vijanden. In 1532 kwam dan ook de godsdienstvrede te Neurenberg tot stand, waarbij den Protestanten voorloopig volkomene vrijheid werd toegestaan.

Ondertusschen had zich het nieuwe licht reeds heinde en verre verspreid. Het scheen reeds in Zweden en Denemarken, in O. Friesland en Nederland, in den Elzas en Zwabenland, en met dankbaarheid kon de Hervormer, toen zijn levensdag ten avond neigde, op zijn werk terugzien.

In het laatst zijns levens had hij met hevige hoofdpijnen en benauwdheden te kampen. Evenals Erasmus en Melancthon leed hij aan het steen en was herhaaldelijk den dood zeer nabij, totdat hij eindelijk bezweek.

In 1546 ging hij, op verzoek des Graven van Mansfeld, naar Eisleben om een geschil tusschen dezen en zijn onderdanen bij te leggen. Hier tastte hem een hevige ongesteldheid aan, die den 18^{en} Februari 1546 met zijn dood eindigde. Zijn laatste gebed was: »Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest. Gij hebt mij verlost, Heer, gij, getrouwe God." Op de vraag van Justus Jonas of hij op zijn leer sterven wilde, antwoordde hij met een krachtig: »ja."

Zijn lijk werd naar Wittenberg gevoerd en in de Slotkerk bijgezet, waar een koperen plaat, met een eenvoudig opschrift, zijn rustplaats aanwijst.

Den 31^{en} October 1821 werd het standbeeld des Reformators te Wittenberg onthuld. —

Soury heeft gezegd: »Eigenlijk is het niet zoozeer Luther, die de Hervorming, als wel de Hervorming, die Luther heeft gemaakt." Zoo is het. Immers Luther was Germaan en de Germaan mint vrijheid en onafhankelijkheid. Waar het zijn godsdienst

geldt, duldte hij tegenspraak van niemand. Bovendien haten Germanen en Latijnen elkander. Bracht Karel de Groote de eersten tot de laatsten, door hun het Christendom te schenken, vooraf reeds was te bepalen, dat zij zich vroeg of laat van elkander zouden losscheuren. Romes praal kan op den duur den ernstigen Duitscher niet bevallen; de scheuring kwam dan ook, en wel door Luther.

Luther was geen geleerde, al was zijn kennis veelomvattend. Hij onderzocht niet om te *weten*, maar omdat zijn gemoed hem daartoe drong. In zijne geschriften bedient hij zich meestal van de Latijnsche taal, welke hij gemakkelijk, doch niet elegant schrijft. Vooral waar hij zijn moedertaal bezigt, komt zijn eigenaardig karakter uit. Hij is en blijft de man uit het volk en juist daarom heeft zijn woord op de eenvoudige schare zoo'n machtigen invloed. Vaak was hij grof en heftig, doch bedenken wij hierbij, dat zijn vijanden dit uitlokten: »Hoe deemoediger ik was, hoe harder zij tierden", zegt hij. Bovendien was hij open, rond, eerlijk. Tegen Hendrik VIII brengt hij in dat deze niet eerlijk had gescholden en vrij en vroolijk op hem ingehouwen. Toch was hij ook gemoedelijk, eenvoudig en naïef, getuige zijn liefde voor het huiselijk leven, voor de natuur en voor de fabel!

Vatten wij ons oordeel over hem in deze woorden samen: Luther was groot, edel en moedig, vrij en vroom, doch hij was, evenmin als iemand, volmaakt. Eeren wij zijn nagedachtenis, door wat er goeds in hem was over te nemen! —

Z W I N G L I.

Toen Luther in Duitschland optrad, ontstak Zwingli in Zwitserland het licht der Reformatie. Onafhankelijk van elkander werkten beiden aan dezelfde groote taak.

Ulrich Zwingli werd den 1sten Januari 1484 geboren in het Zwitsersch dorpje Wildhaus, waarvan zijn vader, eveneens Ulrich geheeten, Schout was. Zijn moeder heette Margaretha Meili. Op zeer jeugdigen leeftijd reeds kwam hij bij zijn oom, die Deken en Prediker te Wesen was, waar hij het eerste onderricht ontving, ging nog als knaap vandaar naar Bazel en later naar Bern. Hier beoefende hij de oude talen met veel vrucht en toonde zich een hartstochtelijk liefhebber der muziek, zoodat hij verschillende instrumenten vaardig wist te bespelen. Wjl zijn vader bevreesd was voor den invloed, dien de Dominikaner-monniken hier op zijn zoon uitoefenden, zond hij hem naar de Universiteit te Weenen, waar hij twee jaren in de godgeleerdheid studeerde en toen naar zijn geboorteplaats terugkeerde. Spoedig echter neemt hij opnieuw den reisstaf op en trekt nogmaals naar Bazel, waar de beroemde Thomas Wytttenbach schitterde door zijn bijbelkennis en zijn vertrouwdheid met de klassieke oudheid.

Op tweeëntwintigjarigen leeftijd wordt Zwingli Pastoor te Glarus. Met voorbeeldigen ijver zet hij hier zijn studiën voort en beoefent vooral het Grieksch, zoowel het klassieke als het N. Testamentische.

Nu alreede openbaarde hij zijn twijfel aangaande sommige dogmata, doch hij deed het bedachtzaam, dewjl hij, evenal Erasmus, toen nog van oordeel was dat de Kerk zelve hare fouten vroeger of later zou inzien en afleggen. Het bleek echter spoedig dat hij zich hierin had misrekend. Toen er namelijk in Zwitserland troepen voor den Paus werden geworven, trok hij mede op en bemerkte tot zijn smart, welk afzichtelijk zedenbederf geestelijk-

heid en leeken had aangetast, zoodat hij, teruggekeerd, met dubbelen ernst ijverde tegen al wat hem voorkwam strijdig te zijn met de leer van Jesus.

In hetzelfde jaar, waarin Luther zijn stellingen aansloeg, werd Zwingli, na tien jaren te Glarus geweest te zijn, naar Einsiedeln verplaatst. Al aanstonds verzette hij zich tegen de afgodische vereering van zeker wonderdoend Maria-beeld, dat in een klooster aldaar werd bewaard, en werd daarin krachtig gesteund door de ontwikkeldsten zijner gemeentenaren. Met even gelukkig gevolg bestreed hij den aflatkramer Samson, zoodat deze moest aftrekken. In zijn verdere pogingen echter, om nog vele andere misbruiken uit te roeien, stuitte hij op de tegenwerking van den Bisschop van Konstanz, waarom hij besloot zijn betrekking te laten varen en als vrij man en Hervormer naar het liberale Zurich te vertrekken.

Hoe hij hier zal arbeiden, blijkt al aanstonds toen hij zijn hoorders mededeelt, dat zijn eenig doel is hun het evangelie te prediken en hen tot Jesus te leiden, waarom hij aanvangt met de gegelde behandeling van al de boeken des N. T.

Zijn woord is zoo warm, krachtig en aangrijpend, dat zijn hoorders in hem een heraut der waarheid erkennen en zich geheel aan hem overgeven.

Niet alleen door zijn woord, maar ook door zijn pen tracht hij waarheid en licht te verspreiden. Hij verzet zich tegen het vasten, in een geschrift: »Over de keuze der spijsen», en tegen den dienst in vreemde legers, waartoe zijn landgenooten zich maar al te veel laten gebruiken. »Bebouw liever uw eigen akkers», roept hij hun toe, »dan als huurlingen die van uw evenmensch te verwoesten.» Toen de Bisschop van Konstanz, voor Zwinglis invloed beducht, de geestelijken tegen die nieuwigheden waarschuwde, boden de Hervormer en zijn volgelingen den Kerkvorst een adres aan, waarin zij afschaffing van misbruiken, vooral van het celibaat, verlangden. En hier voegde Zwingli reeds aanstonds de daad bij het woord, door het heimelijk aangaan van een huwelijk met Anna Reinhard, weduwe van Johannes Meijer van Kronau,

welke verbintenis hij eerst een jaar na de voltrekking openbaar maakte. Waarom hij niet terstond openlijk met zijn huwelijk voor den dag trad? Misschien wel uit vrees; mogelijk ook om niemand te ergeren.

Dat het verzoekschrift van Zwingli en zijn geestverwanten bij de geestelijke overheid weinig gehoor zou vinden, was reeds vooruit te zien, doch te meer steun vond het bij den Raad der stad, die bepaalde, dat alle geestelijken hun prediking op den bijbel zouden gronden. Een bepaling wel is waar, die geheel buiten de bevoegdheid van den Raad lag, doch die niettemin bewees, dat de Hervorming te Zurich vruchtbare aarde vond.

In andere kantons echter stonden de zaken minder gunstig: te Lucern werd zelfs een verbod uitgevaardigd tegen alle onrustverwekkende prediking, en tal van geestelijken, die het met Zwingli eens waren, werden op verschillende plaatsen uit hun ambt ontzet.

Opdat de waarheid van zijn streven moge blijken, vraagt Zwingli den Raad verlof zijn leer in een openlijk twistgesprek te mogen verdedigen. Dit wordt hem vergund. Den 29^{en} Januari 1523 vereenigen schier zeshonderd personen zich in de vergaderzaal van den Raad, doch hoewel er vele Roomschegezinden tegenwoordig zijn, durft niemand Zwingli aan te vallen. Hij had zijn leer in zevenendertig artikelen saamgevat, waartegenover alleen de Vikaris Faber, die ten slotte het woord nam, protesteerde, door zich op de Kerk en de overlevering te beroepen, zonder meer. De uitslag was dan ook volstrekt niet twijfelachtig. Ieder gevoelde dat Zwingli de zegevierende partij was, waarom de Raad besloot, dat hij op den tot nog toe gevolgden weg zou voortgaan, en het vroeger genomen besluit, dat alle geestelijken zich aan den bijbel zouden houden, bekrachtigde.

Van nu aan maakt de Reformatie reuzenschreden: vele Priesters huwen; tal van nonnen en monniken verlaten de kloosters; het kerkgezag wordt in de volkstaal gezongen; het lezen van de mis wordt afgeschaft; bijbeloefeningen worden allerwege gehouden. Doch zooals gewoonlijk bij alle hervormingen was ook

hier veler ijver te groot. Onder aanvoering van den schoenmaker Nikolaas Hottinger, begint men de beelden op pleinen en openbare plaatsen te vernielen. Wel wordt dit vernielingswerk gestuit, doch de Raad besluit, mede door de van elders tegen de nieuwigheden ingevoerde klachten daartoe genoopt, tot een tweede godsdienstgesprek over de beelden en de mis. Den 26^{en} Oktober 1523 komen een groot aantal belangstellenden, hoofdzakelijk aanhangers der Reformatie bijeen en keuren onvoorwaardelijk den beeldenstorm af; men wil de beelden ter wille van de zwakken wel laten, maar men verzet zich met kracht tegen het aanbidden der beelden zelf, en verder wordt het aan de konscientiën der geestelijken overgelaten of zij al of niet de mis willen lezen.

Het duurt echter niet lang, of de gemeente zelve dringt er bij den Raad op aan dat de beelden zullen verwijderd worden, aan welk verlangen wordt gehoor gegeven. Nu wordt alles hervormd: de kloosters worden opgeheven; de kloostergoederen komen ten bate der armen of der scholen, en op Witten Donderdag van het jaar 1525 wordt het Avondmaal weder voor het eerst in zijn ouden, eenvoudigen vorm in Zurichs Kathedraal bediend.

Omstreeks dezen tijd verscheen tevens des Hervormers voortreffelijk werk: »De vera et falsa religione" (Over den waren en den valschen godsdienst), alsmede Luthers bijbelvertaling, in het Zwitsersch dialekt.

Gaan wij den strijd over het avondmaal, waarvan wij bij de behandeling van Luthers leven alreede hebben melding gemaakt, hier stilzwijgend voorbij, een enkel woord dient toch gezegd te worden over zijn gesprek met de Wederdoopers.

Onder aanvoering van Koenraad Grebel en Felix Manz, waren er ook te Zurich onberaden en onstuimige dwepers, die van geen langzame Hervorming wilden weten. Zij verwierpen den kinderdoop en brachten door hun onheilsprofetiën de gansche stad in rep en roer. Den 17^{en} Januari 1525 had er een gesprek plaats tusschen Zwingli en hen, waaruit eerstgenoemde als overwinnaar keerde, en tengevolge waarvan de Raad besloot dat elk zijn kinderen moest laten doopen of de stad verlaten.

Op verzoek der Wederdoopers volgde er in November deszelfden jaars nog een tweede gesprek met Zwingli, waarvan echter het eenig gevolg was dat genoemde bepalingen werden gehandhaafd.

Voorloopig hielden de tegenstanders zich nu rustig, doch eerlang staken zij opnieuw het hoofd op en dreven hunne woelingen zoo ver, dat hun aanvoorders òf verbannen òf gedood werden, hoewel tegen den verklaarden zin des Hervormers. —

Wijd en zijd had zich intusschen Zwinglis invloed doen gevoelen, niet alleen in Zwitserland, maar ook ver daarbuiten; alleen de kantons Uri, Schwyz, Unterwalden, Lucern en Zug bleven zich nog tegen de Hervorming verzetten.

Op aanraden van Zwingli grijpt men naar de wapenen om hen tot rede te brengen, maar de zwakkere vijand weet het tot een wapenschorsing te leiden, tot hij, beter toegerust, den strijd aanvaardt. Aan de zijde van Zurich staan Bern, Appenzell, Mühlhausen en Bazel. Zwingli wil niet te huis blijven, maar verzelt, na een aandoenlijk afscheid van zijn vrouw en zijn vier kinderen genomen te hebben, het leger, dat alles behalve voltallig en geordend is. Bij Kappel komt het tot een treffen. Eloedig is de strijd. Een oogenblik weifelt de krijgskans, maar de overmacht der vijanden is te groot: de Hervormden worden verslagen. Talrijk zijn de dooden en onder hen vindt men ook den jeugdigen Hervormer. Terwijl hij een stervende toesprak, had een steen hem ter aarde geworpen, waarop een soldaat hem met een speer treft. Zooveel zijn krachten het toelaten, sleept hij zich naar een boom, waartegen hij leunt. Hier vindt hem de vijand en vraagt hem of hij wil biechten, waarop hij het hoofd schudt. »Sterf dan, hardnekkige ketter!» wordt hem toegesnauwd, terwijl een dolk zijn borst doorstoot. Eerst later ontdekte men wie deze doode was; men deelde zijn lijk in vieren, waarna het verbrand en de stof met zwijnenasch vermengd werd. (1531).

Zoo stierf Zwingli, de minst bekende doch de uitnemendste der Hervormers. Geleerd als Erasmus, overtrof hij dezen in belangstelling. Koen als Luther, was hij minder hevig. Zacht-

moedig als Melanchton, was hij niet zoo bevreesd; ijverig als Kalvijn, was hij vrij van diens stroefheid. Overal was Zwingli op zijn plaats: in het huisvertrek, in de raadszaal, op de studeerkamer, op den kansel. Hoe groot zijn invloed ook ware, toch bleef hij nederig. Hoe Luther, die hem meestal met minachting »Zwingel" noemt en hem nergens waardeert, hem ook miskenne, toch slaat hij nooit een ongepasten toon aan, ja, dient zelfs zijn tegenstander van goeden raad. »Vrijheid bovenal!" is zijn leus en daaraan blijft hij getrouw, ook al komt Rome tot hem met een kardinaalshoed. Meer dan iemand was hij de man van den nieuweren tijd. Luther stond met zijn duivelgeloof en andere ongerijmdheden nog aan het eind der middeleeuwen. Zwingli staat aan den aanvang der nieuwe periode. Hij zweert evenmin bij de letter des bijbels, als bij de letter van een Pauselijk dekreet, maar laat de rede heerschen. Hij verdoemt niemand, maar waardeert ieder. Zoo iemand dan was Zwingli, ondanks de zonden en afdwalingen zijner jeugd, een man vol van heiligen geest.

KALVIJN.

Johannes Kalvijn werd den 10^{en} Juli 1509 te Noyon in Picardië geboren. Zijn vader, de Prokureur-fisikaal Gerard Kalvijn, voedde hem streng op; zijne wel wat dweepzieke moeder, Johanna Le-francq, boezemde hem eerbied voor het Opperwezen in: meermalen zelfs deed zij hem in de open lucht onder den helderen starrenhemel nederknielen.

Daar hij al vroeg een ernstigen aard openbaarde, besloten zijne ouders hem voor den geestelijken stand op te leiden en zoo verkreeg hij door voorspraak, reeds op twaalfjarigen leeftijd een

kapelaans-plaats, welker dienst natuurlijk door een ander werd waargenomen.

Toen niet lang daarna in zijn woonplaats een hevige pestziekte woedde, ging hij naar Parijs, waar hij bij een oom zijn intrek nam, en zoo vlijtig studeerde, dat hij op zijn achttiende jaar als leeraar naar Marteville, kort daarop naar Pont-l'Evêque vertrok. Hier komt hij in kennis met Olivetanus, die hem met den bijbel bekendmaakt. Dagen achtereen wijdt hij zich nu aan het onderzoek van dit boek, en dra wordt het hem duidelijk, dat hij het geheel eens is met de tot nu toe door hem verachte Hervormers.

Wat zal hij doen? Zal hij, in spijt van zijne overtuiging, toch de Kerk blijven dienen? Neen! dit kan, dit wil hij niet. Hij legt zijn ambt neder en wijdt zich aan de rechtsgeleerdheid. Tot dat einde begeeft hij zich naar de Universiteit te Bourges, waar hij den warmen vriend der Hervorming, Melchior Wolmar, leert kennen, door wiens omgang hij zich nog sterker tot de nieuwe leer voelt aangetrokken. Opnieuw zal hij den kansel beklimmen. Hij keert naar Parijs terug en sluit zich bij de vrienden en voorstanders der Reformatie aan. Onbevreesd voor vervolging voert hij in de geheime samenkomsten der Hervormingsgezinden het woord, maar weldra wordt hij ontdekt en vervolgd, waarom hij de wijk neemt naar Bazel, dat alle vluchtelingen gastvrij ontvangt. Hier komt hij in kennis met Erasmus, onder wiens leiding hij zijne studiën, vooral in de Hebreeuwsche taal voortzet. Hier ook schrijft hij zijn beroemde *Christianae Religionis Institutio*, »Onderwijs in den christelijken godsdienst,» welk werk in 1535 in druk verschijnt. Hij draagt het op aan den Koning van Frankrijk, dien hij hierdoor bekend wil maken met de leerstellingen, die in zijn land met gevangenis en ballingschap, ja met den dood worden gestraft. Dit beroemde werk, waarvan in 1576 te Dordrecht de eerste Nederlandsche vertaling verscheen, werd achtereenvolgens in verschillende talen overgezet.

Daar hij ook in Italië het licht der Hervorming wil doen schijnen, begeeft hij zich naar de verlichte Hertogin van Ferrara, Renata, Renée de France, dochter van Lodewijk XII. Hoewel

deze hem niet ongenegen is en zelfs zijn onderricht verlangt, maakt de Reformatie er toch weinig opgang. Na drie maanden vertrekt hij weder naar zijn vaderstad, maar zich ook hier niet veilig achtende, wil hij of te Straatsburg of te Bazél tijdelijk verblijf nemen. De door den oorlog onveilige wegen verplichten hem door Savoye naar Zwitserland te gaan.

In Augustus 1536 komt hij te Genève, met het doel den volgenden morgen verder te reizen. Doch nauwlijks heeft Farel, de beroemde grondlegger der Geneefsche Reformatie, zijn aankomst vernomen, of hij begeeft zich tot hem en zoekt hem te bewegen zich hier te vestigen. Te vergeefs! Kalvijn wil reizen en aldus de waarheid verkondigen. Maar zoo spoedig laat Farel zich niet afschrikken. »In naam van God, den Almachtige,» roept hij uit, »zoo gij, in een tijd van zoo grooten nood, niet met ons aan het werk des Heeren wilt arbeiden, dan verklaar ik u dat gij niet de eer van Christus, maar uw eigene eere zoekt". Dit treft doel: Kalvijn besluit te blijven. Eerst wordt hij leeraar in de godgeleerdheid, later predikant.

Met Farel stelde hij een geloofsbelijdenis op van eenentwintig artikelen, alsmede een kerkordening, welke door den Geneefschen Raad werd bekrachtigd. Het gevolg hiervan was: groote tegenstand van de zijde der Libertijnen, een loszinnige partij, die Kalvijns tucht veel te gestreng achtte en overal de gemoederen tegen den Hervormer opzweepte. Voeg hierbij dat Kalvijn zich verzette tegen den Raad, die, in navolging van Lausanne en Bern, ook te Genève veranderingen van kerkelijken aard wilde invoeren, en gij begrijpt dat hij wegens wederspanningheid tegen de Overheid werd veroordeeld om binnen twee dagen Genève te verlaten.

Hij ging daarop naar Straatsburg, waar men hem met open armen ontving. Ook hier voert hij zijn kerkordening in, en met beter gevolg. De kerkeraad wordt samengesteld uit predikanten en gemeentenaren, terwijl onwaardige leden door den ban van de gemeente worden afgesneden.

Hier, te Straatsburg trad Kalvijn, negenentwintig jaar ond,

in het huwelijk met Idelette de Bures, een weduwe, welke echt met negen kinderen werd gezegend. —

Nadat onze Hervormer Genève had verlaten, richtte Kardinaal Sadoletto een schrijven aan deze gemeente, om haar, zoo mogelijk, tot den schoot der Moederkerk terug te brengen. Doch zijn pogen mislukte, dank zij vooral Kalvijns afdoende beantwoording van den brief des Kerkvoogds!

Ondertusschen was te Genève de oude vriendschap en genegenheid voor Kalvijn weder opgewekt, zoodat in 1540 de Raad hem uit zijn ballingschap terugroept. Noode ziet Straatsburg, dat hem het burgerrecht aanbiedt, hem vertrekken en Genève viert bij zijn terugkeer feest.

Zijn eerste werk was het invoeren zijner kerkordening. Een door hem in het leven geroepen Konsistorie heeft het opzicht over der christenen geloof en wandel: wijn- en speelhuizen worden gesloten, alle luidruchtige vermaken verboden, onzedelijkheid streng gestraft.

Groot was de invloed, dien de Hervormer zich door zijn veelomvattende en onvermoeide werkzaamheid verwierf, al bleven dan ook Roomschen en Libertijnen zijn vijanden.

Wil men zich eenig denkbeeld zijner uitgebreide werkzaamheid maken, dan bedenke men, dat hij schier dagelijks predikte, drie-maal in de week voorlezingen hield en toch nog tijd vond tot het schrijven van een Katechismus en het verklaren van tal van bijbel-boeken. Bovendien hield men in het oog, dat hij de algemeene vraag-baak was en aangaande alle gewichtige zaken werd geraadpleegd.

Reeds zeer spoedig na zijn terugkeer had hij een aanvang gemaakt met het houden van godgeleerde voorlezingen. Van alle kanten verzamelden zich tal van vreemdelingen om zijn wijsheid te hooren en door hem tot predikant te worden gevormd, hetgeen aanleiding gaf, dat Kalvijn den Raad aanzocht tot het oprichten eener Hoogeschool, die werkelijk, dank zij vooral de vrijgevigheid van Bonnivard, ten jare 1558 tot stand kwam, met Kalvijn als een harer Professoren.

Hoe onvermoeid Kalvijn ook was in den arbeid, toch was hij

uitermate zwak van lichaam, en vooral in het laatst van zijn leven werd hij herhaaldelijk door afmattende koortsen geteisterd. Den 6^{en} Februari 1564 beklint hij voor het laatst den kansel. Met Paschen laat hij zich naar de kerk dragen, waar zijn vriend en ambtgenoot Beza het avondmaal bedient. Eenige dagen later neemt hij afscheid van den Raad, van Hoogleeraren en predikanten en op den avond van den 27^{en} Mei daaraanvolgende legt hij het stoffelijk hulsel af. —

Hoofdzakelijk in drie punten heeft Kalvijn een besliste meening verkondigd: 1o. Over de verhouding van de Kerk tot den Staat, 2o. over de Praedestinatie, en 3o. over het avondmaal.

In het eerste erkent hij niet, zooals Luther en Zwingli, de meerderheid van den Staat boven de Kerk. Beiden staan bij hem op ééne lijn. Al heeft de overheid voor het heil der Kerk te waken, toch heeft zij in bepaald Kerkelijke zaken, als daar zijn: de leer, de tucht en dergelijken, niets te zeggen.

Wat het tweede aangaat, wandelde hij in het voetspoor van Paulus en Augustinus, al ging hij veel verder dan zij. Hij leerde namelijk, dat God van eeuwigheid sommige menschen ter zaligheid, anderen ter verdoemenis had bestemd. Dit laatste, de voorbeschikking ter verdoemenis, werd door geen zijner voorgangers zóó onbewimpeld geleerd als door hem. Hij had gelijk, als hij zelf dit Godsbesluit een »decretum horribile" noemde.

In zijn avondmaalsleer ten slotte staat hij tusschen Luther en Zwingli, dichter bij den eerste dan bij den laatste, hem in onbestemdheid en onduidelijkheid nog overtreffende. —

Wij mogen dit hoofdstuk niet sluiten zonder, althans met een enkel woord, gewag gemaakt te hebben van een daad, welke in des Hervormers levensboek een zwarte vlek heeft geworpen. Wij bedoelen de veroordeeling van Servet.

Michael Servet, geboren te Villa Nueva in Arragon, had, ofschoon rechtsgeleerde, grooten smaak in godgeleerde studiën. Hij was geheimschrijver van Karel V, uit welk ambt hij echter werd ontslagen, nadat hij een geschrift tegen de leer der Drie-eenheid had uitgegeven.

Naar Parijs vertrokken bestudeert hij nu de geneeskunde en vestigt hij zich later als arts te Vienne. Intusschen werkt hij aan zijn *Restitutio Christianismi*, »De herstelling des Christendoms», waarin hij leert, dat de Zoon en de Geest slechts *openbaringen* der Godheid zijn en geenszins *op zichzelf* bestaan. Het oude geloof, zegt hij, vereert eigenlijk niet God, maar een driekoppig monster. Zijn boek wordt bekend en de schrijver gevangen genomen. Gelukkig evenwel ontkomt hij en wil nu over Genève naar Italië vluchten. Doch ter nauwernood is hij op Geneefschen bodem aangekomen, of Kalvijn laat hem in hechtenis nemen. Zekere de la Fontaine, een leerling van den Hervormer, brengt achtendertig punten van beschuldiging tegen hem in; de ongelukkige wordt ter dood veroordeeld en de 27e Oktober ziet hem tot asch verteren. —

Deze gestrengheid, door Kalvijn hier getoond, vinden wij overal bij hem terug. Hij was een logische, consequente geest, die wist wat hij wilde en voor niets terugdeinsde, als hij meende dat de waarheid daardoor zou gebaat worden. Doch al respecteeren wij dit karakter, wij kunnen hem er niet om liefhebben. Zijn strengheid en zijn heerschezucht stooten ons af. Willen wij echter billijk zijn, dan mogen wij nooit vergeten dat hij in de zestiende en niet in de negentiende eeuw leefde.

JOHANNES PISTORIUS.

Hadden wij alreede gelegenheid op te merken, dat vóór de Reformatie velen in ons land geen vrede meer hadden met de leer der Alleen-zaligmakende Moederkerk, dan kan het ons ook niet bevreemden, dat de beweging, door Luther in het leven geroepen, ook hier tal van aanhangers vond.

Maar waar de Hervorming vrienden maakte, daar maakte zij ook slachtoffers, en hun aantal bedroeg duizenden. Wie siddert niet bij de namen van Alva, Del Rio en de Vargas? wie huivert niet bij de gedachte aan bloedplakkaten, bloedraad en brandstapels? wie hoort nog niet het kermen der duizenden, die als offers der inquisitie in de vlammen omkwamen? —

Ons bestek gedooft niet van al die offers te gewagen, en daarom kiezen wij uit die duizenden slechts een enkelen. Wij toeven een oogenblik bij den eersteling in N. Nederland, die zijn liefde voor de Hervorming met zijn bloed betaalde, bij Jan van Woerden, later Jan de Bakker, in het Latijn Johannes Pistorius genoemd.

In 1498 werd Jan Dirkszoon, koster der parochie-kerk te Woerden, een zoon geboren. Hoewel deze Jan Dirkszoon een vrijzinnig man was, zooals kan blijken uit zijn vriendschappelijken omgang met Erasmus, wilde hij toch dat zijn kind priester zou worden. Dit kind kreeg in het Fraterhuis te Utrecht, onder leiding van den liberalen Rektor Johannes Rhodius, zijn eerste opvoeding, ging vervolgens naar Leuven en keerde toen in zijn vaderstad terug. Na voleindigde studie werd hij, meer om aan het uitdrukkelijk verlangen zijns vaders te voldoen dan uit eigen genegenheid, te Utrecht tot priester gewijd, en daarop den Pastoor van Woerden als helper toegewezen.

Daar hij de fouten der Kerk helder inzag en den hervormings-ideeën zeer genegen was, kon hij onmogelijk de beschuldiging van ketterij ontgaan, welke hem dan ook al spoedig door Utrechts

Geestelijkheid naar het hoofd werd geworpen. Zij daagde hem voor haar rechterstoel, waar hij echter niet verscheen, maar liever in vrijwillige ballingschap henentrok. Hij bezoekt Wittenberg, Luthers woonplaats, het brandpunt der Reformatie, en aanstonds is hij geheel gewonnen voor de goede zaak. Te Woerden teruggekeerd, wordt hij opnieuw, doch ook nu zonder er gehoor aan te geven, voor de rechtbank der Stichtsche Geestelijkheid gedaagd. Aanvankelijk trekt hij predikend rond, doch weldra legt hij zijn ambt neder, huwt en voorziet in zijn onderhoud door uitoefening van het bakkersbedrijf. Sedert heet Jan van Woerden: Jan de Bakker.

Hoewel hij zich nu van het prediken in het openbaar onthield, werd hem het zwijgen toch weldra onmogelijk, toen de aflat-handel, die, zooals wij weten, ook Luther tot spreken had gedwongen, ook te Woerden werd gedreven. Met kracht trekt hij daartegen te velde, en met zoo goed gevolg dat velen zich van de Kerk afscheiden. De Pastoor van Woerden zag natuurlijk met leede oogen zijn kudde verminderen en klaagde den oproerprediker aan, eerst bij het stadsbestuur, en toen dit niet baatte, bij de Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Op haar bevel werd Jan de Bakker in de maand Mei van het jaar 1525 opgelicht en op de Voorpoort te 's-Gravenhage gevangen gezet.

Den 14^{en} Juli verschijnt Johannes voor zijne rechters, waaronder wij den beruchten Ruard Tapper, Nikolaas Copinus van Bergen en Godschalk Rosemond, allen Leuvensche Hoogleeraren, aantreffen.

Men handelt voornamelijk over het gezag der Schrift en over dat der Kerk, over het huwelijk, het vasten en andere kerkelijke instellingen.

Wat Pistorius aangaande het gezag der Kerk geloofde wordt ons duidelijk uit zijn protest, dat aldus luidde: »Ik protesteer openlijk voor u, dat ik niet heb voorgenomen iets te definiëren of staande te houden, dat in de H. S. niet is uitgedrukt, in dien verstande als de Heilige Geest, die haar gedictieerd heeft, haar wil verstaan hebben; tot uitlegging waarvan wij geene andere woorden hebben te gebruiken, dan waarin de Schrift zelf is vervat.

Maar in andere zaken geloof ik al wat de heilige, katholieke Kerk gelooft, waarom ik ook vervloek alle leeringen der menschen en ketterijen, die tegen Gods woord strijden. Zietdaar mijn protest!"

Verlangen de rechters te weten, hoe hij, zonder voorlichting der Kerk, kan uitmaken welke boeken aan te nemen of te verwerpen zijn, dan beroept hij zich volkomen juist op den geest Gods, die *in den mensch* getuigenis aflegt, en die *boven de Kerk* staat.

Het tweede punt, dat werd behandeld, was het priesterhuwelijk. Dit was te verwachten, aangezien de beschuldigde gehuwd was.

Ter zijner verdediging beriep Johannes zich op 1 Cor. 7 : 2, 9 en 35. Hij achtte dat wederrechtelijk dwingen tot den ongehuwden staat »een strik over iemand werpen." Hij was gehuwd, ja, maar dit achtte hij beter dan het bedrijven van ontucht, dat men maar al te veel bij de priesters vond, die dagelijks hun zonden biechten om straks opnieuw te zondigen, hetgeen alles maar oogluikend toegelaten werd.

Dat hij hierin niet te stout oordeelde, bleek duidelijk uit de verzuchting van een der rechters: »Dat de man liever met tien lichtekooien hadde geleefd, in plaats van in het huwelijk te zijn getreden!"

Daarna werd nog gehandeld over de sakramenten, het vasten, de vierdagen en dergelijken. Op alle vertoogen der rechters dienaangaande antwoordde Johannes: »Het is mijn vaste overtuiging dat geen Kerk den mensch *binden* mag." —

Het spreekt wel van zelf, dat Pistorius destijds nog niet tot die helderheid van inzichten was opgeklommen, waarin wij ons thans mogen verheugen, maar in elk geval stond hij ver boven zijn rechters, die hem ter dood veroordeelden. —

Vreeselijk was het lijden, dat de godsdienstige man, vooral gedurende de laatste maanden zijner gevangenschap, te verduren had. Opgesloten in een vuil hol, in gezelschap van een tiental misdadigers, werd hij dag en nacht geplaagd door het meest afzigtelijk ongedierte, terwijl het ademen hem door de onreine atmosfeer schier onmogelijk werd gemaakt.

Hier ligt hij, overgelaten aan zijn overpeinzingen. In verbeelding ziet hij zijn gade, die hij hulpeloos zal achterlaten; de

snikken zijner moeder treffen zijn oor, en het beeld van zijn vader, wien men, om de zoogenaamde misdaad des zoons, meedoogenloos uit zijn ambt heeft gestooten, rijst hem voor den geest. Zal hij zich gewonnen geven? Zal hij het oor leenen aan de ontelbare malen herhaalde noodiging om terug te keeren in de armen der Moederkerk? Mag hij met volle bewustzijn al de zijnen in het ongeluk storten? O God, wat lijdt hij veel! Maar toch, hij blijft staan, vast in zijn overtuiging: »Ik wensch vader en moeder, huisvrouw en akkers te verlaten om Christus' wil.»

Wie zal loochenen, dat er een edele ziel huisde in het kloek lichaam van dezen zevenentwintig-jarigen man! Wie zal niet de nagedachtenis zegenen van dezen eersten der N. Nederlandsche bloedgetuigen! —

Hoe afzichtelijk zijn verblijf ook wezen mocht, zijnen rechters scheen het nog te goed toe voor een aartsketter, en daarom werd hij, eenige dagen voor zijn dood, aan handen en voeten gebonden, in een onderaardsch kerkerhol geworpen, waar hij, daags voor de voltrekking van zijn vonnis, door zijn vader werd bezocht. Deze, wel verre van gelijk men had gemeend, hem in zijn geloof te doen wankelen, sprak: »Wees welgemoed, mijn zoon; ga voort in het goede; ik ben bereid, naar Abrahams voorbeeld, mijn lieven zoon, die nooit iets tegen mij misdeed, op te offeren.»

Den volgende dag had de terechtstelling plaats.

Voor het Prinsenhof zien wij een hooge stellage, waarop de rechters en eenige andere aanzienlijken en geestelijken hebben plaats genomen. In het midden verheft zich een spreekgestoelte, waarop door een Franciskaner een leerrede naar Hand. 3 : 17 wordt uitgesproken, en tegenover dezen staat Pistorius, met het ambtsgewaad eens Priesters omhangen. Stuk voor stuk wordt het hem, telkens onder het uiten eener vloekspreuk, door den Bisschop afgenomen, in plaats waarvan men hem een kort, geel kleed om de schouders hangt, en een zotskap van dezelfde kleur op het hoofd plaatst. Dan slaat men den weg in naar den brandstapel, die op de Plaats zijn offer wacht.

De gevangenpoort voorbijgaande roept de veroordeelde zijn medegevangenen toe: »Lieve broeders, ik heb mijn voet nu gezet op den dorpel van mijn martelaarschap. Hebt goeden moed, opgewekt door mijn voorbeeld, als sterke helden van Christus! Verdedigt de evangelische waarheid tegen alle ongerechtigheid!" Hierop wordt geantwoord met een: »Heer, o God, u loven wij!" en met een: »O zalig feest der martelaren!"

Johannes treedt vervolgens naar den paal, legt onder den uitroep: »Heer Jesus, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!" den strop om den hals, en als de scherprechter dien toetrekt is: »O Jesus Christus, Zoon van God, gedenk mijner, ontferm u mijner!" het laatste woord, dat den martelaar van de stervende lippen komt.

Zijn lijk werd dienzelfden dag, den 15^{en} September 1525, tot asch verbrand. Wie ooit het stedeke Woerden bezoekt, hij ga ook naar de Luthersche Kerk aldaar en wijde in de konsistoriekamer eenige oogenblikken zijn aandacht aan het afbeeldsel van Johannes Pistorius!

Wie protestant wil wezen, hij honde de nagedachtenis van mannen als Jan de Bakker in eere! —

MENNO SIMONS.

Reeds vóór Menno Simons waren er doopsgezinden, zoowel in de Z. Nederlanden als in Friesland, Overijsel en Holland. Hoewel zij over den doop anders dachten dan Luther, sloten zij zich toch gaarne bij de Hervorming aan. Wanneer en door wien de nieuwe denkbeelden bij hen ontstaan waren, is niet met zekerheid te zeggen. In de Zuidelijke Nederlanden kon de geest der Begijnen en Lolharden, die daar voortleefde, hen op het spoor gebracht hebben, doch de meer noordelijk wonende doopsgezinden waren nooit met de kettische sekten der middeleeuwen in aanraking geweest, zoodat deze allerwaarschijnlijkst alleen door eigen onder-

zoek en nadenken tot andere inzichten gekomen zijn en diensten-gevolge met Romes Kerk gebroken hebben. Zij stelden den H. Geest boven de kerkleer, en konden niet instemmen met de leer dat de doop op zich zelf voldoende was om iemand tot christen te maken; hiertoe was meer noodig, meenden zij. Nog beweerden zij dat er onder christenen gelijkheid moest wezen: had Jesus niet gezegd: »Eén is uw Meester en gij allen zijt broeders!»?

De vrome zin dezer doopsgezinden openbaarde zich vooral in hun maatschappelijk leven. Kalmte, ingetogenheid, nederigheid, godsvrucht sierden hen, en terecht getuigt een tijdgenoot: »Zij stonden bereid voor Christus en zijn woord, leidden een godvruchtig leven in de vreeze Gods, dienden hunne naasten in de liefde, droegen hun kruis, zochten aller menschen welvaart en zaligheid, hadden gerechtigheid en waarheid lief." Jammer, dat zij hun standpunt niet immer zoo zuiver bewaarden! Niet weinigen hunner toch sloten zich later aan bij de beruchte Wederdoopers, die de Hervorming hebben onteerd, die te Wittenberg onder Carlstadt en de Zwickauer profeten *), te Munster onder den Haarlemschen bakker Jan Matthijszen en Jan Beukelsz van Leiden (1534), te Amsterdam, met Jan van Galen aan het hoofd, (1535) niet slechts de grofste dwaasheden pleegden, maar ook de onzedelijkste schandalen vertoonden en de gevaarlijkste stellingen predikten. Zij droomden van een duizendjarig Rijk, wilden gemeenschap van vrouwen en goederen, verwierpen alle wetenschap, haatten alle beschaving en leefden zoo bandeloos mogelijk.

Hoe vreemd het op het eerste gezicht moge schijnen, dat vrome doopsgezinden zich bij deze woestelingen aansloten, toch is dit wel te begrijpen. Immers ook zij hoopten op een beteren toestand, ook zij haakten naar vrijheid, ook zij verwierpen den kinderdoop. Bovendien, beriepen niet de Wederdoopers zich even goed als zij op den bijbel, tot staving hunner bandeloosheid? Gelukkig evenwel scheidden de doopsgezinden zich weldra weder van deze dweepzieke heethoofden af. Zij droomen niet meer van een aardsch Messias-

*) Zie ons Hoofdstuk »Luther." »

rijk, verlaten zich niet langer op valsche profetiën, maar leven vroom, gelijk weleer. —

De stichting hunner broederschap danken de Doopsgezinden aan Menno Simons en Dirk Philips, waarom wij het leven van eerstgenoemde hier in korte trekken willen beschrijven.

Menno Simons werd ten jare 1496 te Witmarssum in Friesland geboren, waar men nog het huis aanwijst, waarin zijne ouders, die even als de ouders van alle Hervormers burgerlieden waren, gewoond hebben. Hij kiest den geestelijken stand en wordt op achtentwintigjarigen leeftijd benoemd tot Kapelaan te Pingjum, een dorp niet ver van zijn geboorteplaats. Hoewel hij een goed geestelijke is, voedt hij toch twijfel omtrent de waarheid van menig kerkelijk leerstuk, en kan o. a. de leer der transsubstantiatie maar niet aannemen. Ten einde hieromtrent meerdere zekerheid te erlangen, begint hij met ijver den bijbel en vooral het N. T. te bestudeeren, waarvan hij eigenlijk weinig of niets wist, daar hij zich meer met kerkelijke formulieren dan met de bron der godsdienstwetenschap zelf had bezig gehouden. En nu hem voor het eerst deze bron zelf ontsloten is, ontwaart hij al heel spoedig dat Romes Kerk in menig opzicht dwalende is.

Intusschen verwisselt hij Pingjum met Witmarssum, waar de eerste twijfel omtrent den kinderdoop bij hem oprijst, ten gevolge eener treurige gebeurtenis: Te Leeuwarden namelijk had zekere Sicke Snijders zich laten herdoopen, en werd tot straf daarvoor onthoofd, welk vonnis hij kalm en gelaten onderging. Menno woonde de terechtstelling bij, die op hem een zeer diepen indruk maakte. Hij besloot de leer van het Nieuwe Testament aangaande den doop te onderzoeken, en komt, na ernstig nasporen tot het besluit, dat de doop van volwassenen geenszins verwerpelijk is.

Ondanks zijn zucht naar onderzoek blijft hij toch in de Roomsche Kerk, tot dat een krachtiger beweegreden hem aanspoort haar te verlaten.

In 1536 was Friesland het tooneel van den strijd tusschen den Stadhouder en de Wederdoopers, die zich van het Olde-klooster hadden meester gemaakt. Menno, die in dezen kamp niet slechts

vele zijner vrienden, maar ook zijn broeder zag vallen, betreurde zeer, dat de Wederdoopers aldus te werk gingen, en zoowel hier als te Munster zoo schaamteloos huishielden. Hij voelt zich gedrongen zijn rustige pastorie te verlaten, zijn priesterlijk ambt neer te leggen en openlijk tegen hunne geestdrijverij op te komen, om voortaan, zooals hij zelf zegt, »zich in alle ellende en armoede onder het drukkend kruis van Christus te begeven." Hij wil Hervormer der Wederdoopers worden, hunne dwalingen uitroeien, hun dweepzucht beteugelen, hunne inzichten verhelderen. Hij wordt hierin door Dirk Philips ondersteund en slaagt aanvankelijk vrij wel. Menno Simons en Dirk Philips waren een tweetal, niet ongelijk aan Melancton en Luther. Was de eerste kalm, zachtmoedig, liefderijk, soms moedeloos, de laatste was voortvarend, hevig, onverzettelijk, welgemoed. Voor beiden was het een zegen, dat zij elkander vonden, want zij vulden elkander aan. Velen der meest gematigde Wederdoopers sloten zich bij hen aan, en zoo ontstond de eerste *doopsgezinde gemeente*. —

Men verhaalt wel eens, dat Menno zelf zich ook eenmaal door de Wederdoopers heeft laten meeslepen. Anderen echter spreken dit tegen. Hij zelf zegt dienaangaande: »Ik heb een iegelijk voor de Munstersche gruwelen, als voor Koning, veelheid van vrouwen, rijk, zwaard, enz. trouw gewaarschuid. Ik ben niet van de Munsterschen noch van eenige andere oproerige sekte, gelijk ik word gelasterd."

Hoe dit zij, sedert hij als Hervormer der Wederdoopers optrad, is hij een ijverig prediker en doopt er velen, waardoor men er als van zelf toe kwam hem voor een Wederdooper te houden. Daarom wilde hij zijn meeningen in een openbaar gesprek ontvouwen en verdedigen. Een dusdanig gesprek, in 1543 te Embden, met den Superintendent der Hervormden à Lasco gehouden, leidde echter tot niets, terwijl te Bonn, te Wezel en elders, waar hij zijn gevoelens wenschte te uiten, hem zelfs de gelegenheid tot spreken niet werd vergund.

Zoo door Roomschen en Protestanten vervolgd, was zijn leven moeitevol en bedreigd, daar de Overheid een prijs op zijn hoofd gesteld had, waarom hij van stad tot stad moest vluchten om

de lagen zijner vijanden te ontkomen. Eerst tegen het einde van zijn leven vindt hij een veilige wijkplaats op een kleine hoeve tusschen Hamburg en Lubeck, »Woestveld" genaamd. Hier kan hij zegenrijk werkzaam zijn voor de belangen zijner hier en ginds verspreide gemeenten, tot hij er, door echtgenoot, kroost en vrienden diep betreurd, den 13^{en} Januari 1561 den laatsten adem uitblaast. —

Zijne volgelingen, Mennonieten of Doopsgezinden, vroeger ook wel Tibben geheeten, naar het Friesche gehucht Tibbe, waar Menno in zijn jeugd waarschijnlijk eenigen tijd heeft vertoefd, worden thans vooral in Friesland, Groningen en N. Holland gevonden, en erlangden eerst bij een Staatsresolutie van 1672 volkomen vrijheid van godsdienstoefening. Hoewel zij het in vele zaken eens waren, hebben er toch ook onder hen hevige twisten gewoed, vooral over den kerkelijken ban. Evenals alle Protestanten hebben zij tot grondstelling: »De rechtvaardiging van den mensch door geloof, niet door werken"; zij huldigen het vrije geloof, ontdaan van alle menschenlijke banden, vergunnen aan ieder den bijbel te onderzoeken en vormen zelfstandige gemeenten, geheel onafhankelijk van elkander, daar hun aller roeping dezelfde is: de ver-tegenwoordiging van het Godsrijk op aarde.

Krachtsens deze roeping, nemen zij ook door den doop geen kinderen op, maar volwassenen, die wél weten waartoe zij zijn verplicht. Daarom ook is de eed ongeoorloofd, want in een vereeniging van reinen is elk ja ja, en elk neen neen. Vandaar eindelijk wordt de ban gestreng toegepast en is men tegen elke waardigheidsbekleeding en elken krijgsdienst.

Dat in een en ander wel iets overdrevens is, gevoelt men licht. Een Gemeente zonder vlek of rimpel te willen, moge schoon zijn, niet minder is het een hopeloos pogen. De latere Doopsgezinden, althans hier te lande, hebben dan ook veel laten vallen, en onderscheiden zich van de overige Protestanten nog maar alleen door het doopen van volwassenen en het niet-afleggen van den eed.

ARMINIUS EN DE REMONSTRANTEN.

Het was het lot der Protestantsche Kerk van haar geboorteur af tot op den huidigen tijd toe verdeeld en nog eens verdeeld te worden. Lutherschen en Gereformeerden, Doopsgezinden en Remonstranten, Afscheidenen en leden der »Vrije Gemeente», en hoevelen nog strekken hiervan ten bewijze. Dit te verklaren is niet moeielijk. Immers elke Protestant mag zelf denken, gelooven wat hij wil; en zoo kan het gebeuren of dat hij zich in het kerkgenootschap, waartoe hij behoort, niet meer te huis gevoelt, en zich dus afscheidt, of dat het kerkgenootschap, zijn christelijk-protestantsche roeping vergetende, hem niet meer onder zijn leden wil tellen en hem uitwerpt, waardoor hij genoopt wordt elders zijn heil te zoeken.

Bij een der vele afscheidingen nu, welke in den loop der tijden hebben plaats gehad, wenschen wij thans een oogenblik te toeven.

Reeds in de vijfde eeuw twistten Augustinus en Pelagius, zooals wij gezien hebben, over voorbeschikking en vrijen wil, en ondanks de veroordeeling van den laatste is het verschil van meening tot op den huidigen dag blijven bestaan. Ook de Hervormers dachten dienaangaande niet eensluidend. Tegenover Luther, die de meening toegedaan was dat de mensch na zijn val slechts een lastdier was, hetwelk door God of door Satan werd bereden, stonden Erasmus met zijn vrijen wil en Melanchton met zijn oordeel, dat men de aangebodene genade kon verwerpen of aannemen. Zwingli en Kalvijn leerden dat God van eeuwigheid sommigen ter zaligheid, anderen ten verderve had bestemd, welke harde leer eerstgenoemde evenwel verzachtte door zijn geloof dat ten slotte *alle* menschen zouden zalig worden. Kalvijn integendeel redeneerde consequent door en kwam tot het resultaat: »God de oorzaak van zonde en ongelooft.» *)

Luthersche noch Hervormde belijdenissen evenwel namen dit

*) Vgl. ons hoofdstuk: »Kalvijn».

gestreng gevoelen over, zoomin als de Nederlandsche geloofsbelijdenis die in art. 13 leert, dat »God noch bewerker is noch schuld heeft van de zonde, die daar geschiedt» en in art. 16 dat »Hij de goddeloozen laat in hun val en verderf, waarin zij zich zelf hebben geworpen.» Daarover was dan ook in den aanvang volstrekt geen strijd, want een iegelijk werd geacht het *in hoofdzaak* eens te zijn met de konfessie. Het bleek intusschen maar al te spoedig, dat ook hierin plaats was voor verschillende meeningen.

In het laatst der 16e eeuw namen tal van predikanten en gemeenteleden uit het Zuiden de wijk naar het Noorden en brachten er hunne streng Calvinistische zienswijzen over; aan de Hoogeschoolen te Leiden en te Franeker werden leerlingen van Beza met het onderwijs belast; in vele gemeenten kwamen volbloed-Kalvinisten aan het hoofd en vervolgden andersdenkenden. Rechtzinnigheid werd voor vroomheid gehouden, de konfessie boven den bijbel en de Staat in zoover onder de Kerk geplaatst, dat gene de straffen zou moeten uitvoeren, welke deze goedvond aan haar weerspannige zonen op te leggen.

De eerste, die zijn kloeke stem tegen die tirannie verheft, is de beroemde letterkundige Dirk Volkertz Coornhert († 1590), sekretaris der Staten van Holland. In geschrifte bestrijdt hij Kalvijns leer, verzet zich tegen de meening dat de Overheid zou gerechtigd zijn ketters te straffen, en verlangt voor allen, van welke belijdenis ook, vrijheid.

Zijn ideën vonden, zooals men gemakkelijk bevroedt, hevige bestrijding, maar eveneens vurige aanhangers zelfs onder predikanten, zooals Coolhaas te Leiden en Sybrandts te Medemblik.

Het verschil kreeg grooter afmeting, toen de godgeleerde strijd tevens een politieke werd; immers wie den Staten vijandig was, sloot zich bij de strenge Calvinisten aan, dewijl de vrijzinnigen in de Staten beschermers vonden. —

Zoo stonden de zaken, toen Jacobus Arminius, predikant te Amsterdam, in 1603 na veel tegenkanting het Hoogleeraarsambt in de theologie te Leiden aanvaardde.

Deze Arminius, eigenlijk Jakob Harmzen, zoon van een een-Beeldengalerij.

voudig messenmaker, werd in 1560 te Oudewater geboren. Op jeugdigen leeftijd verloor hij zijn vader, toen een voormalig priester, Theodorus Emilius te Utrecht, zich zijner aantrok. Na diens dood vond hij in zijn stadgenoot, den beroemden wiskundige Snellius, een belangstellend leermeester en vriend. Terwijl beiden zich in 1575 in Hessen bevinden, vernemen zij dat Oudewater door de Spanjaarden is geplunderd en uitgemoord, welk bericht bij nader onderzoek maar al te waar blijkt te wezen. Jakob Harmzen had daarbij moeder, zusters en broeders, ja schier al zijn bloedverwanten verloren, waardoor hij zich nog nauwer aan zijn vaderlijken vriend hechtte.

Toen deze in 1578 tot Professor te Leiden wordt aangesteld, verzelt hij hem dan ook daarheen en woont er de lessen bij van den strengen Calvinist Lambertus Danaeus. Het kramersgilde te Amsterdam stelde hem, sedert 1581, door geldelijke ondersteuning in staat ook buitenlandsche Hoogescholen te bezoeken, onder voorwaarde echter, dat hij geen beroep zou aannemen dan na goedkeuring van Amsterdams Burgemeesteren.

Aldus geholpen hoort hij te Genève Beza en vertrekt vandaar naar Bazel, waar hij door zijn voorlezingen over den brief aan de Romeinen grooten roem, en zelfs de doctorale waardigheid verwerft. Daarna vertoeft hij weer van 1583—86 te Genève en maakt vervolgens een reis door Italie, waardoor hij het geluk heeft te Padua de lessen in de logika van Zarabella bij te wonen. In 1587 keert hij naar zijn vaderland terug, wordt in het volgend jaar tot predikant te Amsterdam benoemd en treedt kort daarna in den echt met Elisabet Reaal, de dochter van een der aanzienlijkste Hollandsche familiën.

Zijn bekwaamheid en redenaarstalent trekken weldra zoozeer de aandacht, dat hij wordt aangezocht Coornhert en zijn aanhangers te weerleggen, waaraan hij echter geen gevolg geeft, omdat hij hoe langer hoe duidelijker gevoelt, dat de leer van Kalvijn en Beza de zijne niet kan wezen. Bracht deze weigering zijn rechtzinnigheid reeds in verdenking, eenige predikatiën over Romeinen VII toonden zonneklaar wie hij was. Hij wordt van

Pelagianisme beschuldigd; sommige leden van den kerkeraad, vooral zijn collega Petrus Plancius, vallen hem openlijk aan, en eerst door tusschenkomst van het stedelijk bestuur wordt de vrede tijdelijk hersteld.

Dit alles belette echter kuratoren der Leidsche Hoogeschool niet op Arminius het oog te slaan voor den Hoogleeraarszetel, vakant geworden door het overlijden van Franciscus Junius, en in weerwil der tegenwerking van den Leidschen Professor Franciscus Gomarus en der Amsterdamsche Regeering, aanvaardt Arminius den 10 Juli 1603 de Professorale waardigheid.

Het duurt niet lang of het twistvuur, dat Arminius en Gomarus verdeelt, vlamt hevig. Den 7en Februari 1604 liet de eerste, overeenkomstig de lijst zijner werkzaamheden, de studenten redetwisten over de leer der voorbeschikking, waardoor zijn ambtgenoot zich gedrongen voelde eenigen tijd later stellingen van juist tegenovergestelden inhoud te doen verdedigen.

De denkbeelden van Arminius waren in 't kort de volgende: God wil dat alle zondaren, zoo zij berouw hebben en in Christus gelooven, behouden worden. In zooverre slechts mag er van »voorbeschikking" sprake zijn, dat God het geloof des eenen en het ongeloof des anderen *voorziet*. Alles goeds in den mensch wordt gewerkt door Gods genade, doch deze kan weerstaan worden; terwijl aan den anderen kant hij, die door het geloof met Christus is vereenigd, de kracht heeft om over verzoeking en zonde te zegepralen.

Gomarus daarentegen was het bekende gevoelen van Kalvijn toegedaan.

Er volgt een hevige strijd. Arminius verwijt Gomarus dat hij God tot de oorzaak der zonde maakt en de laatste werpt den eerste naar het hoofd, dat hij den menschen hoogmoed leert. Van de leerstoelen wordt de verdeeldheid dra naar de kansels overgebracht, en weerzijds beschuldigen de predikanten elkander de formulieren van eenigheid te miskennen en te veronachtzamen.

De Staten trokken zich nu den twist aan en wilden dat een Synode een onderzoek zou instellen en de belijdenisschriften zou herzien. Die Synode kwam echter niet bijeen, daar men be-

weerde, dat de Staten met een herziening der konfessie niets te maken hadden. Zoo voegde zich bij de eene strijdvrage een tweede, n.l. deze: »Zal de Kerk aan den Staat of zal de Staat aan de Kerk onderworpen zijn?»

Intusschen wordt de verdeeldheid steeds grooter. Men belet den studenten Arminius te hooren; men geeft allerlei geschriften uit op zijn naam om het volk tegen hem op te zetten. De herhaalde pogingen, door de Staten van Holland aangewend, om de Hoogleeraren door broederlijke samenspreking te verzoenen, blijven zonder vrucht, en zelfs toen Arminius den 19^{en} Oktober 1609 overlijdt, dooft met hem de strijd niet uit maar woedt in nieuwe hevigheid voort. De Vrijzinnigen worden door de Rechtzinnigen nergens geduld en overal vervolgd. De politiek mengt zich hoe langer hoe meer in den tweestrijd, en Maurits, wien de machtige Oldenbarnevelt en de veelvermogende Staten een doorn in het oog zijn, steunt uit slecht begrepen eigenbelang de rechtzinnige partij, welke zij tegenwerken. Naarmate hier of daar de eene of de andere richting op het kussen zit, worden de voorstanders van Gomarus of van Arminius vervolgd, maar de waarheid eischt te vermelden, dat de Gomaristen, hetzij zij meerderheid of minderheid waren, steeds het vuur der verdeeldheid aanbliezen en veel heftiger waren dan hunne tegenstanders, dien zij voor Papisten, David-Joristen, Pelagianen en dergelijken scholden. Opdat men mocht weten wat zij eigenlijk geloofden en men hun niets zou toeschrijven, wat zij niet beleden, leverden de Arminianen in de maand Januari van 1610 bij de Staten van Holland een door Uytenbogaert gestelde Remonstratie in, waarin zij hunne overtuiging blootlegden, in vijf punten saamgevat, op grond waarvan de Staten besloten dat niemand om het belijden hiervan zou mogen vervolgd worden. Wjl dit den orthodoxen niet beviel, stelde Petrus Plancius een Contra-Remonstrantie op, welke hij een jaar later indiende bij de »Haagsche Konferentie'', een vergadering van predikanten van beiderlei richting, die op last der Staten was bijeengekomen om zich over de vijf punten te verstaan.

Doch wat men deed of niet deed, welke konferentieën men

hield, welke resolutiën men afkondigde, niets baatte: men bleef twisten, zelfs nadat de Staten den 23^{en} Januari 1614 het »Tolerantie-edikt» uitvaardigden, waarbij verdraagzaamheid bevolen en het verkondigen der beide uitersten verboden werd. De kerkgebouwen bleven daveren van het krijgsgescheeuw. Het scheen dat praedestinatieleer en Christendom één waren, zoo overstroomd werd het land door twistschriften.

In een vergadering van September 1615 besloten de Contra-Remonstranten niet langer gemeenschap met de Remonstranten te houden. Te 's-Gravenhage namen zij, onder aanvoering van den veroordeelden predikant Rosaeus, de kloosterkerk gewelddadig in bezit, gesteund door Prins Maurits, die zich openlijk bij hen aansloot, waardoor de kamp in omvang toenam. Te Brielle, Oudewater, Haarlem, Amsterdam en elders hadden meer dan ergerlijke tooneelen plaats. Daar Maurits evenwel geen gewapende hulp, tot beteugeling der belhamels, verkoos te geven, machtigden de Staten van Holland, bij hun besluit »De Scherpe Resolutie», de stedelijke Regeeringen tot het in dienst nemen van gehuurde krijgslieden, zoogenaamde Waardgelders.

Intusschen was langzamerhand de partij der Contra-Remonstranten de talrijkste geworden: zij telde tot de haren den Prins met zijn aanhang en de overgroote massa uit den geringen stand; weldra zou zij haar lang gewenschte doel bereiken. Verzekerd van hare meerderheid, juichte zij het besluit toe der Staten-Generaal tot het houden eener nationale Synode te Dordrecht, die den 13 November 1618 werd geopend en samengesteld was uit vijf Hoogleeraren, achtendertig predikanten, eenentwintig ouderlingen en achtentwintig buitenlandsche godgeleerden. De geleerde, maar hoogst onverdraagzame Johannes Bogerman, predikant te Leeuwarden, was voorzitter. Men had voor geen middelen teruggedeinsd om slechts volbloedrechtzinnige leden in de vergadering zitting te doen nemen, en zoo was het dus vooruit te berekenen welk lot den Remonstranten was beschoren. Dertien hunner werden gedaagd om ter vergadering te verschijnen en hunne gevoelens over de vijf artikelen, over belijdenis en katechismus bloot te leggen. Wel

protesteerden zij tegen het onredelijke hiervan dat hun tegenstanders hun rechters waren, maar dit baatte niet; erger nog: het recht van vrije verdediging zelfs werd hun ontnomen, en toen zij met nadruk en volkomen in hun recht, hiertegen opkwamen, werd er kortaf besloten hen uit hunne geschriften te oordeelen. De vergadering verwierp alzoo hunne gevoelens en handhaafde de tegenovergestelde leer, hoewel niet in haar streng Calvinistische opvatting. De voor de Synode gedaagden werden verbannen, behalve een, die de »Akte van Stilstand" onderteekende, waarbij men zich verbond van elke kerkelijke bediening afstand te doen en zich van elke verkondiging zijner gevoelens te onthouden. Aan de Provinciale Synoden werd bevolen niemand op den kansel te dulden, die de Synodale besluiten niet wilde onderteekenen en nakomen, — tengevolge waarvan ongeveer tweehonderd predikanten afgezet werden en tachtig het land verlieten.

Den 29^{en} Mei 1619 werd de Synode gesloten. —

Deze vergadering is door sommigen hemelhoog verheven, door anderen tot in de diepste diepte verworpen. Naar onze meening ligt de waarheid hier in het midden, en overdrijven beide partijen. De Synode heeft den vrede in land en Kerk hersteld. Zij heeft de beide uiterste gevoelens veroordeeld en den bijbel boven de konfessie geplaatst. Dit alles ongetwijfeld was goed, en dit zullen wij te dieper gevoelen, als wij bedenken, dat zij het vóór bijna driehonderd jaar deed. Doch dit neemt niet weg, dat haar methode, haar gestrengheid, haar uitwerpen van andersdenkenden onchristelijk en onprotestantsch was. We verbazen ons hierover echter niet, wanneer wij zien dat zelfs vele zonen der negentiende eeuw nog geen hooger standpunt hebben ingenomen! De menschen leeren langzaam. —

Intusschen waren er nog vele Remonstranten achtergebleven, vooral te Rotterdam, Gouda, Utrecht en Hoorn. Zij hielden bijeenkomsten, welke dikwijls door met levensgevaar teruggekeerde predikanten werden geleid. Dra evenwel werd de Regeering toegeeflijker, en reeds in 1622 zag zij oogluikend toe dat de Remonstranten te Hoorn openlijke bijeenkomsten hielden. Eerst echter bij

het optreden van Frederik Hendrik als Stadhouder in 1625 kregen zij volkomen vrijheid. Vele gebannen predikanten betraden den kansel weder in hun oude gemeenten. In 1630 richtten zij te Amsterdam hun eerste eigen kerkgebouw op. Vier jaren later stichtten zij tezelfder plaatse een Seminarie tot opleiding hunner predikanten, dat echter vóór een paar jaar naar Leiden is overgeplaatst. —

De Remonstrantsche Broederschap, aldus ontstaan, is vrij van de fouten van Roomschen, Hervormden en Lutherschen, die over de gewetens der menschen heerschappij willen voeren: ieder gunt zij vrijheid; zij is echt protestantsch. Zij is een waardig draagster van den geest van den zachtmoedigen Arminius, die de waarheid liefhad, haar zocht en verkondigde, en die aan het eind zijns levens kon getuigen, dat hij had geleerd wat dienen kon tot bevordering der waarheid van de christelijke religie, van den waren godsdienst, van godzaligheid en vromen wandel en tot rust en vrede der Christenheid.

IGNATIUS DE LOYOLA.

In het jaar 1521 sloegen de Franschen het beleg voor de Spaansche stad Pampeluna, wier bevolking bijna onmiddellijk de poorten voor den vijand opende, ondanks het verzet van den kloeken bevelhebber, die met zijn trouw gebleven soldaten de wijk nam naar het kasteel om dit tot het uiterste te verdedigen. Al heel spoedig echter heeft het vijandelijk geschut bres in den muur geschoten, en wordt de bezetting door de overmacht bestormd. De bevelhebber strijdt met den moed der wanhoop aan de spits zijner dapperen; een steen verbrijzelt zijn linker-, een kogel doorboort zijn rechter-been, zoodat hij onmachtig ineenzinkt. Toen de soldaten hun aanvoerder zien vallen, worden zij moedeloos, waardoor de strijd ophield en de citadel in handen der Franschen viel.

Geen natie is gevoeliger voor de dapperheid van een tegen-

stander dan de Franschen; geen wonder dus dat zij den koenen verdediger der citadel met zorg verpleegden en hem vervolgens, zonder losgeld te eischen, in vrijheid naar het kasteel van Loyola terugzonden. Hier woonde zijn vader, Bertram de Loyola, van wiens elf kinderen, hij, Don Inigo Lopez de Recalde, de jongste zoon was, die thans negenentwintig jaar telde.

De genezing ging niet voorspoedig. Nadat het been aanvankelijk in beterschap was toegenomen, moest het ten gevolge van verkeerde zetting opnieuw gebroken worden, en toen de lijder vervolgens weder in zooverre hersteld was, dat hij zijn legerstede mocht verlaten, vertoonde zich onder de knie een beenachtig uitwas, terwijl bovendien het gebroken been een heel eind korter bleek te zijn dan het gezonde. De onverschrokken Don Inigo, die zich de dagen herinnert, toen hij, aan het hof van Ferdinand en Isabella, de om zijn schoonheid gevierde page was, kon het denkbeeld niet verdragen voortaan mismaakt te zijn: hij gelast zijn chirurg dat beentje onder de knie af te zagen, terwijl hij aan het kortere been een ijzeren machine laat maken om het zoo mogelijk tot zijn oorspronkelijke lengte terug te brengen. De kunst slaagt echter niet in haar pogen en Don Inigo blijft kreupel, terwijl het lijden bovendien diepe sporen op zijn gelaat gedrukt en zijn golvende lokken in een kalen schedel veranderd heeft.

Het spreekt van zelf dat hij nu voor den krijgsdienst niet meer geschikt is. Hij neemt daarop een kloek besluit. Kan de lauwerkroon van den held zich niet om zijn schedel vlechten, dan zal de stralenkrans van den heilige zijn slapen sieren. Vanwaar deze groote ommekeer? Gedurende zijn ziekte had hij, bij gebrek aan iets beters, »de Bloem der Heiligen" en andere geschriften van dien aard gelezen, met dit gevolg, dat hij zich voornam een pelgrimstocht naar Jerusalem te doen en een heilige te worden. Wat zijn bloedverwanten hiertegen ook mochten inbrengen, hij bleef bij zijn plan en dit te eerder, wijl zijn beminde Donna Isabella Rosella den kreupelen minnaar had verstooten.

Hij lijdt een leven van ontbering: vasten en bidden zijn zijne dagelijksche bezigheden. Ongereinigd en schier in lompen gehuld

gaat hij rond. Den 25^{en} Maart 1522 wijdt hij zich in de kerk der abdij van Montferrat geheel aan God en de Heilige Maagd en begeeft zich vervolgens naar Manresa, waar hij zijn lichaam steeds meer en meer martelt en kastijdt, altijd meenende dat hij nog niet genoeg doet: een geheel natuurlijke gedachte inderdaad bij iemand, die zijn zaligheid *verdienen* wil. De gevolgen bleven niet uit. Uitgeput en afgepijnd werd hij de prooi van allerlei visioenen, welke wij in zijn »Geestelijke oefeningen» beschreven vinden.

Op zekeren dag evenwel, toen hij krank in het hospitaal ligt, doet een geestelijke hem inzien dat zelfmarteling niet het éénig noodige is, en dat men beter en nuttiger kan doen door zich aan de prediking te wijden.

Dit woord valt in goede aarde. Ignatius matigt zijn geeselingen, kleedt zich, reinigt zich en vat het voornemen op zijn bekeeringsreis naar Jerusalem niet langer uit te stellen. Hij vertrekt en landt den 4^{en} September ter bestemder plaats aan. Van zijn bekeeringswerk echter komt niet veel, aangezien de Provinciaal der Franciskanen, tot wien hij zich wendde, hem onder het oog bracht, dat hij, onbekend als hij was zoowel met de taal als met den godsdienst der Turken, oningewijd ook in de christelijke godgeleerdheid, daartoe niet geschikt was. Hij raadt hem daarom naar Europa terug te keeren, waar Ignatius dan ook in Januari 1524 weder aan wal stapte. Wat nu te doen?.... Zal hij zijn plan opgeven? — Iets dergelijks is van den energieken Don Inigo niet te wachten. Hij gaat naar Barcelona en neemt daar als dricendertigjarig leerling plaats onder de kinderen, die de beginselen der Latijnsche taal leeren. Twee jaar later bezoekt hij de Universiteit van Alkala, waar hij zich echter minder met studeeren dan wel met prediken bezig houdt, hetgeen hem evenwel, dewijl hij de bevoegdheid daartoe mist, wordt verboden. Nu begeeft hij zich naar de Universiteit van Salamanka, waar hij dezelfde fout begaat en eindelijk naar Parijs, waar hij nu werkelijk studeerde en in 1533 tot Magister bevorderd werd. Hier ondergingen zijn plannen een groote wijziging, vooral toen hij

kennis kreeg van de Hervorming, die voor hem, den echten zoon der Moederkerk, een gruwel was. Hij neemt zich voor een Vereniging te stichten van geestelijke broeders »tot bekeering der menschheid en ter bestrijding der ketters." Hij ziet om naar geschikte mannen en dra hebben de scherpzinnige Petrus Faber, de geleerde Professor Xavier, de geslepen Jakob Laynez, benevens Alphonsus Salmeron, Nikolaas Alphonso en Simon Rodriguez zich bij hem aangesloten. Den 15^{en} Augustus 1534 verbinden zij zich, op den heuvel Montmartre bij Parijs, bij plechtigen eed, om hun leven te wijden aan God, aan de Heilige Maagd en aan Jesus. *Ad maiorem Dei gloriam!* »Tot meerdere heerlijkheid Gods!" riepen allen, nadat zij hadden gezworen.

Zoo werd de grond gelegd tot het ontstaan dier machtige orde, welke, onder den naam van Jesuiten-orde, voortbestaat tot op dezen dag en der wereld tal van onheilen heeft gebrouwen. —

Niet aanstonds evenwel kon men aan de volvoering der groote taak beginnen, wijl nog niet allen van het zevental hunne theologische studiën voltooid hadden, o. a. Ignatius zelf nog niet. Men besloot derhalve eerst over twee jaar de hand aan den arbeid te slaan. Hoewel Loyola, ook na verloop van dien tijd, nog niet klaar was, verscheen hij toch op den bepaalden tijd te Venetië, de aangewezen plaats van bijeenkomst, van waar men zich naar Palestina zou inschepen. Doch, wijl juist nu een oorlog tusschen Karel V, den Paus en de Venetiaansche Republiek aan den eenen kant, en de Turken ter anderzijde was uitgebarsten, werd de reis tijdelijk uitgesteld; zij bleven te Venetië en verpleegden er kranken. Dien gedwongen rusttijd wisten zij zich ten nutte te maken, om van Paus Paulus III de vergunning te erlangen, diegenen onder hen, die de priesterwijding nog niet hadden ontvangen, de ordening te doen toedienen.

Dit was de eerste der breede rij van gunsten, welke deze Heilige Vader den Jesuiten heeft bewezen.

Ignatius, aldus priester geworden, reisde met zijn volgelingen, wier aantal inmiddels tot dertien geklommen was, Italie predikend rond, waar zij met ontzetting bespeurden dat de hervormde ket-

terij ook zelfs hier was doorgedrongen. Die vreeselijke ontdekking deed hen besluiten van hun tocht naar het Heilige Land af te zien en zich geheel aan de ketterbestrijding te wijden.

De Paus keurde hun plan goed, doch verlangde op raad der Kardinalen, dat de stichters van het nieuwe gezelschap statuten zouden opstellen, opdat men goed weten mocht wat zij wilden. Hieraan werd gehoor gegeven. Met behulp aller medeleden kwam in 1539 de Konstitutie der Orde tot stand, waaraan de Paus terstond zijn goedkeuring schonk; doch eerst, na anderhalf jaar, bevestigde hij het gezelschap, onder den naam van *Societas Jesu*, »Gezelschap van Jesus», met de bul »*Regimini militantis ecclesiae*.»

Uit genoemde Konstitutie blijkt, dat de Societeit haar doel, n.l. de bekeering der heidenen, de bestrijding der ketters, en *hierdoor de alleenheerschappij van den Paus* tracht te bereiken door prediking, door het hooren van de biecht en vooral door het onderwijzen van ouden en jongen.

Aan hun hoofd staat een Generaal, welke titel ons aan Loyolas vroegere loopbaan herinnert, wien men volstreckte gehoorzaamheid verschuldigd is en die als despoot heerscht.

Behalve de drie gewone geloften van armoede, kuischheid en gehoorzaamheid aan zijn oversten, legt de Jesuit ook nog die van gehoorzaamheid aan den Paus af. *) Later werd de Konstitutie in menig opzicht uitgebreid. —

Nu de Societeit van Jesus aldus was bevestigd, moest het kiezen van een Generaal natuurlijk het eerste werk wezen, en het spreekt wel van zelf dat Loyola de aangewezen man was. Op Paaschdag van het jaar 1541 trad hij dan ook als zoodanig op, vestigt zich te Rome en zendt zijne medeleden naar verschillende deelen der wereld, om voor het doel en de uitbreiding van het gezelschap werkzaam te zijn. Zij volvoeren dien last met zeldzame toewijding en opoffering en werven alom zooveel nieuwe

*) Men houde vooral in het oog, dat de Jesuitenorde geen monnikenorde is: hare leden wonen niet bij elkander in een klooster, maar treden werkend in verschillende deelen der wereld op.

leden aan, dat men weldra overa, aan de Universiteiten, aan de hoven, in de gezinnen Jesuiten vindt.

De Paus slaat het jeugdig gezelschap met welgevallen gade en overlaadt het met weldaden. Hij schenkt hun kerkgebouwen; trekt de oorspronkelijke bepaling, dat de orde niet meer dan zestig leden mocht tellen, in; kent den Generaal en zijn opvolgers de macht toe om de wetten der Societeit te wijzigen, gelijk zij zelf maar goed vinden; bepaalt dat de Jesuiten het recht hebben om overal te prediken, de biecht te hooren enz., zonder zich aan de plaatselijke geestelijkheid te storen, ja hij stemt zelfs toe, dat de Generaal boven den Paus staat. Voorts behoefde geen ordelid tienden te betalen en bezat hij het recht dengenen, die zich bij het gezelschap aansloot, van elke straf, welke ook, vrij te spreken. Julius III, opvolger van Paulus III, plaatst de Jesuiten-colleges op éene lijn met de Universiteiten, door hun het *jus promovendi*, het recht tot promoveeren toe te kennen.

Geen wonder waarlijk dat velen zich haastten om Jesuit te worden! —

De leden der Orde zijn verdeeld in Novicen of Nieuwelingen, die eigenlijk nog niet tot de orde behooren maar daarvoor worden opgeleid; in Coadjutores, verdeeld in geestelijke en wereldlijke; en in Professi, d. i. dezulken, die al de vier geloften hebben afgelegd. Het getal dezer laatsten is verreweg het geringste. Zij vormen, om zoo te zeggen, den Senaat van het Gezelschap.

Aan het hoofd der Orde staat, zooals wij alreede zeiden, de Generaal. Naast hem staan vier Assistenten en een Admonitor, welke laatste op hem toeziet. Verder heeft men Provincialen, die aan het hoofd eener kleinere afdeeling of provincie staan, en eveneens vier Assistenten en een Admonitor als controleurs naast zich hebben. Dan volgen Superioren, die een Huis van Professi, en Rektoren, die een kollege besturen. Ieder is aan zijn meerdere de stipste gehoorzaamheid verschuldigd. Allen hebben den Generaal verslag te geven van wat er bij hen omgaat, en wel zoo, dat niet alleen de waardigheidsbekleeder zelf, maar ook zijn Admonitor, beter gezegd zijn spion, daartoe verplicht is.

Waarlijk een goed middel om allen bij hun plicht te houden. Niet vreemd dan ook, dat een orde, die door één wil wordt beheerscht, machtig werd! Naar waarheid zegt hiervan Dr. B. ter Haar: »Geen Orde heeft op den staatkundigen, maatschappelijken, zedelijken en godsdienstigen toestand van Europa zulk een verbazenden invloed geëfend als de Orde der Jesuiten. Onder alle standen, in alle betrekkingen des levens, in den biechtstoel en op den kansel, in de pleitzaal en op de tribune der volksvertegenwoordiging, in de binnenkamer en bidcel, in het salon en boudoir der vrouwen, op de school en in het kindervertrek, wisten zij dien invloed te doen gelden. Als wereldlijken en geestelijken, als geleerden en staatslieden, als onderwijzers en opvoeders der jeugd, als huiskapelaans der hoogaanzienlijken, als vleierende hovelingen en biechtvaders der koningen, als kooplieden en beoefenaars der stellige wetenschappen, als monniken en christen-zendingen onder de heidenen, zag men hen optreden en werkzaam zijn.»

Nadat Loyola ruim vijftien jaar aan het hoofd der orde gestaan en haar bloei aanschouwd had, stierf hij den 31^{en} Juli 1556, in den ouderdom van vijfenzestig jaar. Na zijn dood werd hij zalig en heilig verklaard.

Hoewel *wij* in Ignatius de Loyola geenszins een heilige zien, mogen wij toch ook niet instemmen met hen, die hem onredelijk verguizen. Ongetwijfeld had hij veel, wat op onze waardeering aanspraak heeft. Hij bezat een ijzeren wil, een nimmer verlamde energie, een machtige welsprekendheid, een gloeiende verbeelding, een onbluschbaren ijver. Hij was vroom, al haasten wij ons er bij te voegen, dat bijgeloof en dweperij hem ontsierden.

Het is waar, de inrichting der orde getuigt van overweldigende heerschzucht, doch vergeten wij hierbij niet dat Loyola officier was geweest, en bedenken wij, dat hij alleen de Konstitutie niet samenstelde.

De Jesuiten hebben ontzettend veel kwaads gebrouwen. Hun zodeleer is afschuwelijk en hun streven boos. Hun gedaanteverwisselingen zijn ontelbaar en hun werken duister. Waarom anders ook zouden schier alle landen hen hebben uitgeworpen? Waarom

zou zelfs de Paus hun zijde hebben verlaten, toen hij in 1773 hun orde ophief, die eerst in 1814 weer hersteld is? Men wachtte zich evenwel niet op rekening van den Stichter te schrijven wat meer bepaald aan de latere ordebroeders te wijten is!

BALTHASAR BEKKER.

Van den aanvang af bestond in de christelijke Kerk het geloof aan den duivel, d. w. z. aan het bestaan van een boozen God naast den goeden. De christenen namen dit geloof van de joden over, gelijk deze, op hunne beurt, het van de Persen hadden ontvangen. De booze god, zoo meende men, was de bewerker van al het natuurlijk en zedelijk kwaad, dat in de wereld werd gevonden. Nog is dit geloof of liever dit wangeloof niet geheel verdwenen, ofschoon het, bij eenig nadenken, een iegelijk duidelijk moet worden, dat er voor den duivel naast God geen plaats is.

Het is natuurlijk onze taak niet dit hier nader uiteen te zetten; — doch al is dit wangeloof nog niet gansch en al verdwenen, toch is het nu niet meer in dezelfde mate als vroerheen een bron van ellende. Hoort men in onze dagen in den eenen of anderen achterhoek nog van tooverij en hekserij spreken, dan lachen wij om de stompzinnigheid en onnoozelheid. Voorheen was het hiermee anders gesteld. Men geloofde toen dat Satan, wegens ongehoorzaamheid uit den Hemel verdreven, het op het verderf der menschen toeleigde en hunne zielen in zijn macht zocht te krijgen. Daaruit ontstond het geloof aan tovenaars en heksen, die geacht werden met den duivel een verbond te hebben gesloten, en deze meening heeft, helaas! aan millioenen menschen een ramp-

zalig einde berokkend. Men geloofde algemeen dat zij, die een dergelijk verbond hadden aangegaan, een bijzondere macht en kracht of een buitengewone gunst ontvingen in ruil voor hunne ziel, welke zij daarbij om zoo te zeggen aan den boozen god afstonden. Nu schijnt het wel vreemd dat de duivel meestal oude, suffe vrouwen tot zijn bondgenooten koos, een bewijs, zou men meenen, dat hij niet zeer kieskeurig was; vreemder echter nog klinkt het dat de gunsten, welke hij hun toestond, zoo bitter weinig beteekenden. Aan eenige gunstelingen schonk hij het vermogen om kwaad te doen, om stormen te verwekken, den oogst te vernielen en ziekten te veroorzaken. Aan anderen leerde hij de kunst om eieren te leggen, boter te karnen uit een sloot, melk te tappen uit een mes. Weer anderen gaf hij les in de rijkunst op een bezemstok, in het varen in een notendop, in het vliegen door de lucht. Door zijn hulp konden zij zich veranderen in een wolf, een bok of in eenig ander dier. Alles heel mooi en wel, maar ten slotte van weinig beteekenis.

Deze onbekookte, waanzinnige meeningen waren in de midden-eeuwen zoo algemeen, dat reeds in de 13e eeuw hekserij als een misdaad vervolgd werd, doch nooit hebben zij der wereld zooveel kwaads gebrouwen, als na het jaar 1484.

Den 5den December van dat jaar namelijk, vaardigde de elendige Paus Innocentius VIII een bul uit tegen diegenen in Duitschland, waarvan hij had gehoord, »dat zij, op aanhitsing van den vijand des menschelijken geslachts, zich niet ontzien, vele veroordeelenswaardige buitensporigheden en misdaden te begaan, met gevaar van hun eigene zielen, met belediging der Goddelijke Majesteit en tot ergernis en een gevaarlijk voorbeeld voor anderen.»

Dit kwaad wil hij uitroeien en benoemt daarom »zijne geliefde zonen Hendrik Institor en Jakob Sprenger» om hem daarin behulpzaam te zijn. Beide kettermeesters zullen de aan hekserij schuldigen voor hun rechterstoel dagen en hen aan lijf en goed, naar welgevallen, straffen. Zij hebben het recht »om in alle parochie-kerken het woord Gods aan de geloovige schare voor

te dragen en te prediken, zooveel en zoo dikwijls als het hun geraden zal voorkomen."

Wel verzetten wereldlijke en geestelijke Vorsten beiden zich tegen deze bul, daar de eersten hierin een streven erkenden naar vermeerdering der pauselijke macht, terwijl de laatsten zich, door de aan Institor en Sprenger verleende vrijheid, om waar zij verkozen te prediken, in hun rechten gekrenkt zagen; doch het baatte niets. Tooverij was ketterij en verdiende derhalve vernietigd te worden.

Om het volk in zijn geloof aan hekserij te versterken schreef genoemde Jakob Sprenger een berucht boek: *Malleus maleficarum*, »De heksenhamer." Daarin wordt gehandeld over den duivel, de tovenaars, de goddelijke toelating, en over de genezing der tooverij en het heksenproces. »De tooverij", zoo staat er, »is de ergste aller misdaden; de heksen zijn het uiterste van alle mogelijke boosheid. Tooverij is zonde tegen den H. Geest, ja zwaarder zonde dan die van Lucifer en Adam; derhalve verdienen de heksen de zwaarste straffen". Slechts drie soorten van menschen zijn tegen tovenaars veilig: overheidspersonen, waartoe natuurlijk de kettermeeesters zelf behoorden, geestelijken en heiligen.

Wat de rechtspleging aangaat, zoo kan op bloot gerucht een vervolging tegen iemand worden ingesteld. Ieder, zelfs een geexcommuniceerde, mocht als getuige optreden. Om de beklaagden tot bekennen te nopen, waren alle middelen geoorloofd, tot de pijnbank toe. Wie een heks verdedigde, was een heksenpatroon en dus mede strafbaar. Was de schuld bewezen dan volgde de doodstraf.

Dit boek, dat de oorzaak is geweest van een bron van rampen en onheilen, voedde natuurlijk het bijgeloof, en heeft duizenden God- en menschonteerende vonnissen doen vellen.

Had Innocentius het heksenproces in Duitschland ingevoerd, zijne opvolgers brachten het ook naar elders over, en waar het kwam, daar woedde de vervolging eerlang met ontzettende hevigheid, daar rezen heksen als paddestoelen uit den grond. In Frankrijk werden gansche dorpen uitgebrand; in Engeland werden

de heksen, bij tientallen tegelijk, vermoord; in Zweden ondergingen ten jare 1670 tweeënzeventig vrouwen en vijftien kinderen de doodstraf; in het Duitsch bisdom Würzburg werden in 1659 negenhonderd beschuldigten verbrand, onthoofd of geworgd; op Sicilië verteerden in anderhalve eeuw dertigduizend heksen op den brandstapel. Bisschop Johan van Trier woedde in 1515 zóo hevig tegen de heksen, dat er op twee plaatsen slechts twee vrouwen overbleven, en in het geheel werden er ongeveer negen millioen menschen wegens hekse- of tooverij vermoord. Wat ons land betreft, kunnen wij gelukkig getuigen dat de heksenprossen, hier eerst omstreeks 1520 ingevoerd, er weinig offers hebben getischt. Na het jaar 1597 zijn er waarschijnlijk op onzen bodem zelfs geen vonnissen meer aan heksen voltrokken en na 1610 geen beschuldigingen van tooverij meer door rechtbanken behandeld. Men make hieruit evenwel niet op, dat daarmee het geloof aan hekserij geheel uit onze landpalen was geweken. —

Ondanks het vrij algemeene geloof aan heksen, gingen er toch reeds van den aanvang stemmen op tegen deze krankzinnige beschuldigingen, en zelfs Erasmus zou er zich al tegen verzet hebben. Na hem traden velen, of met den geesel der satire, of met kalme redeneering tegen dezen waanzin in het strijdperk, en onder deze bekleedt Johannes Wier, geneesheer te Arnhem, later lijfarts van den Hertog van Kleef, een eerste plaats. In zijn hoofdwerk: »Over de kunstenarijen des duivels en over betooveringen en vergiftigingen», zegt hij wel aan het bestaan des duivels te gelooven, doch niet aan heksen en noemt het doden van zoogenaamde heksen een onmenschelike daad.

Zulk een stoute verklaring verwekte zooveel opschudding, dat hij deze vermetelheid zeker duur zou geboet hebben, als niet de machtige bescherming van den Hertog van Kleef hem gevrijwaard had voor vervolging.

Eerst na zijn dood werden verschillende pennen gescherpt, hetzij om hem te bestrijden, zooals die van den Jesuit Del Rio en van Koning Jacobus I van Engeland, hetzij om zijn meening te verdedigen, zooals de Engelschman Reynald Scott deed.

Al deze voor- en tegenschriften gaan wij echter met stilzwijgen voorbij om ons te bepalen bij het meesterwerk van den man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel is geplaatst, en die aan het bijgeloof den doodsteek heeft toegebracht door zijn boek: »De betoverde wereld, zijnde een grondig onderzoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, derzelver aart en vermogen, bewind en bedrijf: als ook 't geen de menschen door derzelver kracht en gemeenschap doen. In vier boeken.»

Slaan wij vooraf een blik op zijn levenshistorie!

Balthasar Bekker werd den 20^{en} Maart 1634 te Metzlavier in Friesland geboren en ontving van zijn vader, een Duitscher en predikant aldaar, zijn eerste onderwijs. In zijn jeugd reeds, wanneer hij zijn Deutsche bloedverwanten bezocht, bloedde zijn hart, zoo dikwijls hij daar van de wreede heksenprocessen hoorde.

Op den leeftijd van zestien jaar ging hij naar de Universiteit van Groningen, later naar die van Franeker, en werd den 10^{en} April 1655 »Kandidaat tot den heiligen dienst.» Gedurende een paar jaren was hij Rektor der Latijnsche school dezer stad, werd in 1657 predikant te Oosterlittens en negen jaar later, nadat hij tot Doctor in de godgeleerdheid was bevorderd, predikant te Franeker, waar hij openbare lessen in de theologie gaf. Het duurde echter niet lang of eenige Friesche predikanten, najverig op zijn geleerdheid en zijn roem, beschuldigden hem van onrechtzinnigheid, en niet ten onrechte, daar hij in menig opzicht verschildte met de godgeleerden van zijn tijd, die, in navolging van den Utrechtschen Hoogleraar Gijsbertus Voetius, van top tot teen Aristotelianen waren, terwijl Bekker tot Coccejus en Cartesius overhelde.

Nog heviger werden de beschuldigingen, toen Bekker een boekske uitgaf, getiteld: »De vaste spijs der volmaakten, een grondige en schriftmatige verklaring van de leer, die begrepen is in den Heidelbergischen Katechismus.» Men schold hem Remonstrant en Sociniaan; de Akademie van Franeker en het provinciaal kerkbestuur van Friesland veroordeelden zijn arbeid en

verboden op straf het koopen en verkoopen van zijn pennevrucht, terwijl zij den schrijver beletten langer docent der studeerende jongelingschap te zijn.

Andere godgeleerden daarentegen prezen zijn werk, en hierin vond de schrijver aanleiding een nieuwe uitgave te bewerken, waarin hij wijzigde wat aanstoot had gegeven.

Inmiddels verloor hij zijn echtgenoot Elsje Walkens en toen hij een tweede huwelijk had gesloten met Froukje Tullenius, weduwe van den sekretaris van Dokkum, N. Bloemendaal, werd hij van Franeker naar Loenen aan de Vecht beroepen, twee jaar later naar Weesp en vier jaren daarna naar Amsterdam.

Hier schreef hij zijn beroemd: »Onderzoek van de betekenis der kometen, bij gelegenheid van degenen, die in de jaren 1680, 1681 en 1682 geschenen hebben", en bestreed daarin de meening, dat genoemde sterren voorboden van naderende rampen zijn. Niet overal werd dit geschrift geprezen, maar toch mocht de schrijver verklaren, dat het veler oogen opende en veel bijval vond. Mede daardoor werd hij opgewekt om ook tegen het geloof aan tooverij, spokerij en heksery te velde te trekken. Het verdroot hem dat men algemeen aan de macht des Satans geloofde en dat deze, zelfs op de kansels, de bewerker van alle kwaad werd genoemd. Hij bekaampte deze meening op den predikstoel, maar vooral in zijn hoofdwerk, welks titel wij reeds noemden, dat eerst te Leeuwarden en later te Amsterdam werd uitgegeven in het jaar 1691.

In het eerste boek behandelt hij het geloof aan bovennatuurlijke wezens, zooals dit bij heidenen, mohammedanen, joden en christenen wordt gevonden en toont aan, dat er dienaangaande heidensche denkbeelden in de christelijke Kerk zijn binnengedrongen. In het tweede boek behandelt hij alle bijbelplaatsen, waarin van den duivel wordt gesproken. In spijt van de groote geleerdheid des schrijvers, moeten wij toch opmerken, dat zijne uitleggingen niet altijd logisch zijn, daar hij den tekst niet zelden op de zonderlingste wijze verwringt, om maar te kunnen aantoonen dat er van geen persoonlijken duivel sprake is. De stelling n.l., welke hij wil ver-

dedigen is de aan Cartesius ontleende: »dat een geest een *denkende* en een lichaam een *uitgebreide* zelfstandigheid is en dat geen geest op eenig stoffelijk lichaam kan werken." Soms verstaat hij, onder de in den bijbel genoemde goede geesten, goede menschen en denkt bij kwade geesten aan booze menschen of booze neigingen. Het gewoon geloof aangaande engelen en duivelen acht hij »een zeer grove en schadelijke dwaling, welke de gansche christenheid, met de joden en de mohammedanen, onder de vrees van den duivel hield." Het derde boek bestrijdt de meening, dat duivelen met menschen omgaan, terwijl het laatste tal van sprookjes, vertelsels en dergelijken behandelt, om aan te toonen dat zij aan bijgeloof, onverstand of bedrog hun bestaan danken.

Geen wonder dat zulk een boek in dien tijd groot opzien, ja zelfs diepe verontwaardiging wekte en door tal van geleerden bestreden werd. Zóo hevig is de aanval, dat Bekker in de »Artikelen der satisfactie" een soort van belijdenis aflegt. De klassis van Amsterdam schorst hem in 1691 voor tien weken, en in het volgend jaar ontzet de Synode van N. Holland hem van zijne bediening en is zoo zeer tegen hem ingenomen dat den proponenten, bij hun examen, gevraagd wordt wat zij aangaande de kettersche leer van Dr. Bekker denken. Toen Bekker van zijne bediening werd ontzet, had hij nog maar de helft van zijn werk voltooid, en liet zich niet terughouden om verder te werken, zoodat naast het eerste en tweede, ook weldra het derde en vierde boek verscheen. Inmiddels sloot hij zich bij de Waalsche gemeente aan en behield tot zijn einde, dank zij der Regeering van Amsterdam, het genot van zijn traktement.

Kort vóór zijn overlijden in 1698 schreef hij, ten bewijze zijner overeenstemming met de kerkleer: »De leer der gereformeerde Kerk in de vrije Nederlanden, begrepen in derzelver geloofsbelijdenissen." —

Balthasar Bekker was een zelfstandig man, die zijn geheele leven het woord zijns vaders: »Zie nooit met eens anders oogen!" in toepassing bracht en den moed had, om wat hij zag, ronduit kenbaar te maken. Hij legde den bijbel uit, gelijk hem zulks

goeddacht. Vandaar dat hij het noch met de kerkleer, noch met de Coccejanen, noch met de Cartesianen in alles eens was.

Zijne verdiensten in het bestrijden van bijgeloof en dwaling, en in het verspreiden van kennis en licht zijn ontzaggeijk groot. Immers, al is het hem niet gegeven geweest het duivelgeloof geheel te verbannen en den Satan, gelijk hij het uitdrukt, »in de hel te binden, opdat Koning Jesus des te vrijer mocht heerschen,» toch heeft hij der wereld getoond, dat de bijbel aangaande den duivel zich zelf weerspreekt, en dat dit boek geen leerboek der natuurwetenschap is.

Hij bezat een helder hoofd, een scherp verstand, een eerlijk en rond karakter, en, zoo iemand, dan is hij het slachtoffer geweest van den ruimen en opgeklaarden blik, waardoor hij zijn tijdgenooten een eeuw vóór was.

SPENER.

Onder de twisten, die in de zeventiende eeuw de Luthersche Kerk in Duitschland beroerden, neemt de Piëtistische strijd een eerste plaats in, ten gevolge van den schromelijken achteruitgang der Evangelische Kerk dier dagen. Het licht der Reformatie, zoo kort pas ontstoken, taande alreë. De Protestanten bewezen metterdaad, hoe ontzaggeijk moeilijk het is zich van de fouten des voorgeslachts vrij te houden, ook al heeft men in naam hun standpunt overwonnen. Gelijk er in de eerste christelijke Kerk veel insloop wat aan Joden- en Heidendom herinnerde, zoo drong de oude Roomsche zuurdeesem de jonge Protestantsche Kerk in. Had Luther aangedrongen op een godsdienstig *leven*, zijn zoogenaamde volgers in de zeventiende eeuw verhitten het hoofd en verkoelden het hart door hunne eindelooze verdeeldheid over de

leer. Had Luther den bijbel op den voorgrond geplaatst, de godgeleerden na hem gaven den voorrang aan de scholastiek, die, straks nog balling, nu weer koningin was geworden. Allerlei twistvragen waren aan de orde van den dag, terwijl de kansels daverden van het krijgsumroer met de leus: »Rechtzinnig of vrijzinnig?»

Het spreekt wel van zelf dat dit op het zedelijk-godsdienstig leven der gemeente een allernoodlottigsten invloed had.

Doch waar een Hervormer noodig is, daar staat hij ook op: Philip Jakob Spener zou hier de Reformator zijn, wiens leven wij in korte trekken zullen vermelden.

Ten jare 1635 te Rappolsweiler in den Opper-Elzas geboren, openbaarde hij reeds vroeg veel godvruchtigen zin en ontving te Straatsburg, waar de voortreffelijke Schmidt en Danhauer hem den rijken inhoud des bijbels leerden kennen, zijn wetenschappelijke opleiding.

Op achttienjarigen leeftijd was hij reeds Magister en werd in 1663 als predikant te Straatsburg, drie jaren later als zoodanig naar Frankfort aan den Main beroepen.

Hier vooral wordt zijn heilzame invloed merkbaar. Hij wil de Luthersche Kerk, waaraan hij innig gehecht is, hervormen. Predikanten en gemeentenaren wenscht hij van de scholastiek naar den bijbel, van de dorre leer naar het rijke leven terug te voeren. Al acht hij zich zelf tot Hervormer onbekwaam, toch kan hij zijn verlangen uitspreken en doet dit in zijn *Pia desideria*, »Vrome wenschen», die in 1678 het licht zien. Hij wenscht het algemeen priesterdom der gemeenteleden erkend te zien, daar in het Christendom een ieder Priester is. Reeds ten vorige jare schreef hij in *Das geistliche Priesterthum*: »De Predikanten moeten vroom zijn. Wie zelf bekeerd is, kan anderen het best ter bekeering leiden. Het moet uit zijn met al die haarkloverijen, en het Christendom moet weer de godsdienst des harten worden.»

Al voelt hij zich ook onbekwaam zijn wenschen en zijn leer te verwezenlijken, toch wil hij doen wat hij kan. Door zijn nauwgezet godsdienstig leven is hij allen ten voorbeeld; door zijn

praktische prediking zoekt hij zijn hoorders, niet tot gevatheid en twistvaardigheid, maar tot vroomheid en deugd te leiden. Zijn leerreden zijn niet filosofisch maar bijbelsch. Hij deed echter meer dan prediken en schrijven: hij handelde ook. Door al dat twisten en haarkloven over nevenzaken hadden de godgeleerden het onderwijs der jeugd geheel verwaarloosd. Spener trekt het zich aan. Hij opent samenkomsten, *collegia pietatis*, voor meer gevorderden, eerst ten zijnen huize, later, door de talrijke deelneming daartoe genoodzaakt, in de kerk. Hier leert en verklaart men den bijbel, wekt elkander op tot een godsdienstigen wandel en tot ware naastenliefde.

Die ijver van den eenvoudigen, gemoedelijken Spener was een doorn in het oog der letterknechtige godgeleerden, die hem beschuldigden de jongelieden naar zijn Collegia te lokken en het kerkbezoek te veronachtzamen, meer waarde te hechten aan een braven levenswandel dan aan rechtzinnigheid in de leer en zijn hoorders zodoende onkerksch te maken. Iets was er waar in deze beschuldiging, want vele jongelieden zijner Collegia kwamen niet meer ter kerke, ofschoon *tegen* den uitdrukkelijken zin van hunnen onderwijzer.

In 1686 werd Spener als Hofprediker naar Dresden beroepen, waardoor hij velen, die dit aanzienlijk ambt voor zich zelf hadden begeerd, tot vijanden maakte. Dit belette hem evenwel niet ook hier zijn vorige wijze van arbeiden te volgen. In zijn herderlijken ijver spaarde hij niemand, zelfs niet den Keurvorst Johan George III, dien hij op gepaste wijze zijne verkeerdheden onder het oog bracht. Hierdoor viel hij bij dezen in ongenade, waarom hij in 1691 gaarne de benoeming tot Proost te Berlijn aannam.

Zijn blik had zich intusschen ook naar elders gewend. Te Leipzig begonnen drie jonge geleerde, waaronder de bekende Aug. Herm. Francke, met het organiseren van *collegia philobiblica*, »Bijeenkomsten, waar men den bijbel praktisch en in de volkstaal zocht te verklaren.» De theologische Faculteit echter kwam tegen deze Collegia op, welker leden zij van Piëtismus, overdreven vroomheid, beschuldigde, en verbood in 1690 hunne bijeenkomst.

Spener, die met hart en ziel het streven dezer jonge geleerden toegedaan was, vond daarin een krachtigen steun in Frederik III van Brandenburg, die in 1694 te Halle een nieuwe Universiteit stichtte, en Speners geestverwanten er tot Hoogleeraren aanstelde. Hier zouden de jongelingen tot vroomheid en bijbelkennis opgevoed worden, ondanks het verzet der Wittenbergsche scholastieken, waarvan Hase zegt: »Nog eenmaal verdedigde het door ouderdom uitgeputte Wittenberg zijn Lutherdom. Bijna eenstemmig verhief zich de schoolsche theologie tegen het Piëtisme, als tegen een nieuwe sekte, naar de wijze dier tijden niet de zaak zelve aangrijpend en bestrijdend, maar in kleinzielige twisten tal van dwalingen in haar berispende." Spener, de ziel der Hallische Hoogeschool, wordt aangevallen door zijn hoofdtegenstanders Johannes Benedictus Carpzovius en Valentijn Ernst Löscher van Dresden, die hem beschuldigen tweehonderd vierenzestig ketterijen geleerd te hebben, maar de brave man bleef tot zijn einde in denzelfden geest werkzaam en stierf op hoogen ouderdom in 1705. —

Spener was een vroom man. Hij heeft de Evangelische Kerk der zeventiende eeuw uit hare onvruchtbare bespiegelingen wakker geschud en getracht haar met heiligen geest te bezielen.

Wijl zijn werk goed was, stierf het dan ook niet met zijn dood. Het Piëtisme verbreidde zich heinde en verre, en de twisten tusschen zijne aanhangers en de orthodoxe Kerk duurden voort. Die aanhangers zijn den Meester niet altijd getrouw gebleven. Zij kenden zijne bezonnenheid, en overdreven nochtans zijne meeningen. Waar hij zeide, dat het werk van een bekeerden predikant vruchtbaarder was dan dat van een onbekeerden, leerden zij dat de arbeid van laatstgenoemde alle beteekenis miste. Hoopte hij op een toekomst, waarin Joden, Heidenen en Roomsche Katholieken, tot inzicht hunner dwalingen gekomen, zich bij de Protestanten zouden aansluiten, om samen met hen de »Eéne Christelijke Kerk" te vormen, zijn volgers dweepten met het »Duizendjarig Rijk." Had hij ernstig geleefd, en allerlei, door de Kerk als *onverschillig* beschouwde, zaken zondig genoemd,

zooals het bezoeken van den schouwburg, dansen, kaartspelen en dergelijken, later overdreef men nog erger, door zelfs lachen, rooken en wandelen boos te noemen. Had hij bijbelsch gepredikt en in zijn leerredenen tal van bijbelplaatsen, hoewel niet altijd gepast en juist aangehaald, ook in dezen overtroffen zijne volgelingen hem.

Op al deze punten werden zij dan ook door de orthodoxe Kerk bestreden.

Ten slotte vervielen zij tot volslagen dweperij, van goddelijke ingeving droomende, en uit de hoogte nederziende op de »diep ongelukkige" Luthersche Kerk.

Deze groote verdiensten intusschen heeft Spencers arbeid gehad, dat hij tegenover de *leer* op het *leven*, tegenover het *hoofd* op het *hart*, tegenover de *scholastiek* op den *bijbel* heeft gewezen.

SCHLEIERMACHER.

Het laatst der achttiende eeuw is niet ten onrechte een periode van gisting genoemd. Lessing, Kant e. a. drongen met kracht aan op vernieuwing van wetenschap en kunst, op vrijheid en zelfstandigheid, en hun woord vond ingang: er ontstond een revolutionaire beweging, die zich even sterk verzette tegen het dogma der Kerk, als tegen het staatkundig absolutisme, tegen de kunstmatige beschaving als tegen de traditioneele zedelijkheid, tegen de heerschappij van het nuchter verstand zoo goed als tegen de stijve mode. Gevoel en verbeelding deden hun rechten gelden.

Deze beweging, waaruit de in menig opzicht gezegende Fransche revolutie geboren werd, was mede de moeder dier Duitsche letterkunde, welke met de namen van Schiller en Goethe prijkt, en het leven gaf aan de dusgenaamde *Romantiek*, dat is aan die

richting in de litteratuur dier dagen, welke op elk gebied van het menschelijk denken strijd voerde tegen het bestaande, vooral tegen de heerschappij van het nuchter verstand, doch die in jeugdigen overmoed de perken vaak te buiten ging.

De achttiende eeuw was niet godsdienstig: het verstand zat als heerscher op den troon, en wat men godsdienst noemde, waren eenige afgetrokken begrippen op het gebied van geloof en moraal. Het lag dus voor de hand dat de met kracht ontwaakte geest van die dagen de zwakke indrukken der jeugd vergat en allen godsdienst verwierp.

Te midden van dien aanwassenden storm verscheen eensklaps een genie, een man van zijn eeuw, op wien alle machten van dien veel bewogen tijd hadden gewerkt, die de gansche ontwikkeling der worstelingsperiode mee doorleefd had en zich thans aangordde om in deze tot nieuw leven ontwakende wereld ook aan den godsdienst een plaats te verzekeren. Hij deed der menschheid beseffen, dat de godsdienst, onafhankelijk van meeningen en begrippen, een eigen onaantastbaar terrein bezit, dat recht heeft erkend te worden als een bijzondere vrucht van den verheven geest, die in ons sluimert, die de kern is van ons bestaan en het bewijs van onzen goddelijken oorsprong. Hij gevoelde, welke strijd tegen Christendom en Kerk zou aangebonden worden en met het oog daarop arbeidde hij, en gelukkig niet te vergeefs. Zijn geest werkt en werkt nog. Naar alle richtingen bracht hij opwekking en leven; op dien geest wijzen nog voorstanders van het oude, zoowel als vrienden van den vooruitgang.

Deze uitstekende man was Frederik Daniel Ernst Schleiermacher.

Den 21^{en} November 1768 te Breslau geboren, ontving hij zijn eerste opvoeding van zijn vrome en gestrengte moeder, daar zijn vader, als hervormd veldprediker, gewoonlijk van huis was. Als vijfjarige knaap bezocht hij de Frederiks-school, doch vertrok reeds na twee jaar met zijn ouders naar Plesz, in Opper-Silezië, waar hij tot zijn veertiende jaar onderwijs ontving. Zoowel door zijn ijver als zijn zeldzame ontwikkeling

munte hij steeds ver boven zijn medeleerlingen uit, waardoor hij onwillekeurig met zich zelf ingenomen en tot hoogmoed verleid werd, welke neiging zijn verstandige moeder echter tijdig wist te onderdrukken. Als een bewijs hoe gescherpt zijn jeugdig brein was, verhaalt hij zelf dienaangaande op lateren leeftijd, dat hij, ofschoon pas twaalf jaren, zich niet kon verzoenen met de leer van eeuwige straf en eeuwige belooning en evenmin met die van Christus' plaatsbekleedend lijden.

Zijn vader, die, ofschoon predikant, naar zijn eigen getuigenis, vroeger »een echt ongeloovige" was, had zich om van zijn twijfel bevrijd te worden, in de armen der Broedergemeente geworpen, waartoe zijn echtgenoot waarschijnlijk het hare bijdroeg. Opdat nu ook de zoon godsdienstig mocht worden, werd hij naar de school der Hernhutters te Niesky gezonden, waar hij zich, hoewel het altyddurend spreken over der menschen boosheid en over bovennatuurlijke genadewerking hem zeer stuitte, spoedig leerde schikken, zóo zelfs, dat hij den godsdienstigen spreektrant zijner omgeving spoedig overnam. Hier sloot hij de eerste vriendschapsbanden met Albertini, den lateren Bisschop der Broeder-gemeente, met wien hij naar het Seminarium te Barby werd bevorderd om tot predikanten te worden opgeleid. Aldaar vormen zij weldra het middenpunt van een vriendenkring, voor welken kennis het hoogste genot is. Zij bestudeeren niet alleen ijverig die boeken, welke hun worden aangewezen, maar doorsnuffelen ook die, welke op de Kweekschool contrebande zijn. Aldus vernemen zij de nieuwste resultaten der philosophische en dogmatische onderzoekingen, waardoor vooral de ontvlabbare denkbeelden van den jongen Schleiermacher groote wijziging ondergingen. In tal van brieven klaagt hij zijn vader den nood. »Ach, beste vader", zoo schrijft hij, »als gij het daarvoor houdt, dat zonder uw geloof niets, althans niet de zaligheid aan gene, de rust aan deze zijde des grafs te erlangen is, en dat gelooft gij immers? o bid dan God, dat hij mij geloof schenke, want het is voor mij verloren." —

»Ik kan niet gelooven", zoo heet het elders, »dat Hij, die

zich zelf slechts Zoon des Menschen noemde, de ware en eenige God was. Ik kan niet gelooven, dat zijn dood een plaatsbekledende verzoening was, immers Hij zelf heeft het nooit gezegd, en ik kan ook niet aannemen dat zij is noodig geweest, want God, die de menschen niet tot volmaaktheid, maar alleen tot streven daarnaar heeft geschapen, kan hen onmogelijk eeuwig straffen, dewijl zij niet volmaakt zijn geworden."

En daarbij vraagt hij tevens verlof het Seminarie, waar de studie zeer eenzijdig is en men niets mag weten van de nieuwste kritische en dogmatische resultaten, te mogen verlaten om zich elders verder te bekwamen.

Hoewel de vader aanvankelijk zijn zoon ernstig vermaant over zijn aardschgezindheid en hem aanraadt terug te keeren tot dien God »die, als mensch, voor hem aan het kruis heeft gebloed,» geeft hij ten slotte gehoor en zendt den jongeling naar de Hoogeschool te Halle.

Merkwaardig mag het heeten, dat de ideën des vaders zelven sedert veel vrijzinniger werden, zoo zelfs, dat hij zijn zoon werken van Kant e. a. toezendt, en hem aanraadt geen partij te kiezen, doch de waarheid te omhelzen, waar hij haar vindt. Zoo kwam de twijfel des zoons den vader ten goede! —

In de lente van 1787 vinden wij den student te Halle, ten huize van zijn oom, den Hoogleraar Stubenrauch. Nu, gelijk vroeger, leeft hij voor de studie: Semlers kritiek trekt hem aan en uit Kants geschriften leert hij de beteekenis der moraal van den godsdienst kennen. Zijn er niet vele, zoogenaamd geloovigen, die veel slechter zijn dan vele ongeloovigen?....

Na twee jaar gaat hij met zijn oom, die tot predikant te Drossen is beroepen, derwaarts en, na het afleggen van zijn laatste examen in 1790, wordt hij huisonderwijzer bij Graaf Dohna te Schlobitten. Hier leert hij het huiselijk- en het familieleven kennen als de eigenlijke kweekplaats van den godsdienst en spreekt in vervoering over het heil, dat hij hier smaakt. Die geestdrift kan ons zeker niet bevreemden in een man, zoo rijk aan diep en innig gevoel, dat hij niet ten onrechte »de virtuooos van het

gevoel" is genoemd. Hierop wijzen niet slechts zijn gansche theologie, maar ook zijn liefde voor de vrouwen, die zoo in het oog loopend was, dat hij meer vriendinnen dan vrienden had, ja dat het hem smarten kon, zelf geen vrouw te zijn.

Door verschil over de opvoeding met de ouders zijner pupillen verlaat hij in Mei 1793 Graaf Dohna en wordt, na te Berlijn leeraar aan een gymnasium en te Landsberg hulpprediker te zijn geweest, in '96 predikant der kerk La Charité te Berlijn. Hier toeft hij zes jaren, die van zijn leven de rijkste vruchten afwierpen. Hier toch komt hij in aanraking met de middelen van beschaving, welke deze hofstad hem aanbiedt; hier leert hij de helden en heldinnen der *Romantiek* kennen: Jean Paul, Schelling, Novalis, Schlegel, Henriette Herz e.a.; hier sluit hij met laatstgenoemde, een geestrijke jodin, een innige vriendschap en vertaalt met Schlegel, den schrijver van *Lucinde*, de werken van Plato; hier ook schrijft hij zijn: *Redevoeringen over den godsdienst voor de beschaafden zijner verachters*. In dit werk wil hij den godsdienst de plaats aanwijzen, welke hem wettig toekomt en zijn tijdgenooten opwekken hem die te geven. Achtereenvolgens spreekt hij over het wezen van den godsdienst, over de Kerk, over de verschillende soorten van godsdienst en eindelijk over den godsdienst, als de macht, welke ons met de raadselen des levens verzoent.

Het standpunt, hetwelk de schrijver in dit werk inneemt, is Spinozistisch, pantheïstisch. »De natuur," zoo leert hij, »is het absolute. Het *Ik* is afhankelijk, door zijn betrekking tot het *Geheel* in zijn zelfbewustzijn bepaald. Een God, die, van de wereld gescheiden, boven haar verheven is, kent de auteur niet. In de wereld zijn eeuwige wetten, welke alles beheerschen. Van een ingrijpen Gods, van wonderen en gebedsverhooring mag geen sprake zijn. Godsdienst is dan ook niet: gelooven aan wonderen, dogmata aannemen of iets dergelijks: godsdienst is geen zaak van het verstand, maar van het hart. Zijn wortel ligt in 's menschen gemoed; zijn eigendommelijk gebied is het gevoel. Godsdienst is het bewustzijn, dat al het eindige *in* en *door* het on-

eindige bestaat. *Hij* is godsdienstig, die altijd van het deel naar het geheel, van het eindige naar het oneindige opklimt; die in het vele het éene ontdekt; die oog heeft voor de gedachte, voor de orde, voor den geest in de wereld. *Hij* is godsdienstig, die in het diepst zijner ziel Gods tegenwoordigheid gevoelt. Voor hem is zijn leven, zijn werk, zijn smart, zijn vreugd, alles heilig, omdat hij alles in aanraking brengt met God.

Dezen godsdienst nu kan ieder bezitten, onverschillig of hij zich heiden of christen noemt. Wie zoo doet, wie altijd oog heeft voor het oneindige, zoodat hij zich ten slotte daarmee één weet: hij is onsterfelijk: een andere onsterfelijkheid is er niet.

Door dat elk, die waarlijk godsdienstig is, zich aan anderen geeft en anderen wederkeerig op hem werken, ontstaat »*de godsdienstige gemeenschap, de Kerk.*» —

Dat dit boek groot opzien baarde, zal wel niet vermeld behoeven te worden. Zoo'n godsdienst toch was een heel andere dan die droge en dorre vorm, waaraan de achttiende eeuw dien naam schonk, en stemde waarlijk overeen met de menschelijke natuur. Maar bevreedenden zal het ook niemand, dat vele kleine geesten dezen reuzengeest, vele ongevoeligen dezen »virtuoos des gevoels» niet konden volgen, en zich van hem afwendden. —

Een paar jaar na de uitgaaf van genoemd werk, verschenen zijn *Monologen*. Ademen de *Redevoeringen* den geest van Spinoza, de *Monologen* herinneren aan Fichte. Hier is het *Ik* niet afhankelijk van het *Geheel*, maar bepaalt zich zelf. Het verdiept zich in zich zelf en gevoelt, te midden van al het wisselende en het veranderlijke, zijn onvergankelijkheid en zijn onveranderlijkheid. Het doel des auteurs is te weten op welk gebied hij zijn krachten moet beproeven.

Nog een paar jaar later, in 1805, zag zijn *Kerstfeestviering* het licht, waarin de verschillende, verpersoonlijkte opvattingen des Christendoms vreedzaam rondom den kerstboom geschaard zijn. —

In 1802 had Schleiermacher Berlijn verlaten en het predikambt aanvaard te Stolpe in Pommeren. De reden, waarom hij de hofstad verliet, was de volgende. Eleonore, de echtgenoot

van den predikant Grunow, leefde in onmin met haar man, die haar begreep noch waardeerde. Schleiermacher, oordeelende dat een dergelijke vereeniging, ook al noemde men haar huwelijk, onzedelijk was, ried een scheiding aan, en was ten dezen ongetwijfeld in zijn volle recht. Doch wat de zaak bedenkelijker en voor Schleiermacher minder zuiver maakt, is, dat hij Eleonore en zij hem beminde, zoodat zij zelfs hadden besloten zich na de scheiding met elkaar te verbinden. Opdat nu zijn tegenwoordigheid op haar besluit geen invloed zou uitoefenen, nam hij bovengenoemd beroep aan. Eleonore echter ging niet tot den beslissenden stap over, en zoo sprong dan ook van zelf haar huwelijk met Schleiermacher af.

Mogen anderen Schleiermacher in dezen kunnen verdedigen, ons komt het voor dat hij niet geheel is vrij te pleiten. —

Na twee jaar werd de Stolpsche predikant tot Hoogleeraar te Würzburg benoemd, doch tegelijkertijd bood de Pruisische Regeering, die hem ongaarne het land zag verlaten, hem een Professoraat te Halle aan, waaraan hij de voorkeur gaf.

Nauwelijks heeft hij deze betrekking aanvaard, of droevige staatkundige gebeurtenissen treden hem storend in den weg. Napoleons legerscharen rukken Halle binnen, de studenten worden verjaagd, de Akademie wordt gesloten en Schleiermacher zelf van geld en goed beroofd. Toch blijft hij op zijn post en weigert zelfs een hem aangeboden beroep naar Bremen. Eerst toen hij te Halle niets meer kan doen, gaat hij naar Berlijn, waar hij predikt en voorlezingen houdt.

Te merkwaardig is Schleiermachers oordeel over de Revolutie om het hier niet te laten volgen: »Openlijk beken ik, dat ik de Fransche omwenteling, in haar geheel, zeer ben toegedaan, doch dat de schandelijke handelingen met den Koning mij erg bedroeven. Maar meer nog ergeren mij de oordeelen der menschen over deze daad. Sommigen veroordeelen haar, alleen omdat zij een gezalfd hoofd gold, anderen berispen slechts het gebrek in het decorum. Toen ik hun voorhield, dat geen politiek ter wereld recht geeft tot een moord en dat het onverantwoordelijk is een mensch, wien

niets is bewezen, te verdoemen, luisterde men niet. Door dit opkomen tegen partijdigheid en eenzijdigheid en het verdedigen van het »Hoor ook de andere partij!» bederf ik het bij allen. Juist omdat ik geen partij kies, ben ik voor de democraten een verdediger van het despotisme en van den ouden slentergang, voor de heethoofden een politiker, die den mantel draait naar den wind en niet rond voor zijn gevoelen uitkomt, voor de royalisten een Jakobijn en voor de verstandigen en lichtzinnigen iemand, wiens tong te lang is. Zoo is het mij in de theologie ook allang gegaan. Ik weet dat ik in één kwartier door den een voor een humaan christen, door den ander minstens voor een naturalist, door een derde voor een streng-dogmatisch orthodoxe, door een vierde voor een kritisch filosoof ben gehouden.” —

Te Berlijn trad Schleiermacher ten jare 1809 in het huwelijk met de twintigjarige weduwe van den predikant Ehrenfried von Willich, Henriette von Mühlenfels, met wie hij tot zijn dood hoogst gelukkig was verbonden.

Intusschen was hij tot Professor te Berlijn benoemd en arbeidde er onvermoeid als hoogleeraar, als prediker, als schrijver. Met alle gewichtige vragen des tijds liet hij zich in. Hij ijverde voor de vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden en voor de losmaking der Kerk van den Staat. Hij bestreed den dwang der belijdenis en zag het opkomend konfessionalisme met schrik tegemoet. Toch heeft hij zelf mede der orthodoxie den weg gebaad door zijn in 1821 en '22 verschenen dogmatiek, onder den titel: *Het christelijk geloof, naar de grondbeginselen der Evang. Kerk, in zijn samenhang beschouwd.*

Onder geloofsleer verstaat hij een samenhangende beschrijving der godsdienstige gemoedstoestanden. Het verstand tracht zich hier rekenschap te geven van den inhoud des gevoels. Laat men den bijbel en de konfessie maar aanvallen, dit schaadt den godsdienst niet.

Wil men het eigenaardig karakter des Christendoms kennen, dan ga men tot Christus terug. Van hem gaat de verlossing uit; Hij zelf moet dus geen verlossing noodig hebben gehad, en zon-

deloos zijn geweest, daar zijn godsbewustzijn immer ongedeerd was. Bij alle anderen is dit bewustzijn verduisterd, daarom zijn zij tot het goede ongeschikt.

Natuurlijk trok die Christus ontvankelijke zielen aan. Zij teekenden zijn beeld in de evangeliën, waardoor het in de Kerk — d. i. de gemeenschap der geloovigen — bleef voortleven. Alleen wie zich hierbij aansluit, ondervindt Christus' gemeenschap. Deze werkzaamheid van Christus' beeld in de Kerk is de Heilige Geest. —

Wie den inhoud dezer *Geloofsleer* met die der vermelde *Redevoeringen* vergelijkt, bespeurt grooten achteruitgang van denkbeelden en lijnrechten strijd. In laatstgenoemd werk toch heet het dat ieder met het goddelijke in aanraking komt, in eerstgemeld dat allen verdorven zijn. Hier worden bijbel en belijdenissen als ondergeschikt beschouwd, daar is Christus' beeld nergens te vinden dan juist in den bijbel. Hier zijn wonderen onmogelijk, daar hebben wij een zondeloze, wien met uitsluiting van alle anderen het klare godsbewustzijn is toebedeeld.

Zoo zouden wij nog meer kunnen opsommen, doch genoeg om te doen begrijpen, dat dit boek zeldzamen opgang maakte. Door alle partijen werd het besproken maar niet altijd met gematigdheid. De orthodoxen scholden den schrijver een ondergraver van godsdienst en moraal. De andere partij met Baur aan het hoofd beschuldigde hem zelfs van opzettelijke bedriegerij: hij wil orthodox schijnen, ofschoon hij het niet is.

Om billijk te zijn, zouden wij zeggen: De auteur heeft zich door zijn gevoel parten laten spelen en te weinig geluisterd naar de stem van zijn verstand. Bovendien, en ook dit legt eenig gewicht in de schaal, de tijd der *Redevoeringen* was de stormachtige periode van revolutie en omkeering; die der *Geloofsleer* de tijd van restauratie en verslapping.

Toch is de *Geloofsleer* een koninklijke poging om verzoening te brengen tusschen gelooven en weten.

Juist het eigenaardige, het halfslachtige in Schleiermachers *Geloofsleer* verklaart ons, hoe zijn volgers zich in drie deelen

konden splitsen, een rechter-, een midden- en een linkerzijde vormende. Men vindt onder hen Krafft en Nitzich, Ullmann en Dorner, Hagenbach en Ewald. —

Eenige jaren vóór zijn dood troffen Schleiermacher bittere rampen, toen hij nl. in 1829 zijn eenig zoontje en in '31 zijn beminde zuster Charlotte verloor.

Ook zijn eigen levenszon neigde intusschen ten avond. Den 6^{en} Februari 1834 werd hij door een hevige longontsteking aangetast, die hem den 12^{en} derzelfde maand ten grave sleepte. —

Behalve de reeds door ons vermelde werken heeft Schleiermacher nog tal van andere, meest filosofische geschriften in het licht gegeven, als Diogenes van Apollonie, Anaximander en dergelijken, en ten slotte zijn *Filosofische ethiek*. —

Wie Schleiermachers leven aandachtig heeft gevolgd, moet tot de overtuiging gekomen zijn, dat hij een groot man was. Met hem vangt een nieuw tijdperk der godgeleerde wetenschap aan. Van hem ging naar alle kanten opwekking uit. In hem kwamen alle vroegere richtingen: orthodoxie, rationalisme, piëtisme, tot hun recht. Hij heeft bewezen, dat *de inhoud van het christelijk geloof het oorspronkelijke eigendom is van den menschelijken geest en niet iets van buiten aangebracht*. Hij heeft voor een ongeloovig geslacht de mogelijkheid der *verzoening van gelooven en weten* willen aanwijzen. Hij had van nature een kinderlijk geloovig gemoed: zijn geloof ontsprong in het hart. Daarbij had hij een besliste neiging tot bespiegeling en bekleedde even gelukkig een Professoraat in de theologie als in de filosofie, wíl zijn zedeleer in de nauwste betrekking stond tot zijn dogmatiek. Wijsbegeerte en geloof worden vaak beschouwd als elkaar vijandig tegenoverstaande, maar Schleiermacher wist beiden op het nauwst met elkaar te verbinden, zonder der vrijheid en diepte van de eene, noch den eenvoud des anderen te kort te doen. Hij voorzag met profetischen blik het gevaar, dat ongeloof met beschaving, godsdienst met barbaarschheid zou samengaan en zijn geheele streven was die samenkoppeling zoo mogelijk te verhinderen.

Het zou tot verschil van meening kunnen leiden om zijn per-

soonlijkheid naar waarde te omschrijven, daar hij zoowel »virtuoos des gevoels" als scherp dialektikus is, doch hierin zullen allen het wel eens zijn, dat hij een zelfstandig denker, een scherp kritiker, een overredend prediker, een vroom godgeleerde en een godsdienstig mensch was. —

FERDINAND CHRISTIAAN BAUR.

Eeuwen lang heeft er een sluier gehangen over den waren toestand van het Christendom in de eerste periode van zijn wording en uitbreiding.

Wel had men de traditie aangaande het apostolisch tijdvak; wel bezat men de N. Test. geschriften; wel kende men de getuigenissen der Kerkvaders; doch welke volledigheid en welke zekerheid gaf dit alles? In dien eersten Christen-tijd toch waren er tal van geschriften in omloop, op naam van personen, die reeds gestorven waren lang vóór dat genoemde geschriften het licht zagen. Men had dus moeten onderzoeken of de traditie waarheid bevatte, of de N. Test. geschriften echt waren, of de getuigenissen der Kerkvaders ook met elkander streden.

Hadde men dit gedaan, dan zou men gezien hebben, dat men bedroefd weinig vasten grond onder de voeten had; dat men personen en toestanden verwarde; dat men van slechts enkele geschriften de echtheid kon bewijzen en dat de oude Vaders geenszins eenstemmig waren.

Eén voorbeeld uit duizenden: Om een antwoord te krijgen op de vraag: »Wie is Jesus eigenlijk geweest?" zal men natuurlijk het eerst de evangeliën raadplegen. Doch wat ziet men, dit doende? Dat de drie eerste evangeliën ter eener en het vierde ter anderzijde elkaar weerspreken. Alzoo dus leert men Jesus niet kennen.

Een tweede voorbeeld: Men wilde weten wie Simon Magus was geweest, die in Hand. VIII wordt vermeld. Volgens dat boek was hij een tovenaars, die den apostelen geld bood, om hem het vermogen toe te kennen den heiligen geest mede te deelen. In andere oud-christelijke werken wordt deze zelfde Simon de vader aller ketters genoemd; weer in andere komt hij voor als de karikatuur van Paulus of van een der Gnostieken.

Een derde voorbeeld: Was de Openbaring al of niet van Johannes afkomstig? Bij nauwkeurig onderzoek verneemt men dat de tweede eeuw haar voor echt houdt, doch dat de derde haar verwerpt.

Zoo had men nog tal van vragen kunnen doen, en evenveel onvolledige antwoorden kunnen ontvangen.

Men vroeg evenwel zoo niet, maar nam eenvoudig het overgeleverde aan. De periode van onderzoek en kritiek was nog niet geboren. Eerst de negentiende eeuw riep haar te voorschijn. Gelijk in zoo menig ander vak van kunst en wetenschap, rukte zij ook hier den geheimzinnigen sluier weg en legde klaar en duidelijk de waarheden der geschiedenis van den christelijken godsdienst bloot voor elkeen, die zich de moeite geeft er naar te zoeken. En het moet ter eere van de godgeleerden van onzentijd gezegd worden: zij zijn flinke geschiedvorschers en koene kritikers.

Reeds Strauss *) gaf een kritiek van de evangelie-geschiedenis, wel te onderscheiden van een kritiek der evangeliën, doch zijn resultaten waren zuiver subjectief. Dit echter bewees hij dat de traditie onwaar was.

Ook Schleiermacher gaf een beeld van Jesus, maar niet zuiver historisch, immers waar de *wetenschap* in gebreke bleef, daar vulde zijn *geloof* aan.

De mannen, die een zuiver kritisch onderzoek begonnen en de algemeene historisch-kritische regelen ook op de oud-christelijke geschriften toepasten, waren de Tübinger godgeleerden: Professor Ferdinand Christiaan Baur en zijn school, de vaders der zoogenaamde »moderne theologie". —

*) Vgl. ons opstel over Strauss.

Baur werd den 21sten Juli 1792 te Schneiden geboren. Hij wijdde zich aan de studie der godgeleerdheid, vervulde reeds op jeugdigen leeftijd de betrekking van Leeraar aan het voorbereidend Seminarium te Blaubeuern, en werd in 1826 benoemd tot Hoogleeraar aan de Tübinger Universiteit, belast met het onderwijs in kerk- en dogma-geschiedenis. Hierdoor vestigde zich als van zelf zijn aandacht op *de geschiedenis van den godsdienst*.

Reeds in zijn eerste werk *Symboliek en mythologie* (1824) zoekt hij de oude natuurgodsdiensten »als voortbrengselen van den menschelijken geest» wijsgeerig te verklaren, en stemt nog, althans in hoofdzaak, met Schleiermacher overeen. Maar in zijn *Gnosis* (1835), waarin hij de godsdienstig-philosophische getuigenissen door de gansche geschiedenis heen beoordeelt, breekt hij met hem en sluit zich aan bij Hegel, die de meening is toegedaan van een steeds langzaam voortgaand ontwikkelings-proces. Aan hem houdt hij zich ook in zijn wijze van uitdrukking. In sommige opzichten evenwel, bijv. in het onderscheiden van theologie en dogmatiek, betoonde hij zich steeds Schleiermachers volgelinge.

Sedert begon hij met het onderzoek naar het oorspronkelijk Christendom, door de N. Test. geschriften kritisch te proeven. Hij spoort tot dat einde hun karakter, hun strekking, den kring en den tijd van hun ontstaan na. Dienaangaande zegt hij het volgende: »Lang vóór Strauss begon ik mijn kritische onderzoekingen, en ben dan ook van een gansch ander punt uitgegaan. Mijn onderzoek der twee brieven aan de Korinthers bracht er mij het eerst toe de verhouding van den Apostel Paulus tot de andere apostelen scherper te bezien. Ik kwam tot de overtuiging, dat in de brieven van den apostel Paulus zelf data genoeg voorhanden zijn, waaruit blijkt, dat deze verhouding geheel anders was dan men gewoonlijk denkt; dat daar, waar men slechts een doorgaande harmonie der gezamenlijke Apostelen meent te kunnen zien, een verschil bestond, groot genoeg, om van Joodsch-Christelijke zijde aan Paulus als autoriteit te twijfelen.»

Baur tracht een *echt historische opvatting van het Christendom* te geven, en zoo iemand, dan was hij met zijn helder oordeel, zijn

logisch verstand, zijn groote bijbelkennis en zijn kritischen blik daartoe in staat. Oorzaak en gevolg hangen in zijn betoogtrant samen, al schijnt het oppervlakkig ook vaak anders.

Hij zet zich aan het werk en doet zich al terstond kennen als een *wijsgeerig geschiedvorscher*, die oog heeft voor den samenhang der feiten, en elke gebeurtenis haar rechte plaats toekent. Steeds vraagt hij naar oorzaken. Zijn inleiding op de N. Test. bijbelboeken is een litterarische geschiedenis van dit tijdvak geworden; hij zegt niet slechts dat een boek onecht is, maar wijst het tevens zijn plaats aan in de dogmatische ontwikkeling der Kerk.

Om bij zijn onderzoek vasten grond onder den voet te hebben, gaat hij uit van de vier echte Paulinische brieven: Romeinen, 1 en 2 Korinthen, Galaten. Dezen alleen zijn echt, omdat hun verhouding tot het Jodendom en hun Christologie gansch anders is dan die in de andere zoogenaamde brieven van Paulus. Genoemde vier brieven vermelden wat er gebeurd is na Jesus' dood. Doch wat blijkt hier?... Dat er voortdurend strijd is geweest tusschen Paulus aan den eenen kant, en Petrus, Jakobus en Johannes ter anderer zijde. De eerste was vrijzinnig, bracht heidenen tot het Christendom en meende dat het Jodendom had uitgediend; de laatsten waren behoudend en wilden toelating der heidenen alleen, als zij zich aan de Joodsche wet onderwierpen. Over een en ander handelt hij in de volgende geschriften: *De Christuspartij te Korinthe* (1831), *Doel en oorsprong van den brief aan de Romeinen* (1836), *De pastoraal-brieven* (1835) en *Paulus, de apostel van Jesus Christus* (1845).

Baur heeft op dezen strijd bijzonder gedrukt, omdat men niet genoeg bekend was met de hevigheid ervan. Men meende vroeger, dat hij slechts tot enkele streken, zooals Galatië en Achaje, was beperkt geweest, maar hij was wel degelijk algemeen en hevig: getuige de heftige toon van Paulus (Gal. 2: 11; 3: 1; 1 Kor. 9: 1 e. a.); getuige mede dat Paulus zich, tegenover zijn vijanden, nergens op zijn medeapostelen beroept, maar dat hij integendeel zegt niet minder te zijn dan Petrus.

Deze strijd nu eindigde geenszins met den dood van den heiden-

apostel, maar duurde voort tot over het midden der tweede eeuw. Het joodschgezinde boek der Openbaring, met de genoemde vier Paulinische brieven de eenige echte boeken van het N. T., vloeit over van haat tegen de heiden-christenen; de geschriften van verschillende Vaders, zooals Papias, Hegesippus e. a. getuigen er mede van. Beide partijen waren genoegzaam even krachtig: het Joden-Christendom, omdat Paulus niet meer zijn tegenstander was; het Heiden-Christendom, omdat hoe langer hoe meer heidenen zich daarbij aansloten, en het Joden-Christendom, door de verwoesting van Jerusalem, zijn vereenigingspunt had verloren. Men zag daarom uit naar verzoening.

Van dit streven getuigen vooral het neutraal Markus-evangelie en de verzoenende Handelingen der Apostelen, waarin zoowel van Paulus' als van Petrus' persoon en leer de scherpe punten worden afgeslepen.

Zoo ontstond de Katholieke Kerk, waarin Paulus ondergeschikt naast Petrus stond; zoo ontstond de hiërarchie, met haar onderscheid tusschen geestelijken en leeken; zoo werd aan de traditie echtheid en aan de zoogenaamde goede werken waarde toegekend; zoo werd het verstandsgeloof der Kerk geboren, dat lijnrecht tegenover het geloof des harten van Paulus staat. Ja, om Petrus te verheffen schreef men hem toe wat eigenlijk Paulus' werk was. Petrus zou den heidenen gepredikt en Rome gesticht hebben, te Rome gestorven en er begraven zijn! En de Kerk, eenmaal op dezen dwaalweg gekomen, schreed er consequent op voort. —

Nà de Paulinische brieven behandeld te hebben, onderzocht Baur vervolgens de evangeliën, en stelde de vraag: Hoe is het mogelijk, dat en Petrus en Paulus beiden zich op Jesus kunnen beroepen? Hoe kan uit eenzelfde bron zoo verschillend water wellen? Baur's onderzoek leidt hem tot het besluit dat dit mogelijk was. Van den eenen kant toch was de leer van Jesus rein zedelijk, aandringende op ootmoed, liefde en zachtmoedigheid; Jesus was universalist, achtte alle menschen gelijk en beoordeelde hen niet naar het uiterlijke, maar naar het innerlijke; van den anderen kant echter noemde hij, die zoo leerde, zich zelf den Messias, en

voedde de verwachtingen der Joden, al verwachtte hij dan ook niet hetzelfde als zijn volksgenooten. Na zijn dood zagen zijn volgers in het Christendom niet anders dan de vervulling van het Jodendom. Waarom ook zou de wet door Jesus zijn opgeheven? Was het Christendom niet uit de Joden? Had Jesus niet als Jood geleefd? Was de wet niet van God? Waren de profetiën niet door God ingegeven?...

Zoo waren er dus in Jesus' persoonlijkheid twee zijden: een universalistische en een Joodsch-partikularistische. Petrus en de zijnen sloten zich aan de laatste, Paulus aan de eerste aan. —

In 1844 verscheen een verhandeling over het vierde evangelie, waarin Baur tot het resultaat kwam dat men hier op gansch anderen grond stond dan bij de synoptici. Volgens hem is het vierde evangelie, blijkens zijn zeer ontwikkelde Christologie, eerst op het einde der tweede eeuw ontstaan; het Lukas-evangelie is een tendenzgeschrift van Paulinische zijde; het Markus-evangelie, van het einde der tweede eeuw, is neutraal, en het oudste evangelie is dat naar Matheus, als den Joodsch-apokryphen evangelien het naastbijkomende. —

Ziedaar in korte trekken een overzicht der resultaten, waartoe de Tübingische Hoogleraar kwam. Geen wonder, dat tal van geleerden zich rondom hem schaarden! Wij noemen slechts Schwegler, *De na-apostolische tijd* (1846), Köstlin *Het Johanneisch leerbegrip* (1843), en Zeller *Het Johannes-evangelie*.

Van den anderen kant echter is het evenmin vreemd dat Baur heftige tegenkanting vond. Waren er, wier tegenstand alleen bestond in groote woorden en verdachtmakerij, er waren er ook, die door Baurs resultaten aangespoord, een nieuw onderzoek instelden. Zoo verdedigden bijv. Ebrard en Luthard het Johannes-evangelie en Wieseler de Synoptici.

De ergste tegenstand echter kwam van des Hoogleeraars eigene leerlingen. Hilgerfeld betoogde in een reeks van stellingen dat het niet aanging alle geschriften der eerste twee eeuwen tot den partijstrijd terug te brengen; Volkmar trad voor het Markus-evangelie op, en Ritschl kwam aangaande de evangeliën tot gansch andere resultaten dan Baur. —

Het is hier de plaats niet om op de zwakke punten in Bours werk breedvoerig te wijzen. Wij zouden kunnen aantoonen, dat hij wel wat lichtvaardig is met zijn onechtverklaringen; dat hij Jesus' persoon niet diep genoeg heeft geteekend; dat Jesus' Messias-idee niet zoo partikularistisch was, als hij schijnt te meenen; dat men vóór Justijn van geen geregelde ontwikkeling der Christologie kan spreken, en op nog menig ander zwak punt zouden wij den vinger kunnen leggen. Doch al is zijn werk geenszins volmaakt, toch heeft hij de *methode* aangegeven, welke men voortaan zal te volgen hebben, daar alles alleen op onderzoek, op historisch-kritisch onderzoek, aankomt.

Hij heeft, het is waar, aan den apostolischen tijd zijn aureool ontnomen, doch die aureool was onverdiend; bovendien begrijpen wij nu dien tijd, wat vroeger het geval niet was, omdat dat tijdvak als afgesloten was van al wat er volgde. Aan Bours hand zien wij nu alreë in de eerste geschiedenis van het Christendom wat wij door de gansche historie heen zien: *strijd tusschen overlevering en persoonlijk inzicht*. Paulus toch bestrijdt de traditie en ontkent dat hij daaraan zijn evangelie zou danken. —

Bours doorwrochte studiën eischen onze verbazing en onze dankbaarheid; zijn scherpzinnigheid is ongeëvenaard; zijn werkzaamheid en zijn geleerdheid zijn buitengewoon.

Behalve de reeds in dit opstel genoemde werken, schreef hij nog over het Ebjonitisme (1831), over Apollonius van Tyane (1832), over het Platonisme (1837) en over het Manichëisme; voorts over de Triniteit (1843) en over de leer der verzoening (1838). Hierbij komen nog zijn strijdschriften met Mühler, Hase, Bunsen, Rothe e. a. en eindelijk nog zijn dogmengeschiedenis (1847) en zijn groot werk over de kerkhistorie (1852—1860). —

Hij overleed den 2^{den} December 1860 te Tübingen.

THEODORE PARKER.

»En toch heeft Judas Iskariot in de christelijke wereld zulk een slechten naam! Men noemt hem »den Zoon des verderfs!» Men heet zijn gedrag misdadig, en het N. T. beweert zelfs dat de duivel in hem moet gevaren zijn om hem zijn afgrijselijke euvel-daad in te geven. Och, in wat groote dwaling verkeeren wij! Volgens onze republikeinsche rechtsgeleerden en staatslieden heeft Judas slechts nauwgezet zijn »verplichtingen als staatsburger vervuld.» Slecht in één opzicht gebood de wet hem zich met de zaak te bemoeien, nl. om aanwijzing te doen van het verblijf van den Heer. Hij nam dus zijn dertig zilveren penningen, ongeveer vijftien dollars. Een Yankee zou het voor tien gedaan hebben, omdat hij minder »vooroordeelen te overwinnen» had. Dat was de gereede betaling van zijn wettig loon. De christenen, wel is waar, hebben er »het loon der ongerechtigheid» in gezien, en zelfs de Farizeëen, die gewoonlijk het gebod Gods overtraden, durfden den tempel niet te verontreinigen met dien »prijs des bloeds.» En toch was het eerlijk verdiend geld, zoo eerlijk verdiend als de belooning, die een Amerikaansche kommissaris voor een dienst van denzelfden stempel ontvangt. Judas Iskariot een verrader! Dat is te dwaas! Hij was een groot vaderlander! Hij wist zijn vooroordeelen te overwinnen! Hij wist »een onaangename plicht, een plicht van hoogere zedelijkheid» te vervullen. Hij heeft wet en staatsinstelling gehandhaafd en alles gedaan, wat in zijn vermogen was om »de Unie te redden.» Judas, ge zijt een heilige. »De wet Gods gebiedt nooit ongehoorzaamheid aan de menschelijke wetten.» Heilige Iskariot, bid voor ons!»

Zoo preekte den 28^{en} November 1850 de man, wiens naam hierboven is geplaatst, en deze woorden leeren ons dien man al aanstonds kennen. Zij spreken van den gloed in zijn borst voor de heilige zaak, welke hij verdedigde; zij getuigen van zijn onverschrokkenheid, zoowel als van de macht zijner woorden.

Deze rede was gericht tegen hen, die met den overigens be-roemden Daniel Webster verlangden, dat men zou instemmen met de »Wet op de voortvluchtige slaven" die aan elken bewoner van de slavenhoudende Zuidelijke Staten het recht gaf elken kleurling, dien zij in de vrije Staten vonden, gevangen te nemen en hem aan zijn meester te doen uitleveren. Verzette men zich, dan was men ongehoorzaam aan de wetten van den Staat, en dus aan de wetten van God, immers »deze beveelt nooit overtreding der menschelijke wet."

Hiermee nu was Theodore Parker het geenszins eens. Hij kante zich uit alle macht tegen de uitvoering dezer schrikkelijke wet aan en, dank zij den veiligheidskommissiën, aan welker hoofd hij stond, deed deze wet lang niet zooveel kwaad, als zij zou gedaan hebben, wanneer Parker en zijn geestverwanten lijdelijke toeschouwers waren gebleven. —

Tot voor korten tijd was de naam van dezen uitstekenden man vrij algemeen onbekend, althans niet zoo bekend als hij met recht verdient. Wel is hij in de laatste jaren meer besproken, doch nog lang niet tot zijn recht gekomen, daarom wenschen wij tot zijn meerdere bekendheid iets bij te dragen, en hem in onze beelden-galerij een voegzame plaats in te ruimen. Weinigen toch hebben in de den dollar aanbiddende Vereenigde Staten van N. Amerika meer dan hij bijgedragen tot verlichting der denkbeelden op godsdienstig gebied, tot bestrijding van vormendienst en letter-vergoding, tot vestiging en voortplanting van ware vroomheid. De N. Amerikaan heeft alleen hart voor het stoffelijke: geld is voor hem alles. Hoe hij het erlangt, deert hem minder, als hij het maar heeft; maar toch wil hij niet ongodsdienstig genoemd worden. Woont hij niet trouw de openbare godsdienstoefening bij? Acht hij den bijbel niet hoog? Gelooft hij niet wat men hem leert? Betaalt hij niet voor Kerk en predikanten en zendinggenootschappen? Zijn er niet gedurig godsdienstige opwekkingen?... Welnu, wat verlangt men meer?... Wat men meer verlangt, zal Parker u zeggen. Bij hem beteekent zoo'n schijn-godsdienst niets; bij hem staan godsdienst en dagelijksch leven,

geloof en wetenschap niet tegenover elkaar, maar moeten zij één zijn, moeten zij elkander doordringen. »Even natuurlijk als mijn hoofd met mijn lichaam, is mijn godsdienst met mijn ziel vereenigd», meent Parker. De godsdienst is iets anders dan het overgeleverd Christendom met zijn voorgeschreven vormen en gebruiken; de godsdienst is niets afgetrokken, niets apart, maar innig vereend met den mensch in zijn geheele wezen. »Een vrouw met een bezem, een wieg, een naald, eenig keukengereedschap en huisraad; een vrouw, die haar huiswerk verricht, haar woning aangenaam en het leven daarin helder en genoegelijk maakt voor zich zelve, voor haar man, haar kinderen, broeders, zusters, vrienden, — zulk een vrouw is voor mij een bewonderenswaardig, verblijdend, ja verheven schouwspel.» Verkeerd dan ook is het God ergens in de verte te zoeken: Hij is hier, in ons en rondom ons. Te bepalen *hoe* God is.... wie zal dat wagen?... Maar *dat* Hij is, gevoelen en beseffen we elk oogenblik. Dat gevoel, afhankelijk van Hem te zijn, Hem en onzen evenmensch lief te hebben, naar volmaaktheid te streven, dat is godsdienst, dat is het ware Christendom. Deze godsdienst alleen kan zich voor hoofd en hart rechtvaardigen.

Het gaat niet aan al wat in den bijbel staat maar zoo voetstoots aan te nemen, want daarin vinden wij veel ongerijmds; de ware beteekenis van dit boek ligt in zijn zedelijke waarde, niet in zijn wonderverhalen, en hiervan kunnen we ons niet genoeg doordringen. Het Eden ligt niet achter maar vóór ons, en het einddoel van al ons streven moet zijn eenswillendheid met God. —

Zietdaar, in korte trekken, Parkers godgeleerde denkbeelden, die natuurlijk veel opzien baarden, veel tegenstand vonden, en zelfs de Unitariërs, zijn vroegere vrienden, van hem vervreemdden. —

Theodore Parker werd den 24^{en} Augustus 1810 geboren te Lexington in Massachusetts, het stedeke waar de onafhankelijkheidsoorlog begon. Zijn vader, een liberaal, verstandig man, was landbouwer; zijn moeder was een liefderijke, dichterlijke natuur, die haren Theodore en haar negen overige kinderen

godsdienstig opvoedde, en hun plichtsbeetrachting, eerlijkheid en zelfstandigheid als hoofddeugden leerde beoefenen.

Het gezin behoorde tot de Unitariërs, de meest ontwikkelde der talloze kerkelijke partijen in de V. S., welker eerste gemeente in 1787 door Freeman te Boston werd gesticht. Zij noemden zich Unitariërs, omdat zij wel den eenigen God maar niet de Triniteit, de Drieëenheid, erkenden; zij verwierpen elk dogma, waartegen hun rede zich aankante. Zij muntten uit in armverzorging, in het onderwijzen der jeugd en in alle philanthropische werken. Wonder genoeg evenwel namen zij een bovennatuurlijke openbaring aan en geloofden aan den supranatureelen oorsprong en aan de feilloosheid van den bijbel.

Onze Theodore openbaarde reeds in zijn jeugd een vlug verstand, grooten leerlust en een zeer nauwgezet geweten; hij doorlas herhaaldelijk de weinige boeken, die hij te huis vond en voor het geld, dat hij door het verkoopen van wilde bessen ontving, kocht hij andere boeken en ook een bijbel.

Zekere predikant White trok zich den leergierigen knaap in zooverre aan dat hij hem genoegzaam onderwees om in 1830 de Havardsche Hoogeschool te Cambridge te kunnen bezoeken, waar hij zich voor het predikantsambt wilde bekwamen, terwijl hij in zijn onderhoud voorzag door als hulponderwijzer aan een school werkzaam te zijn.

Deze al te groote inspanning evenwel mat hem af, waarom hij besluit zich naar Watertown te verplaatsen en zelf een school te openen, die zeer spoedig in bloei toeneemt.

Bij de drukke werkzaamheden zijner school verzuimt hij toch zijn akademische studiën niet en beoefent tevens met veel vrucht de nieuwste werken der Duitsche theologen, wier denkbeelden tot toen nog bijna geheel onbekend waren in Amerika.

In '36 verlaat hij de Akademie, huwt het volgend jaar met de onderwijzeres Miss Lydia Cabot en wordt predikant der Unitarische gemeente te West-Roxbury bij Boston. Aanvankelijk is hij hier gezien en geëerd, doch na verloop van een paar jaar ondervindt hij, vooral te Boston, hevigen tegenstand. Men scheldt

hem voor een ongeloofige, een Spinozist, en menig Unitarisch predikant sluit zijn kansel voor hem. Deze oppositie had hij te danken in het algemeen aan zijn vrijzinnige denkbeelden, doch meer bepaald aan zijn uitnemende beoordeeling van Strauss' *Leven van Jesus*, aan zijn met belangrijke aantekeningen vermeerderde vertaling van de Wettes *Inleiding op het O. T.* en vooral aan een bevestigingspreek over *Het voorbijgaande en het blijvende in het Christendom*, waarin tal van dogmata, tot nog toe voor onomstootelijk gehouden, onder *het voorbijgaande* werden gerangschikt.

Ondanks deze hevige oppositie echter bleef zijn gemeente hem getrouw en vond hij ook elders geestverwanten. Eenige vrijzinnigen te Boston noodigden hem uit om gedurende den winter van '41 tot '42 voordrachten te houden; hij voldoet hieraan en geeft die gesprekken in het licht onder den titel: *Discourses of matters pertaining to religion*, »Verhandelingen over op den godsdienst betrekkelijke onderwerpen,» waarin hij de denkbeelden ontwikkelt, door ons boven alreede aangestipt. Bij elke zijner toespraken werd de kring zijner vrienden en aanhangers grooter en inniger, maar tevens de haat zijner tegenstanders feller en vinniger. Zij vermijden hem overal, ontwijken zijn ontmoeting en willen zelfs niet met hem in denzelfden omnibus rijden. De dagbladders verklaart zich zóo sterk tegen hem dat hij slechts met groote moeite een uitgever voor zijn geschriften kan vinden, terwijl de Unitarische predikanten ernstig overwegen hem als hunner onwaardig uit te werpen. —

Intusschen is hij door overmatigen arbeid uitgeput. Hij gaat reizen, bezoekt Londen, Parijs, Rome, Venetië, Praag, Berlijn, Tübingen en andere plaatsen, waar hij kennis maakt met mannen als: Carlyle, Jules Simon, Ewald, Baur, de Wette en andere beroemdheden. Door al wat hij hoort en ziet wordt hij bevestigd in zijn overtuiging dat er een hervorming nodig is, en hij vleit zich dat deze in het jonge Amerika wel zal gelukken. In den herfst van 1844 keert hij naar zijn gemeente terug, doch verlaat haar weldra voor goed om gevolg te geven aan de uitnoodiging, welke van Boston tot hem komt. Daar staat hij nu, sedert 4

Januari '46, aan het hoofd eener afzonderlijke gemeente, *De acht-entwintigste Vereeniging van Boston*, welke eerst in een koncertzaal, het Melodeon, en sedert den 21^{en} November 1852, in de Music-Hall bijeenkwam, en wier ledenaantal tot 8000 geklommen is.

In zijn preeken behandelt Parker meestal vragen van den dag en bespreekt zaken en personen met de meest mogelijke vrijheid. Het begin zijner toespraak is gewoonlijk betoogend en droog, doch weldra wordt zijn stem krachtig en zijn gloed vuriger. Humor en weemoed, bijtende spot en strenge ernst wisselen elkander af, waarbij men niet weet wat meer te bewonderen, of de veelzijdigheid van zijn kennis, of de rijkdom van zijn geest. Zooveel waarde hechte men dan ook aan zijne talenten, dat, ondanks den haat, dien men hem toedroeg, snelschrijvers zijn leerredenen kwamen opschrijven om ze bij honderdduizenden exemplaren door de V. S. te verspreiden.

Hij doet echter nog meer ter voortplanting zijner denkbeelden dan alleen prediken; hij houdt lezingen over allerlei onderwerpen, die zóo gezocht zijn, dat hij er van 1841 af jaarlijks tachtig à honderd houdt en aldus telken jare tot honderdduizend personen spreekt.

Waarom het hem bij dit alles te doen was? Wij zeiden het reeds. Hij wilde de harten bereiden, opdat zij inzagen, dat de alvermogende dollar niet het hoogst en de godsdienst niet iets buiten den mensch is. Armoede en onwetenschap, dronkenschap en ontucht, misdaad en slavernij, traagheid en veilheid bekampt hij met al den gloed zijner innige overtuiging, en voor de rechten der vrouw ijvert hij als een ridderlijk kampioen der Middeleeuwen. Hij predikt en onderwijst niet alleen, maar bevestigt ook door zijn leven zijn leer. Een groot gedeelte van zijn inkomen besteedt hij tot weldadige doeleinden; hij steunt alle waarlijk philanthropische ondernemingen en verzet zich, zelfs met gevaar van zijn leven, tegen de slavernij. Wij hoorden alreé de bittere woorden, die hij Webster en den zijnen naar het hoofd wierp.

De zaak was deze. In het laatst der vorige eeuw schaften de Noordelijke V. S. de slavernij af. In het Zuiden echter bleef

zij bestaan en breidde zich hoe langer hoe meer uit. De invloedrijkste ambtenaren werden uit het Z. gekozen, en het N. zag dit zwijgend aan. Was de slavernij niet voordeelig? Was er wel een bijbeltekst, die ze veroordeelde? Was het eigenlijk niet een zegen slaaf te wezen?.... Zoo wiegde men zich zelf in slaap, en verbood zelfs den predikanten de slavernij op den kansel te bestrijden. Eindelijk echter ontwaakt het sluimerend geweten, nadat in 1850 de voormelde *Wet op de ontluchte slaven* is aangenomen. Er vormen zich »kommissiën van waakzaamheid", die de slaven naar Canada helpen ontluchten, en zoo hevig is het verzet, dat er van de negenduizend negers, die te Boston waren, slechts zeer enkelen konden worden gevat en teruggevoerd. Hadden wij meer ruimte ter onzer beschikking, wij zouden aangrijpende tooneelen van strijd en van redding kunnen schetsen.

Dat de arbeid van Parker en de zijnen niet te vergeefs was, bleek reeds in 1852, toen Sumner, een tegenstander der slavernij, in den Senaat zitting nam; duidelijker nog, toen in 1860 de abolitionist Abraham Lincoln tot President der Republiek werd verkozen; doch bovenal, toen, na bloedigen strijd, de slavernij in 1864 werd afgeschaft. —

Parkers krachten waren intusschen niet bestand geweest tegen zijn overmatige inspanning en zijn onvermoeide werkzaamheid. De longtering, een in zijn familie gansch niet onbekende vijandin, vertoonde ook bij hem haar bedroevende tegenwoordigheid. Den 9n Januari 1859 had hij een bloedspuwing. Tot herstel vertrekt hij naar het eiland Santa-Cruz en werkelijk deed een ander klimaat hem ras in beterschap toenemen. Toen reisde hij, tot verder herstel, naar Europa, bezocht Engeland, Frankrijk en Zwitserland, en besloot den winter te Rome door te brengen. Hier trof hij het slecht. Niet alleen koude en regen, maar ook de pauselijke politie maakte het hem lastig, waardoor zijn toestand zoo snel achteruitging, dat men het ergste vreesde. Te Rome evenwel wil hij niet sterven, daarom voert men hem naar Florence. Zijn vrouw en twee vriendinnen, waaronder Miss Frances Power Cobbe

die later een verzameling van aantekeningen uit zijn preeken uitgaf, verzorgden hem liefdevol. Dit echter weerhield den dood niet hem den 10^{en} Mei 1860 ten grave te sleepen.

Op het kerkhof der Italiaansche Bloemenstad wijzen een marmeren steen met een eenvoudig opschrift en een Kanadasche pijnboom de rustplaats aan van Amerikas grooten burger en humanen christen.

Niemand zal, na deze beschrijving van Parkers leven, aan zijn hooge voortreffelijkheid twijfelen. Hij was een profeet van het woord en een profeet van de daad, wiens werk rijke vruchten heeft gedragen. Men staat verbaasd over de veelheid van zijn bezigheden. Hij preekte, hield lezingen, schreef brieven, studeerde en bemoeide zich met alles, waarin hij nuttig kon zijn. Hij werkte vijftien uren daags en kende twintig talen. Zijn bibliotheek telde dertigduizend boeken. Behalve het alree genoemde, bezitten wij van hem twaalf bundels preeken, verhandelingen en dergelijken. Voorts een soort van autobiographie: *Theodore Parkers Experience as a minister*, geschreven op Santa Cruz, en *Gedachten van een hommel over het wereldplan en doel*, een geeseling van hen, die waanwijs meenen, dat de mensch het einddoel der schepping is. Hadde hij langer geleefd, hij zou nog meer geschreven hebben, immers wij weten, dat zijn plan was na zijn vijftigste jaar niet meer te preeken om zich geheel te kunnen wijden aan een *Kritische geschiedenis van beroemde Amerikanen* en aan *Het ontstaan der godsdiensten*. De tijd daarvoor is hem niet gegeven. Parker was geen filosoof: hij had geen afgerond stelsel; hij heeft dan ook geen school gevormd, ja, te Boston zelfs geen opvolger gekregen; maar hij bezat een rijken geest en wist zijn denkbeelden zelfs in den eenvoudigste over te planten. De huichelarij en de onverdraagzaamheid rondom hem maakten hem soms al te hevig; van nature echter was hij zachtzinnig en ofschoon zelf kinderloos een vriend van kinderen en van bloemen. Miskenning smartte hem diep en hij heeft wel eens getwijfeld of het werk, dat hij had aanvaard, ook misschien zijn krachten te boven ging.

Deze twijfel echter was ongegrond, zooals de uitkomst klaar heeft bewezen.

DAVID FRIEDRICH STRAUSS.

Is dat die twijflaar, die een wereld der verdrinking
Van uit zijn brein te voorschijn riep? —
De held des ongeloofs, de apostel der verlichting,
Die 't Christendom uit faablen schiep? —
De afvallige, die hoog de strijdvlag uit laat waaien,
Die elk, wie voor 't geloof 't beschermend zwaard wil zwaaien,
Ten kruistocht uitdaagt door zijn stem?
De martlaar, die een kroon van distels draagt en palmen,
Die zich »Hosanna!" toe hoort galmen
En »Anathema! weg met hem!"

Zoo zong de dichter Bernard ter Haar, bij het staren op de beeltenis van den man, wiens naam wij hierboven plaatsten, zes jaar nadat deze, op zevenentwintigjarigen leeftijd zijn bekend: »Leven van Jesus" uitgaf. Wel een bewijs, dat dit boek ook ten onzent niet onopgemerkt was gebleven. Later verscheen zijn niet minder radikale, ofschoon minder gerucht makende dogmatiek, en ten slotte rekent hij in zijn *Het oude en het nieuwe geloof*, om zoo te zeggen, met de wereld af. —

David Friedrich Strauss werd den 27^{en} Januari 1808 te Ludwigsburg geboren. Zijn vader, een kleinhandelaar, was een man met een ijzeren wil, een onverzaadbaren trek naar studie en een poëtische natuur, welke eigenschappen in niet mindere mate zijn zoon aankleefden. Daar de man zich echter meer met de studie dan met zijn zaken inliet, ging de handel niet voorspoedig. Voorts was de oude Strauss iemand van een mystieken godsdienst en in zooverre het tegendeel zijner verstandige, opgeruimde vrouw, wier godsdienst praktisch mocht heeten. Hooren wij, wat de zoon van den godsdienst zijner ouders zegt! »Het middel", zoo schrijft hij, «waardoor moeder allen kommer, elke ontstemming overwon, was een onafgebroken plichtsbetrachting,

verbonden met het vaste geloof aan een wijze en goede Voorzienigheid, die, ten laatste alles wel goed zou maken, als de mensch slechts het zijne deed. Daarin bestond dan ook eigenlijk haar geheele godsdienst. Het was een godsdienst van handelen naar het geweten en van geloovig vertrouwen. Een zoodanige godsdienst echter voldeed vader niet, omdat hij zelf niet voldeed aan dien godsdienst. Hij gevoelde dat er aan zijn plichtmatig handelen zooveel ontbrak, dat hij noodzakelijk iets buiten zich moest hebben, dat het te kortkomende aanvulde. Die aanvulling zocht hij in Christus' zoendood, op welks zonden-delgende kracht hij vertrouwde. Het was hem gemakkelijker eens voor altijd te gelooven, dan elken dag op nieuw den kamp met zijn neigingen en hartstochten aan te binden. Moeder maakte zich vroolijk over den langen sleep van geloofsartikelen, waarmee vader zich bekleedde, wyl haar geloof zoo kort en zoo eenvoudig was. Christus, over wiens goddelijke natuur, over wiens geheimzinnigen, heiligen naam, over wiens wereld-verlossend offerbloed vader duistere bespiegelingen hield, was voor haar een wijs, van God gezonden leeraar, een deugdzaam man, wiens martelaarschap echter ons niets zal helpen, tenzij wij naar zijn woord leven, en zijn voorbeeld volgen."

Van zijn moeder erfde David Friedrich, behalve een sprekende gelijkenis in zijn hoog voorhoofd, zijn fijn geteekend gelaat en zijn groote donkere oogen, ook een sterk geheugen, fijnen humor en zin voor praktischen godsdienst. Reeds als kind openbaarden zich zijn rijke aanleg en zijn vlug verstand, en op het Evangelisch Seminarie te Blaubeuren, waar o. a. de later zoo beroemde Baur zijn leermeester was, muntte hij boven allen uit door zijn scherpzinnig oordeel.

In 1825 vertrekt hij naar het Evangelisch-theologisch Seminarie te Tübingen en doorleeft hier zijn mystieke periode, den tijd, waarin somnambulisme, theosofie en dergelijke geheimzinnigheden hem aantrekken. Schleiermacher evenwel ontruikt hem aan dien verdoovenden toestand en sedert vindt zijn tintelende goest behagen alle tot nog toe aangehoudene, onbewezene dogmata aan een strenge kritiek te onderwerpen. Het onderwijs van Baur,

die naar Tübingen is overgeplaatst, en het bestudeeren van Hegels filosofie scherpen zijn kritischen blik.

In 1830 verlaat hij de akademie en wordt hulpprediker bij den ziekelijken predikant Zahn te Kleiningersheim bij Ludwigsburg, waardoor hij natuurlijk dikwerf de ouderlijke woning kon bezoeken. In geloofszaken had hij dan herhaaldelijk verschil met zijn vader, doch dit gaf thans nog geen aanleiding tot onaangename tooneelen, zooals later maar al te vaak gebeurde.

Daar de jeugdige hulpprediker een vijand was van het geleerdheid-kramen, en wjl hij bovendien de gave bezat zich populair te kunnen uitdrukken, was hij bemind prediker en katecheet.

Hij bleef hier echter niet lang. Reeds in Oktober 1831, na alvorens nog eenige maanden aan het Seminarie te Maulbronn onderwijs te hebben gegeven, gaat hij naar Berlijn om Hegel te leeren kennen. Deze echter sterft omstreeks dien tijd, tot diepe smart van Strauss, die niettemin nog zes maanden hier vertoeft, om Schleiermachers lessen en predikatiën te volgen. Ter nauwernood teruggekeerd, wordt hij tot repetitor te Tübingen benoemd, welke betrekking hij echter slechts drie semesters bekleedt om zich geheel aan zijn studiën te kunnen wijden.

Reeds lang had hij het plan gevormd een leven van Jesus te schrijven en had daarover zooveel gelezen en zoo uitvoerig nagedacht, dat, nu hij al zijn tijd aan de uitvoering van zijn plan wijden kon, het geheele boek van 1400 bladzijden binnen een jaar geschreven was. Een jaar later, in 1835, was het gedrukt, onder den titel van *Het leven van Jesus, kritisch bewerkt*, en verwekte een ongemeene sensatie onder alle standen der maatschappij.

In dit werk gaf de schrijver een kritiek van de evangelie-geschiedenis, wel te onderscheiden van een kritiek der evangeliën. Met deze laatste toch, d. w. z. met den tijd, den oorsprong en de echtheid der evangeliën, liet hij zich gansch niet in, hetgeen hem niet ten onrechte als oppervlakkigheid is toegekend. Op den voorgrond plaatst hij de stelling: »Wonderen zijn onmogelijk.» Hierdoor vervallen reeds terstond alle wonderverhalen. Waar feiten en mededeelingen elkander weerspreken, worden zij geacht

onwaar te zijn, en op die wijze vervalt er zooveel, dat hij ten slotte niets anders overhoudt dan de eenvoudige, fragmentarische geschiedenis van den mensch Jesus.

Maar hoe was men er dan toegekomen om dergelijke dingen aangaande Jesus te boeken? Strauss antwoordt hierop: »Al dat onhistorische zijn mythen, d. i. inkleedingen van ideeën, die de evangelisten onder hun tijdgenooten vonden, en die zij zoo maar voetstoots opnamen. Al wat voor en na van den Messias was voorspeld, moest in Jesus werkelijkheid zijn geworden, en veel, wat aangaande sommige personen in het O. T. stond geschreven, werd op hem overgebracht.» —

Verliezen de evangeliën aldus hunne geschiedkundige waarde, niettemin houdt Strauss het Christendom voor de hoogste filosofische waarheid.

Ofschoon de schrijver meer het verstrooide verzameld dan nieuwe beschouwingen gegeven heeft, was het resultaat, waar-toe hij kwam, toch ongehoord. Men wist wel, dat er in de evangeliën ook mythen werden gevonden, doch thans was de *gansche* evangelie-geschiedenis mythe geworden, en deze verklaring, in boeienden stijl neergeschreven en gestaafd door de groote geleerdheid des auteurs, verschafte het werk zeldzamen opgang.

Terecht zegt Carl Schwarz dienaangaande, dat het jaar 1835 voor de theologie is geweest, wat 1848 voor de politiek was. Vier verschillende drukken volgen elkander spoedig; in onderscheidene talen wordt het overgezet, en van allerlei kanten regent het strijdschriften. Orthodoxen als Hengstenberg e. a. zien in het gansche werk niets goeds; Rationalisten als Bretschneider en de zijnen meenen, dat de auteur de vooropgestelde waarheden verkeerd heeft toegepast. Anderen hebben weer andere bezwaren; maar met dat al, en dit is zeker niet de onbelangrijkste vrucht van Strauss' arbeid, er kwam weder leven. Sedert Hegel en Schleiermacher was er stilstand en dood; thans sloeg men de hand weer aan den ploeg. Tal van geleerden, zooals Neander, Lange, Ammon e. a. beproeven eveneens hun krachten aan het samenstellen van een leven van Jesus.

Voor den schrijver zelf had zijn boek dit gevolg dat hij als repititor werd ontslagen. Na een kort verblijf in zijn vaderstad, waar hij tot leeraar aan het lyceum was benoemd, doch welke betrekking hij door de oneenigheid, waarin hij om zijn geloofs-overtuiging met zijn vader leefde, dra weder verliet, ging hij naar Stuttgart. Hier beantwoordde hij zijn aanvallers in zijn *Strijdschriften*, waarvan drie deelen verschenen.

Bij de derde uitgave van het *Leven van Jesus* had de schrijver intusschen vele zijner stoutste stellingen teruggenomen. Hij twijfelt hier niet meer aan de echtheid van het vierde evangelie, en neemt menige plaats uit de andere evangeliën aan, die hij vroeger verworpen had. Even verzoenend is hij in zijn *Vredelievende bladen over het vergankelijke en het blijvende in het Christendom*, waarin hij Jesus als een godsdienstig genie, als de stichter van den hoogsten godsdienst voorstelt.

Omstreeks dezen tijd (1839) biedt de liberale Regeering van Zurich hem een professoraat in de godgeleerdheid aan. Strauss is daartoe genegen en reeds op weg naar Zurich, toen een door Hirzel aangevuurde godsdienstige demonstratie, die zelfs tot opstand oversloeg, de Regeering dwong den pas benoemden Professor weer te ontslaan. Deze behandeling zoowel als de vinnigheid, waarmee men hem bestreed, verbitterde hem en zal het hare er wel toe bijgedragen hebben, dat hij in de vierde uitgave van zijn werk al de gedane concessiën terug nam en voortaan een ambteloos leven leidde. —

Reeds lang had Strauss plan gehad een dogmatiek te schrijven, waaraan hij thans uitvoering gaf en die in 1840 te Stuttgart in het licht kwam als: *De Christelijke geloofsleer, in hare historische ontwikkeling en in haar strijd met de moderne wetenschap*.

Dat werk is slechts een kritiek der dogmatiek en geeft zoomin als het *Leven van Jesus* iets nieuws. De auteur wil slechts de balans opmaken, opdat men wete wat men heeft, en daarom behandelt hij elk dogma. Eerst staat hij stil bij de leer des bijbels, toont aan hoe de latere leerstukken daaruit ontstonden, wijst vervolgens op de door socinianen, rationalisten c. a. uitge-

oefende kritiek, en ziet wat dan overblijft. De meest algemeen aangenomene dogmata vallen. God is niet persoonlijk, maar de zich tot in het oneindige personifiërende. »Het geloof aan onsterfelijkheid is de laatste vijand, die de bespiegelende kritiek te bestrijden en zoo mogelijk te overwinnen heeft.»

Met dit werk, dat ook zeer veel opzien baarde, zegt Strauss de doornige paden der godgeleerdheid vaarwel, en wijdt zich twintig jaren lang, uitsluitend aan litterarischen arbeid.

Voordat wij hierover spreken, zij eerst, met een enkel woord, van iets anders melding gemaakt.

In 1842 nl. trad Strauss in het huwelijk met de zangeres Agnese Schebest, en vestigde zich te Heilbronn. Geen der beide echtgenooten echter was gelukkig, wijl zij te zeer verschilden in karakter en ontwikkeling. Na vijf jaren wordt het huwelijk met onderling goedvinden ontbonden; Agnese gaat terug naar Stuttgart en Strauss, die zijn dochttertje en zoontje beiden behoudt, begint weer zijn zwervend leven nu te Munchen, straks te Weimar, dan te Keulen, later te Heidelberg.

Zijn letterkundige studiën versieren voortaan menig tijdschrift en zijn meesterlijke biografiën o. a.: *Het leven van Schubart* en *Het leven van Uhlrich van Hutten* worden met graagte gelezen.

Zoo brak het jaar 1864 aan en daarmede de verschijning van *Het leven van Jesus, voor het Deutsche volk bewerkt, door David Friedrich Strauss*. Omvangrijker dan zijn vroeger leven van Jesus, behandelt dit werk vooral de kritische kwestieën, waarvan het voorgaande geheel zweeg, al houdt de auteur zich dan ook eenzijdig aan Baur's kritiek. Zóó kritiseerende wordt er in aange-toond, wat er ten slotte overblijft van de geschiedenis van Jesus, wiens zedelijke grootheid steeds zeer wordt verheven, om vervolgens de onhistorische bestanddeelen te behandelen.

Dit werk maakte niet den opgang, dien Strauss ervan verwacht had; hier en daar werd het zelfs als niet bestaande beschouwd, waarover de schrijver zijn gevoeligheid, of liever zijn toorn lucht gaf in *De Christus van het geloof en de Jesus der historie* en in *De halfslachtigen en de consequenten*, twee kleinere strijdschriften,

Voor den schrijver zelf had zijn boek dit gevolg dat hij als repititor werd ontslagen. Na een kort verblijf in zijn vaderstad, waar hij tot leeraar aan het lyceum was benoemd, doch welke betrekking hij door de oneenigheid, waarin hij om zijn geloofs-overtuiging met zijn vader leefde, dra weder verliet, ging hij naar Stuttgart. Hier beantwoordde hij zijn aanvallers in zijn *Strijdschriften*, waarvan drie deelen verschenen.

Bij de derde uitgave van het *Leven van Jesus* had de schrijver intusschen vele zijner stoutste stellingen teruggenomen. Hij twijfelt hier niet meer aan de echtheid van het vierde evangelie, en neemt menige plaats uit de andere evangeliën aan, die hij vroeger verworpen had. Even verzoenend is hij in zijn *Vredelievende bladen over het vergankelijke en het blijvende in het Christendom*, waarin hij Jesus als een godsdienstig genie, als de stichter van den hoogsten godsdienst voorstelt.

Omstreeks dezen tijd (1839) biedt de liberale Regeering van Zurich hem een professoraat in de godgeleerdheid aan. Strauss is daartoe genegen en reeds op weg naar Zurich, toen een door Hirzel aangevuurde godsdienstige demonstratie, die zelfs tot opstand oversloeg, de Regeering dwong den pas benoemden Professor weer te ontslaan. Deze behandeling zoowel als de vinnigheid, waarmee men hem bestreed, verbitterde hem en zal het hare er wel toe bijgedragen hebben, dat hij in de vierde uitgave van zijn werk al de gedane concessiën terug nam en voortaan een ambteloos leven leidde. —

Reeds lang had Strauss plan gehad een dogmatiek te schrijven, waaraan hij thans uitvoering gaf en die in 1840 te Stuttgart in het licht kwam als: *De Christelijke geloofsleer, in hare historische ontwikkeling en in haar strijd met de moderne wetenschap*.

Dat werk is slechts een kritiek der dogmatiek en geeft zoomin als het *Leven van Jesus* iets nieuws. De auteur wil slechts de balans opmaken, opdat men wete wat men heeft, en daarom behandelt hij elk dogma. Eerst staat hij stil bij de leer des bijbels, toont aan hoe de latere leerstukken daaruit ontstonden, wijst vervolgens op de door socinianen, rationalisten c. a. uitge-

oefende kritiek, en ziet wat dan overblijft. De meest algemeen aangenomene dogmata vallen. God is niet persoonlijk, maar de zich tot in het oneindige personifiërende. »Het geloof aan onsterfelijkheid is de laatste vijand, die de bespiegelende kritiek te bestrijden en zoo mogelijk te overwinnen heeft.»

Met dit werk, dat ook zeer veel opzien baarde, zegt Strauss de doornige paden der godgeleerdheid vaarwel, en wijdt zich twintig jaren lang, uitsluitend aan litterarischen arbeid.

Voordat wij hierover spreken, zij eerst, met een enkel woord, van iets anders melding gemaakt.

In 1842 nl. trad Strauss in het huwelijk met de zangeres Agnese Schebest, en vestigde zich te Heilbronn. Geen der beide echtgenooten echter was gelukkig, wijl zij te zeer verschilden in karakter en ontwikkeling. Na vijf jaren wordt het huwelijk met onderling goedvinden ontbonden; Agnese gaat terug naar Stuttgart en Strauss, die zijn dochtertje en zoontje beiden behoudt, begint weer zijn zwervend leven nu te Munchen, straks te Weimar, dan te Keulen, later te Heidelberg.

Zijn letterkundige studiën versieren voortaan menig tijdschrift en zijn meesterlijke biografiën o. a.: *Het leven van Schubart* en *Het leven van Ulrich van Hutten* worden met graagte gelezen.

Zoo brak het jaar 1864 aan en daarmee de verschijning van *Het leven van Jesus, voor het Duitsche volk bewerkt, door David Friedrich Strauss*. Omvangrijker dan zijn vroeger leven van Jesus, behandelt dit werk vooral de kritische kwestieën, waarvan het voorgaande geheel zweeg, al houdt de auteur zich dan ook eenzijdig aan Baur's kritiek. Zóó kritiseerende wordt er in aange-toond, wat er ten slotte overblijft van de geschiedenis van Jesus, wiens zedelijke grootheid steeds zeer wordt verheven, om vervolgens de onhistorische bestanddeelen te behandelen.

Dit werk maakte niet den opgang, dien Strauss ervan verwacht had; hier en daar werd het zelfs als niet bestaande beschouwd, waarover de schrijver zijn gevoeligheid, of liever zijn toorn lucht gaf in *De Christus van het geloof en de Jesus der historie* en in *De halfslachtigen en de consequenten*, twee kleinere strijdschriften,

beiden in 1865 verschenen. Het eerste gold Schleiermachers beschouwing van het leven van Jesus; het laatste trof Schenkel; in beiden tracht hij het pogen om Christendom en beschaving te vereenigen bespottelijk te maken.

Inmiddels had hij Heidelberg verlaten en zich met zijne kinderen te Heilbronn gevestigd. Het huwelijk zijner dochter doet hem ook hier weer zijn tenten opbreken om zich eerst naar Berlijn, later naar Darmstadt te begeven. In spijt zijner oogziekte, werkt hij hier veel. In 1870 verschijnen zijn geestrijke, algemeen gewaardeerde zes voorlezingen over Voltaire, die hij voor de gemalin van Prins Ludwig van Hessen, Prinses Alice van Engeland, geschreven en aan haar opgedragen had.

Voorts gaf hij, naar aanleiding van den Fransch-Duitschen oorlog, uit: *Oorlog en vrede*, twee brieven aan E. Renan, overgedrukt uit het »Algemeen Dagblad van Augsburg», waarin hij over Duitschlands roeping en over de aanleidingen tot den oorlog handelde.

In 1872 eindelijk verschijnt zijn laatste werk: *Het oude en het nieuwe geloof, een lelijdenis*. Hij schreef dit omdat hij der wereld niets wil schuldig blijven en men wete, dat hij geeft wat hij heeft. Het is hem niet te doen om te strijden, maar om te toonen wat hij en de zijnen nog hebben, en opdat zijn woord tot allen door-dringe, is het zeer populair.

Zijn boek is verdeeld in vier afdeelingen, waarvan elke een vraag beantwoordt. Deze vragen zijn: 1°. Zijn wij nog christenen? 2°. Hebben wij nog godsdienst? 3°. Welke is onze wereldbeschouwing? 4°. Hoe regelen wij ons leven? Dan volgen twee bijlagen: »Over onze groote dichters» en »Over onze groote toonkunstena-ren.» Wat de beantwoording van genoemde vragen betreft: de eerste wordt ontkennend beantwoord. Wij zijn geen christenen meer, aangezien wij het oude kerkgeloof, de christelijke dogmata, en de wonderverhalen aangaande Jesus niet meer aannemen. Daarmee wil Strauss echter niet gezegd hebben, dat hij en de zijnen geen godsdienst meer hebben; dien hebben zij wel. Zij aanbidden wel geen persoonlijken God, maar zij verlaten zich op

het Universum, met zijn doelmatigheid en zijn volkomenheid. In de beantwoording van vraag 3 en 4 toont hij aan, dat wij de dingen tot hun natuurlijke oorzaken en de handelingen der menschen tot hun natuurlijke motieven moeten terugvoeren, en verder behandelt hij hierin allerlei belangrijke, ook sociale en politieke vragen, al is het dan ook soms zeer oppervlakkig.

Ook dit boek maakt verbazenden opgang. In zes maanden verschijnen zes drukken. Hevige bestrijding, natuurlijk het meest van den kant der liberalen, die zich haasten te verklaren, dat zij met de *WJ*, in wier naam Strauss spreekt, niets te maken hebben. De orthodoxen daarentegen verheugen zich, wijl nu het liberalisme eens in al zijn naaktheid is voorgesteld, en de arme Strauss staat, even als voor zevenendertig jaren, bij de verschijning van zijn »Leven van Jesus" weder geheel alleen. —

In ditzelfde jaar, waarin zijn laatste werk verschijnt, verlaat hij Darmstadt en keert terug naar zijn geboorteplaats. Hier wordt hij in het begin des volgenden jaars door een soort van kanker in de ingewanden aangetast, die spoedig zijn krachten sloop. Hij leed kalm, werkte nog steeds, zoover pijn en krachten dit toelieten en zag welgemoed en rustig op zijn bewogen leven terug, waaraan de dood den 8n Februari 1874 een einde maakte.

Om Strauss billijk te beoordeelen, moet men niet voorbijzien dat hij meer dan velen een kind was van de omstandigheden: de lijdelijke godsdienst zijns vaders, dat steunen op Jesus' offerdood stiet hem tegen de borst en was onwaar in zijn oog. Zeker, de resultaten, waartoe hij zelf kwam, waren ook geenszins van eenzijdigheid en oppervlakkigheid vrij te pleiten, doch ware men tegen hem wat bezadigder te werk gegaan, misschien zou hij zelf veel gewijzigd hebben.

Hoe men ook over hem oordeele, ieder zal moeten erkennen, dat hij was gezegend met een rijken, zelfstandigen geest, met fijnen humor en met een scherp kritischen blik, dat hij oprecht en waarheidlievend was, zooals weinigen. Hij zegt wat hij meent waar te zijn, zonder acht te slaan op de gevolgen. Hij zoekt en wil voor alles waarheid. Hij schrijft niet zoozeer voor anderen,

als wel voor zich zelf, om zelf tot klaarheid te komen. Vandaar, dat hij de theologie twintig jaar kan laten rusten, toen hij meende de gezochte helderheid gevonden te hebben. Wel verre van koud en ongevoelig te zijn, hetgeen men bij een kritiker als hij allicht zou verwachten, was hij een poëtische natuur. Dit blijkt uit al zijn pennevruchten, vooral uit de enkele gedichtjes, die wij nog van hem bezitten; dit blijkt ook uit de biografie, die hij van zijn overleden broeder geeft, en die bewijst dat Strauss geen godsdienstlooze was. »In het rijke orgelwerk des menschelijken levens», zoo zegt hij, »heeft het lot voor den overledene dat register getrokken, waarop met groote, zwarte letters, het woord »Onthouding» staat geschreven. Ai, dat is een akelig register voor een gewoon menschenoor, dat voller toon, bonter bekoring, sneller afwisseling verlangt. Maar het is een register, dat ook zijn meester vraagt, zich zijn meester vormt. Door middel daarvan laten zich tonen voortbrengen, zoo diep en innig, als geen ander register ze kent. Wie de hem opgelegde onthouding waarlijk als taak op zich neemt, kan zich door middel daarvan een gemoedsgesteldheid veroveren, waarom meer gelukkigen hem wel mochten benijden. In dezen zin, als een taak, hem van hooger hand opgelegd, en in welker volbrenging hij zijn menschen-plicht volvoerde, heeft de ontslapene zijn lijden begrepen. Terwijl wij slechts hiervoor oog hadden, hoeveel hij ontbeerde, had hij het slechts daarvoor, hoeveel hem toch nog was gebleven. Zoo gebeurde het, dat deze zwakke sterkeren kon steunen, dat zij, die stonden, in dezen ternedergeworpene een staf vonden, dat deze beklagenswaardige en troost-behoevende nog troost voor anderen had.»

Wat Parker in 1844 over Strauss, in zijn Dagboek, schreef is alreë gebleken, en zal, hoe langer hoe meer blijken waar te zijn: »Strauss vormt geen partij, zoodat zijn werking niet zichtbaar is. Maar zijn denkbeelden zijn noch gestorven noch werkeloos, en wat ook gebeure, zij zullen hun weg vinden. Langzamerhand zal wat daarin onwaars is uitgemonsterd en vergeten worden, en dan eerst zal de waarheid, die het bevat, te helderder schijnen.»

REGISTER.

A.

Abaelardus 62.
Agricola (Rudolf) 87, 92.
Akte van stilstand 134.
Alexander van Alexandrië 17.
Alexander Severus 8.
Alexandrie 7, 8, 16.
Alexandrijnsche school 23.
Ambrosius 20, 30.
Ammon 181.
Ammonius Saccas 7.
Anselmus 56.
Anthusa 23.
Anthiocheensche school 23.
Antiochie 1.
Antoninus Pius 6.
Antonius van Coma 35.
Apologie 6.
Arianen 9, 16, 66.
Arles (Synode van) 19.
Arminius 128.
Ascese 33.
Athanasius 17.
Athanasius (geloofsbelijdenis van) 19.
Augustinus 27, 128.
Augustinus de zendeling 40.

Auxentius 20.
Avondmaalsstrijd 105.

B.

Barnabas 1.
Baur 161, 164, 177.
Bekker 146.
Benediktus van Nursia 36, 68.
Bernard van Clairvaux 60.
Beukelsz (Jan) 124.
Beza 130.
Bonifacius 48.
Borra (Katharina van) 104.
Bretschneider 181.

C.

Carlstadt 124.
Carpzovius 152.
Cartesius 146, 148.
Cecilius 10.
Chrysostomus 23.
Coolhaas 129.
Coornhert 129.
Cyprianus 10.

D.

Decius 8, 10 11.
Demetrius 7, 8.

Diodorus 23.
 Diokletianus 13, 31.
 Dominikanen 68.
 Donatisten 31.
 Doopsgezinden 125.
 Dordrecht (synode van) 133.
 Dorner 162.

E.

Ebrard 168.
 Eduard III 71.
 Erasmus 90, 105, 114, 128, 145.
 Essecën 33.
 Eudoxia 25.
 Eugenius III 61.
 Eusebius 1, 14, 17, 18.
 Ewald 162.

F.

Farel 115.
 Fausta 14.
 Faustus 30.
 Filippi 2.
 Filomelium 2.
 Firmilianus 8.
 Fortunatus 11.
 Francke 151.
 Fraterschool 78.
 Freeman 173.
 Frijgie 2.

G.

Galen (Jan van) 124.
 Galerius 13.
 Gansfort 86.
 Goethe 153.

Gomarus 131.

Gratianus 21.

Gregorius I 37.

» II 49.

» III 50.

» VII 52.

» IX 67.

Gregorius Taumatargus 8.

Groote (Geert) 76.

H.

Hagenbach 162.
 Hegel 180, 181.
 Hegesippus 167.
 Heksenproces 144.
 Helena 13.
 Hendrik IV 52.
 » VIII 105.
 Hengstenberg 181.
 Hermas 1.
 Herodes 3.
 Hierapolis 1.
 Hilgenfeld 168.
 Hottinger 111.
 Huss (Joh.) 80.
 Hussieten-oorlog 85.

I.

Ignatius 1.

Innocentius II 61.

» III 65, 67, 69, 71.

» VIII 143.

Inquisitie 66.

Institor (Hendrik) 143.

Ireneus 2.

J.

Jakobijnen 69.
 Johannes 1, 2.
 Johannes de Vaster 39.
 Jovianus 19.
 Justijn 4.

K.

Kalvijn 113, 128.
 Kant 153.
 Karel de Groote 56.
 Karel Martel 49.
 Katechumenen 12, 16.
 Katharen 62.
 Kempis (Thomas à) 86.
 Ketterdoop 11.
 Klemens 1, 7.
 Konstantius.
 Konstantijn 13, 17.
 Köstlin 168.
 Krafft 162.
 Krispus 14.

L.

Lange 181.
 Lasco (à) 126.
 Lateraansch koncilie 67.
 Leonidas 7.
 Lessing 153.
 Libanius 23.
 Licinius 13, 14.
 Loyola (Ign. de) 135.
 Luthard 168.
 Luther 96, 128.

M.

Manicheïsten 29, 31.

Marburg 105.
 Marcion 2.
 Markus Aurelius 5.
 Matthijszen (Jan) 124.
 Maxentius 13, 14.
 Maximus 21.
 Maximianus 13.
 Melanchton 103, 128.
 Meletius 23.
 Milaan (Synode van) 19.
 Mohammed 42.
 Monika 27.
 Montanisten 12.
 Mystiek 60.

N.

Nabulus 4.
 Naïssus 13.
 Neander 181.
 Nektarius 25.
 Nicea (Koncilie van) 19.
 Nicetes 3.
 Nikomedie 14, 16.
 Nitzsch 162.
 Nominalisten 57.
 Novatianen 11.

O.

Oekolanpadius 105.
 Oldenbarneveld 132.
 Origenes 7, 10.
 Origenistische strijd 25.

P.

Pachomius 35.
 Papias 1, 167.
 Parker 170 186.

Paternus 12.
 Paulus van Thebe 34.
 Pelagius 31, 128.
 Philips (Dirk) 125, 126.
 Piëtisme 149.
 Pistorius (Joh.) 118.
 Pleissenburg 100.
 Polykarpus 1.
 Priscus 4.

R.

Radboud 49.
 Radewijns (Floris) 78.
 Realisten 57.
 Remonstranten 128.
 Reuchlin 87.
 Ritschl 168.
 Romantiek 153, 157.
 Ruysbroeck 78.

S.

Schenkel 184.
 Schiller 153.
 Schleiermacher 153, 164, 165,
 177, 181.
 Scholastieken 57.
 Schwegler 168.
 Semi-Arianen 16.
 Septimius Severus 7.
 Servet 117.
 Simon Stylites 35.
 Simons (Menno) 123.
 Spener 149.
 Sprenger (Jakob) 143.
 Stefanus 12.
 Storch 103.

Strauss 164, 168.
 Stubner 103.

T.

Tagaste 27.
 Tatianus 19.
 Tertullianus 10.
 Theodosius 24, 25, 66.
 Theophilus 25.
 Tolerantie-edikt 133.
 Torquemada 68.
 Tyrus (synode van) 18.

U.

Ullmann 162.
 Uytenbogaert 132.

V.

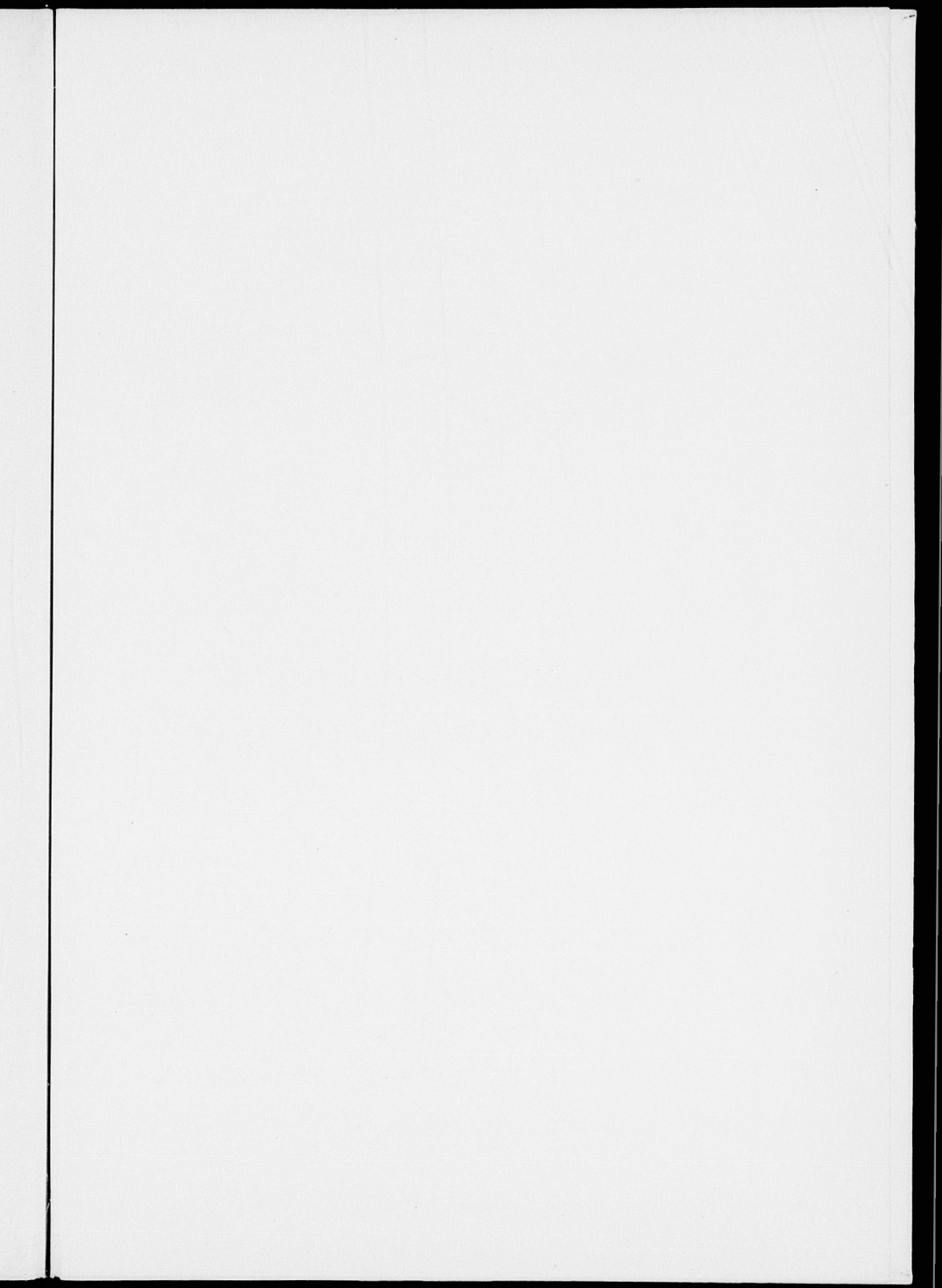
Valens 19.
 Valentinianus 21.
 Valerianus 12.
 Viktor III 61.
 Volkmar 168.

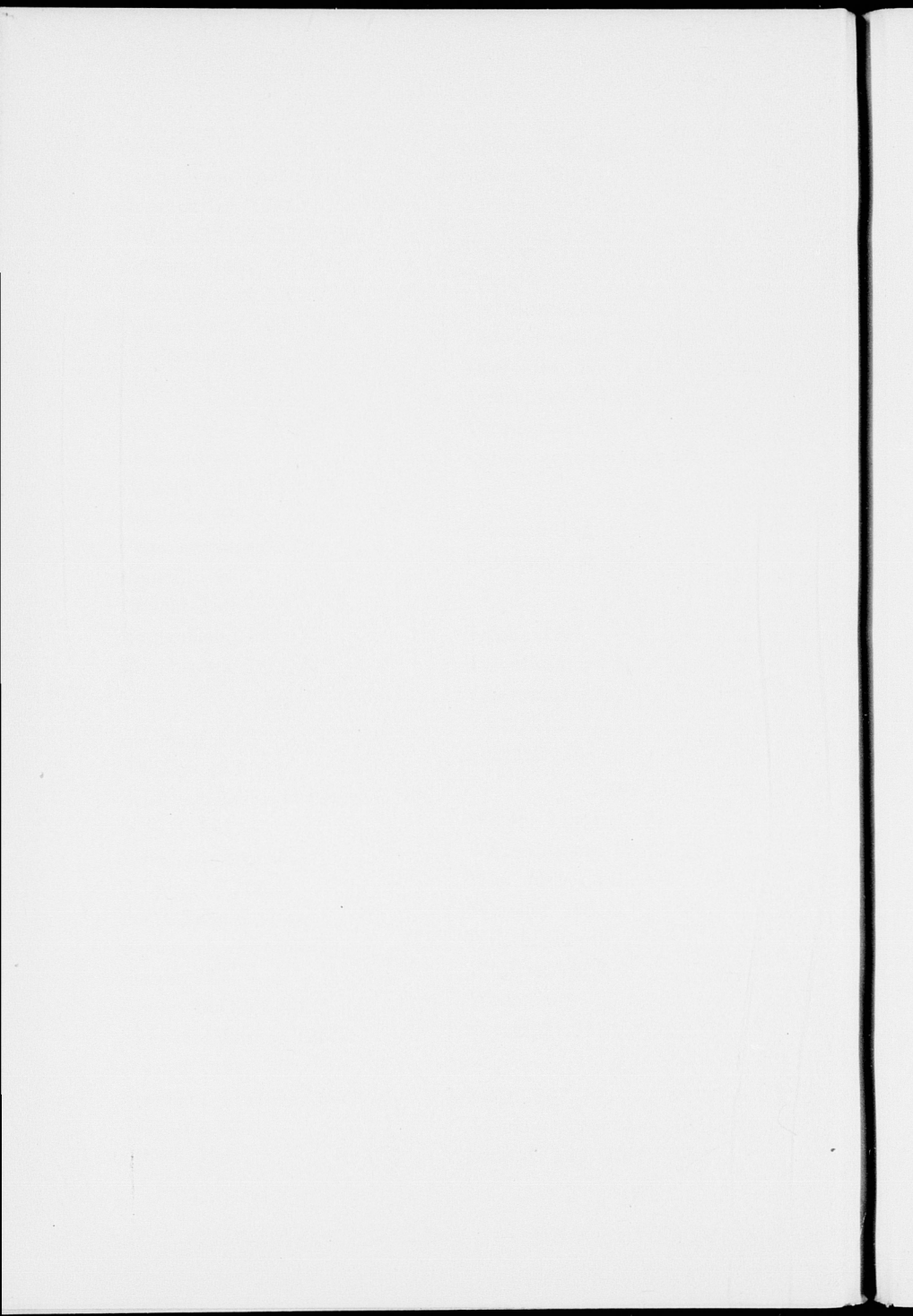
W.

Waldus (Petrus) 64.
 Wederdoopers 111, 124.
 Wier (Joh.) 145.
 Wieseler 168.
 Willebrord 68.
 Winfried 48.
 Wodan 50.
 Wyckliffe 71.

Z.

Zeller 167.
 Zwickauer profeten 103, 124.
 Zwingli 105, 108, 128.

K
Pl.